

STUDIUM BEZDOMOVECTVÍ V USA: INSPIRACE PRO VÝZKUM V ČESKÉ REPUBLICĚ¹

PETR VAŠÁT

Studying the Homelessness in the USA: An Inspiration for a Research in the Czech Republic

Abstract: Homelessness in the Czech Republic is a relatively new phenomenon. Because of ideological background before 1989, as a result of loss of employment, it could not show up. For that reason, it fully emerged in early 1990s. Under this condition, it has been also unresearched for long time. Moreover, most of the written papers have ignored key studies from abroad, especially from the USA. Therefore, this paper offers an overview of studying the homelessness in USA. It briefly describes historic and cultural movement from the pre-industrial poor to the urbancentric homeless. Then, in light of distinguished periods of 20th century, it focuses on conditions of emergence and development American skid rows and particularities of their populations. Finally, the paper presents important studies of all these periods. Based on overview of American homelessness the paper articulates four propositions for a research in the Czech Republic. The research should focus on: (1) historic, socio-cultural and political-economical context related to postsocialism and neoliberalism; (2) searching for less ideological conceptualizations of homelessness; (3) connecting poverty as the main factor of homelessness with other ones; (4) carrying out more ethnographic researches.

Key words: homelessness, USA, Czech Republic.

¹ Text vznikl s podporou grantu SGS-2011-074 Západočeské univerzity v Plzni. Děkuji anonymním recenzentům/recenzentkám za řadu cenných komentářů, které velmi významně napomohly k současné podobě tohoto textu.

Úvod

Bezdomovectví je v prostředí České republiky relativně novým fenoménem. Z ideologických důvodů se totiž před rokem 1989 nesmělo objevovat. Výsledkem toho bylo, že se čeští občané se známými „obrazy“ lidí ležících na lavičkách v parcích, které se staly od 70. let „denním chlebem“ obyvatel velkých měst USA i západní Evropy, setkali až v průběhu let devadesátých. Také z tohoto důvodu bylo bezdomovectví po dlouhou dobu fenoménem nezkoumaným a souvisela s tím i absence koncepčních řešení ze strany státního aparátu. V rámci akademického diskurzu proto byly světlou výjimkou práce vzešlé v rámci VÚSP (např. Horáková 1995) či různé ojedinělé badatelské práce (např. Šafaříková 1994; Le Rouzic 1999).² První ucelenější publikací byla kniha *Bezdomovství – extrémní vyloučení* z roku 1996, vydaná pražskou *Nadějí, o. s.* (Hradecká – Hradecký 1996). Publikace bohužel vycházela pouze ze sociálně-praktických zdrojů na jedné straně a z evropských koncepčních materiálů na straně druhé. Zcela tak ignoruje nové relevantní zahraniční sociologické, antropologické, ale i geografické práce, které právě v 80. a 90. letech zažívaly značný boom (např. Rossi 1989; Snow – Anderson 1993, Ruddick 1996 atd.). Týká se to rovněž inspirací klasickými publikacemi (např. Rice 1918; Anderson 1923; Wallace 1965). Situace se od té doby takřka nezměnila. *Naděje* vydala relativně mnoho podobných publikací (srov. Hradecký 2005; 2006 apod.), všechny jsou ale relevantními sociálněvědními zdroji nedotčené. Ještě lze zmínit publikace vydané *Institutem zdravotní politiky a ekonomiky* (Barták 2004 atd.) či publikace vzešlé z *Institutu pro kriminologii a sociální patologii* (Štěchová – Luptáková – Kopoldová 2008 atd.), bohužel i ty zůstávají spíše v rovině sociálně-praktické. Teprve v nedávné době bylo publikováno několik textů, které alespoň částečně reflektují zahraniční produkci (např. Hejnal 2011; Holpuch 2011).

Cílem tohoto textu je podat stručnou historii bezdomovectví a jeho studia ve Spojených státech a částečně tak zaplnit mezeru na poli studia bezdomovectví v České republice. Důraz je kladen především na vztah mezi charakteristikami zkoumané populace a socio-fyzickým prostředím, se kterým jsou dobově svázány. Text začíná nástínem situace chudých v éře preindustriální. Na základě studia odborné literatury tak stručně popisuje historický, ale i sociokulturní posun od populací tuláků a žebráků směrem k urbánním bezdomovcům. Ve stejném duchu následuje popis ekonomických a sociokulturních podmínek vzniku

² Řadím sem i ty badatelské práce, které, ačkoliv zahraničního původu, zkoumají české prostředí (viz právě Le Rouzic 1999).

a vývoje amerických skid row³ a specifík bezdomovců jednotlivých period 20. století. S ohledem na tyto události se text nakonec věnuje základním studiím, které se tímto fenoménem v té či oné době zabývaly, a představuje jejich hlavní koncepty a přínos na tomto poli bádání.

Americké bezdomovectví je vybráno zejména ze dvou důvodů: 1) je nejlépe teoreticky a empiricky zmapované, 2) americká historie bezdomovectví není v posledku ničím rozdílná od historie ostatních zemí (Rossi 1989: 17). Výsledek této snahy poskytuje jedinečnou příležitost: na základě studia prací stoletého fenoménu bezdomovectví v USA lze nahlédnout fenomén bezdomovectví post-socialistického a artikulovat několik doporučení pro zdejší výzkum. Text proto v diskusi shrnuje čtyři hlavní teze a artikuluje čtyři doporučení, kterých by se měly současné výzkumy v ČR držet. Představeny jsou studie obecně považované za zlomové a většinou také již za klasické; řadu významných textů bylo nutné kvůli úspore místa vynechat.

Od tuláků k bezdomovcům

Různí autoři zdůrazňují, že bezdomovectví má dlouhou historii a je spojeno s řadou lokalit po celém světě (Snow – Anderson 1993: 10; srov. Rossi 1989 apod.). Obvykle se ve spojení s bezdomovci začíná výskytem *tuláků* a *žebráků* v pozdním středověku, resp. v preindustriálním městě obecně (srov. Sjoberg 1960; Lofland 1973). Zde se zaměřím zejména na vývoj, kterým postupem času „obraz“ tuláků a žebráků prošel, a na jeho historický a sociokulturní kontext.

Lofland tento „obraz“ popisuje následovně: „...podél ulice žebrák, jeho oči jsou zjevně slepé, jeho obličej zjizvený plameny, nepřestává prosit o pomoc.“ (Lofland 1973: 31) Podle Snowa a Andersona (1993: 10) byla středověká Evropa charakteristická dvěma překrývajícími se filozofiemi, které zmírňovaly stigmatizaci tuláků té doby. Byly jimi lidová tradice kladoucí důraz na poskytování pohoštění tulákům a idealizace chudoby obecně. Změna nastává ve 14. století. V této době dochází k myšlenkovému posunu souvisejícímu (mezi jinými faktory) s renesancí na jedné straně a rozšířením moru na straně druhé. Ve snaze předejít morové nákaze se totiž z tuláků stává v Anglii levná pracovní síla. Ruku v ruce s tím se mění i jejich vnímání a status. Chudí tuláci již nejsou – v souladu s do té doby panující františkánskou doktrínou – viděni jako svatí, nýbrž jako nebezpeční kriminálníci spřažení s ďáblem (Snow – Anderson 1993: 11). V 16. století se poté pomalu institucionalizuje uvěznění tuláků do raných verzí tzv. chudobinců. Foucault

³ Pojem skid row označuje specifické chudinské čtvrti, typické zejména pro americká města. Tento výraz je do českého jazyka obtížně přeložitelný, proto ho ponechávám v jeho původním znění.

v této perspektivě píše: „...roli malomocného převezmou chudí, tuláci a ‚pomatené hlavy‘.“ (Foucault 1993: 8) V roce 1547 byl vydán na britských ostrovech tzv. *Slavery Act*, podle kterého byli tuláci odsuzováni k otroctví na dva roky, přičemž jeho novelizace z roku 1597 povolovala transport tuláků za prací do kolonií. To se rozvinulo zejména v 17. století. Výnos z roku 1575 ukládá založit „dům nápravy“ v každém hrabství (Foucault 1993: 34). V 17. století se nicméně rozmáhají již „plnohodnotné“ *workhousy*, tedy specifické internační objekty určené k ubytování a především zaměstnání tuláků, resp. chudých obecně. První je založen 1697 v Bristolu, koncem 18. století je jich v Anglii 126, během několika let jsou již po celé Evropě (Foucault 1993: 35).⁴ Mimo to byl roku 1601 schválen *Act for the Relief of the Poor*, známý spíše jako *Elizabethan Poor Law*. Inovací tohoto zákona bylo, že se zodpovědnost za chudé převedla na jednotlivá města.

V rané Americe byla situace velmi podobná. Také v Nové Anglii jako britské kolonii platilo *Elizabethan Poor Law*, znevýhodňující tranzitní část chudoby. Města tak sice pomáhala chudým a tulákům, ale pouze těm, kteří byli jejich obyvateli; ostatní byli často nuceni město opustit. Rossi poznamenává, že sociální programy obsahovaly rozlišení nečlenů místní komunity až do 20. století (Rossi 1989: 18). Marvasti, sledující podobnou linii uvažování jako Foucault pro americký kontinent, rozlišuje tři specifická období: 1) pauperismus (1640–1840), 2) institucionalizace (1840–1940), 3) deinstitucionalizace (1950–současnost) (Marvasti 2003: 1. kap.). V éře pauperismu podle něho tvořila sociální kategorie chudých a duševně nemocných jednu nediferencovanou kategorii. První specifická instituce pro duševně nemocné vznikla až v roce 1752, avšak až od roku 1820 byly podobné instituce legislativně ukotveny jako instituce pro duševně nemocné chudé. Změna nastala až ve spojení se jménem Dorothee Lynde Dixové (tzv. Miss Dix). Do roku 1887, kdy zemřela, napomohla k vytvoření více než 30 ústavů pro duševně nemocné, a to jak v Americe, tak i v Evropě. V rámci institucionalizace došlo podle Marvastiho ke třem důležitým změnám: 1) duševní choroba byla rozeznána jako nemoc; 2) zodpovědnost za duševně nemocné přešla z rodiny na stání instituce; 3) došlo k legální separaci duševně nemocných od chudých.⁵ Bezdомovectví se tak institucionalizovalo a segregovalo v rámci amerických měst (Rossi 1989: 20).

⁴ Snahu o internaci ve Francii datuje Foucault na rozdíl od Anglie až o sto let později. Podle něho je zlomovým datem až rok 1656, kdy byl vydán dekret k založení *Všeobecného špitálu v Paříži*.

⁵ V poslední fázi, tzv. deinstitucionalizaci, došlo k rozpuštění sítě institucionálních zařízení pro duševně nemocné. Podle Marvastiho byla v první fázi nediferencovaná kategorie chudých/duševně nemocných diskurzivně konstruována zejména státním aparátem. Ve fázi druhé jsou naproti tomu duševně nemocní konstruováni aparátem technicko-vědeckým. V rámci fáze třetí pak dochází k multiplicitě diskurzivních konstrukcí (Marvasti 2003: 10).

Od hoboos k novým bezdomovcům

Vnímání tuláků se tedy měnilo v interakci s probíhajícími sociálními a kulturními změnami, podobně lze identifikovat tuto tendenci i ve vztahu k moderním urbánním bezdomovcům.

Přelom 19. a 20. století je v USA velmi významně spojen se stavbou železnic, jež dala vzniknout poprvé v americké historii urbancentrické formě bezdomovectví nazývané *hobo*. Oproti tradičním tulákům typickým pro období pauperismu byli hoboos orientováni právě již na město. Místa, kde tito bezdomovci přebývali, byla nazývána *Hobohemia* či *Main Stem* a hoboos je obývali převážně v průběhu zimy. V létě cestovali napříč státy a stavěli železnice nebo se živili jinou manuální námezdní prací. Všechny hobohemie byly charakteristické tím, že 1) velká část jejich obyvatel byla přechodná a zaměstnaná, 2) byly součástí širšího subkulturního systému, 3) tato subkultura poskytovala pozitivní identitu svým členům (Levinson 1973: 83).⁶ Hoboos nicméně zastávali v americké společnosti ambivalentní postavení, na jedné straně byli viděni jako romantičtí objevitelé, osídlovatelé západu a na druhé straně byli označováni za ničemy a darebáky (Snow – Anderson 1993: 14).

Anderson (1923), který artikuloval vůbec jednu z prvních klasifikací či typologií bezdomovectví, identifikoval v rámci svého pozorování pět typů obyvatel tehdejších hobohemií. Byli jimi: sezonní pracovníci (tj. ti, kteří migrují po celých státech za prací, přičemž svůj čas netráví na stejných místech), přechodní či příležitostní pracovníci nebo hoboos (příležitostně pracující, migrující členové hobo subkultury), tuláci (migrují, ale nepracují), somráci (nemigrují a nepracují), usedlíci (nemigrují, ale příležitostně pracují). Význam pojmu bezdomovec ale odkazoval k mladému muži bílé pleti, který na rozdíl od dobových konvencí neudržoval styky se svou rodinou ani nejbližšími známými. Z dominantního pohledu proto postrádal konveční domov asociovaný v té době především s rodinou. Hoboos nicméně využívali různých forem přechodných příbytků (ubytovny, hotely apod.) situovaných právě uvnitř hobohemií.

Konec hobo éry nastává v polovině 20. let 20. století. Železnice je nahrazována auty a hoboos tak ztrácejí hlavní způsob obživy a *ipso facto* jeden z důvodů k migraci. Svou úlohu sehrál i tzv. černý pátek v roce 1929 a následná hospodářská krize. Ta vedla k nárůstu počtu bezdomovců v amerických městech. Často se proto v této perspektivě hovoří o „bezdomovectví velké hospodářské krize“ (Rossi 1989: 22). Typickým bezdomovcem této doby je nezaměstnaný

⁶ Levinson upozorňuje, že subkultura hobo se vyznačovala členstvím v politicky aktivních pracovních organizacích, sdílením argotu či participací na různých kulturních institucích jako byly například *The Hobo News*, *Hobo College* apod.

strádající jedinec bez rodinných příslušníků (srov. Sutherland – Locke 1936).⁷ Tento „obraz“ již částečně kontrastuje s „obrazem“ potulných hoboos, které popisuje Anderson. Hobohemie se tak zejména díky krizi začínají postupně transformovat do podoby klasických skid row, které byly charakteristické zejména v 50. a 60. letech.

Pojem skid row s největší pravděpodobností pochází z doby po občanské válce a je odvozen od slova *Skid Road*, pojmenovávající ulici v Seattlu, po které dřevorubci valili klády dřeva. Postupem času si podél cesty vystavěli malé chatrče, následované bary, levnými ubytovnami a nevěstinci (Peterson – Maxwell 1958: 308).⁸ Podle Archarda lze proto skid row vymezit coby: 1) geografické území v rámci městských center zahrnující určité specifické instituce pro (single) muže, 2) poskytující určitý sociální a ekonomický status svým obyvatelům, 3) reprezentující specifickou kulturu, separovanou od mainstreamu (rodiny, práce, volna apod.) (Archard 1979: 1–2).⁹

Levinson, zkoumající newyorskou Bowery skid row, zdůrazňuje čtyři rozdíly mezi skid row před 2. světovou válkou a po ní.¹⁰ Jde podle něho především o: 1) snížení populace, 2) změnu ve složení populace, 3) celkové zhoršení kvality života, 4) v případě některých měst úbytek samotných skid row (Levinson 1973: 83). Snížení populace částečně zapříčinila již 2. světová válka – velká část bezdomovců odešla bojovat a ostatní byli zaměstnáni ve válečném průmyslu. Konec války pak paradoxně znamenal snížení počtu bezdomovců. Stalo se tak díky různým sociálním programům – sociální stát je v této éře na samém vrcholu. Přístupnost sociálních programů a peněz z nich na jedné straně a neatraktivnost skid row na straně druhé vedla rovněž celou řadu obyvatel k jejich opuštění. Vedle toho poklesla také poptávka po námezdních pracovnících. Druhý významný rozdíl se týká složení samotné populace. Podle Levinsona tehdejší Bowery tvořili: staří penzisté, usedlí pracovníci, přechodní

⁷ Podle Snowa a Andersona bylo možné již mezi bezdomovci velké hospodářské krize spatřit i celé rodiny či samotné děti (Snow – Anderson 1993: 15).

⁸ Archard (1979: 1) nicméně upozorňuje, že existují i alternativní verze geneze tohoto pojmu.

⁹ V té době panovala představa, že skid row jsou typickým urbánním uskupením pouze amerických měst. S tímto názorem nesouhlasí právě Archard, podle kterého jsou skid row i v jiných zemích. V případě jím zkoumané Anglie nejsou ale skid row tak ekologicky koncentrické, jako v případě skid row amerických. Spíše se jedná o malá místa v rámci čtvrtí pracujících, popřípadě čtvrtí komerčních (Archard 1979: 1–2).

¹⁰ Bowery v New Yorku byla vůbec nejznámější skid row v Americe té doby. Mnoho studií bylo sepsáno na základě výzkumu v této čtvrti (srov. Cohen – Sokolovsky 1989; Bahr – Calpow 1973 atd.).

pracovníci, těžcí alkoholici, mladí afroameričané a drogově závislí (Levinson 1973: 85). Toto složení podle Levinsona ostře kontrastuje s populací, kterou popsal například Anderson. Zatímco v případě Andersona tvoří tři z pěti kategorií přechodní obyvatelé skid row (sezonní pracovníci, hobo, tuláci), v případě současné typologie tvoří přechodné obyvatelstvo pouze kategorie jedna (tj. přechodní pracovníci). To mělo samozřejmě odraz i v kvalitě života samotného. Levinson upozorňuje, že obyvatelstvo se začalo segregovat zevnitř. Uvádí příklad levné ubytovny v rámci Bowery, kde se populace rozdělila na staré penzisty, usedlé pracovníky a přechodné pracovníky na jedné straně a mladé afroameričany, drogově závislé a alkoholiky na straně druhé. V rámci skid row se tak začalo šířit násilí a strach. Poslední změnou je úbytek samotných skid row. V 2. polovině 50. letech začíná urbánní obnova, která zkrátka některé ze skid row zbořila.

V 60. letech se tak začíná mluvit o snižování počtu obyvatel skid row a hledají se možná vysvětlení tohoto jevu. Bahr uvádí, že zatímco v roce 1949 obývalo Bowery 13 675 jedinců, v roce 1966 pouze 5 406 (Bahr 1967a: 42). Podle něho ale nejde ani tolik o snížení absolutního počtu bezdomovců, ale o souhrn více faktorů, jako jsou sociální zabezpečení, urbánní obnova atd., které zapříčinily rozptýlení populace i do ostatních částí měst (srov. též Levinson 1973). Jelikož chudoba byla společná všem obyvatelům tehdejších skid row, za skutečně definiční znak bezdomovectví té doby byla považována (opět) absence sociálních vazeb s rodinou a přáteli (srov. Bogue 1963; Bahr – Caplow 1973 atd.).

V polovině 70. let celý svět začíná procházet hospodářskou krizí. Jejím vlivem se samozřejmě redukovala působnost sociálního státu a omezilo se tak sociální zabezpečení. V té době navíc plošně dochází ke gentifikaci urbánních prostor. Bezdomovci nejenže ztrácejí své „přirozené prostředí“, jímž pro ně ulice tehdejších skid row byly, ale drasticky se zvyšuje i jejich počet. V souvislosti s tím se začíná rozlišovat mezi *novými* a *starými* bezdomovci. Novými bezdomovci, zjednodušeně řečeno, začali být označováni lidé, kteří vlivem ekonomické krize přišli o svůj příbytek. Poprvé v historii tedy pojem bezdomovec označuje jedince, kteří postrádají jakoukoliv formu přístřeší.¹¹

V 80. letech se zmíněné ekonomické a sociokulturní změny projeví již naplno. Nejenže se radikálně zvýšil počet bezdomovců, ale výrazně se změnil také

¹¹ V této perspektivě se v odborné literatuře užívají pojmy jako *spící na ulici*, *doslovní bezdomovci* či *lidé na ulici bez domova*.

jejich geografický a demografický profil.¹² Rozdíl mezi bezdomovci 50. a 60. let a těmi z let osmdesátých se dá shrnout do čtyř charakteristik: 1) bezdomovci 80. let jsou méně prostorově koncentrovaní, tzn. nejsou již orientováni pouze na skid row; 2) posunul se význam pojmu – dříve převládali bezdomovci sice neadekvátně, ale bydlící, v 80. letech převládali bezdomovci „doslovní“, tedy spící na ulici; 3) bezdomovci 80. let vykazovali vyšší deprivaci – průměrný příjem z příležitostné práce byl např. u bezdomovců 50. a 60. let třikrát až čtyřikrát větší; 4) dřívější bezdomovci byli téměř výhradně postarší muži, bezdomovci 80. let jsou výrazně mladší a s vyšším podílem žen (Rossi 1989: 44). Noví bezdomovci jsou také výrazně etnicky různorodější (Snow – Anderson 1993: 17).

Osmdesátá léta byla nicméně klíčová ve vztahu k bezdomovectví ještě v jednom ohledu. Rapidně se zvyšující počet bezdomovců a jejich celková demografická proměna, na kterou vládní představitelé nedokázali dobře zareagovat, daly vzniknout do té doby neočekávanému fenoménu – jejich mobilizaci. V 80. letech, celkově charakteristických zájmem o bezdomovce ze strany veřejnosti, aktivistů a sociálněvědních badatelů – Hoch a Slayton (1989) v tomto kontextu hovoří o „politice soucitu“ –, vznikla celá řada sociálních hnutí, jejichž cílem bylo zajistit řešení této stále se prohlubující chudoby. Nikoho by do 80. let nenapadlo, že by se chudí na samotném dně společenské osy mohli semknout a společně o něco usilovat. Podle obsahové analýzy 18 lokálních novin, kterou provedli Cress a Snow napříč 18 městy po celých USA, bylo v průběhu 80. let přes 500 protestů bezdomovců (Cress – Snow 1996: 1092). Vrcholem těchto protestů bylo setkání před budovou amerického kongresu v říjnu 1989. Demonstrace se tehdy zúčastnilo okolo 250 000 bezdomovců a jejich sympatizantů. Úspěšnost těchto protestů lze nicméně hodnotit různě. Důvodem je také skutečnost, že sami badatelé studující sociální hnutí mobilizace chudých ignorovali (Wagner – Cohen 1991: 545).¹³ Jedni z mála, kteří se těmto výsledkům věnují, jsou právě David Wagner a Marcia Cohenová. Ve své práci zkoumají výsledky měsíčního protestu

¹² Podle dominantního názoru byla dalším důležitým faktorem, který se v tomto projevil, již zmíněná deinstitucionalizace. Propuštění pacientů ze sítě psychiatrických institucí probíhající od 50. let prý rozšířilo řady bezdomovců právě v letech osmdesátých. Toto téma je ale velmi sporné. Odhady počtu duševně nemocných mezi bezdomovci se tak různí. Snow et al. (1986) argumentují, že názor, podle kterého je většina bezdomovců duševně nemocná, je mýtem a udávají číslo 10–15%. Wright (1988) jim oponuje, když poukazuje na specifika jejich výzkumu a udává odhad 1/3.

¹³ Tato skutečnost je podle Wagnera a Cohenové (1991: 545) zapříčiněna zejména dvěma faktory: 1) většina badatelů se zabývá mobilizací zdrojů, takoví badatelé se zabývají především organizační strukturou, která plně nekoresponduje se spontánní povahou hnutí chudých; 2) zbylí badatelé se zabývají „novými sociálními hnutími“, takoví badatelé zkoumají nejčastěji hnutí střední třídy a její moralizující motivy (například demonstrace proti válce, hladu apod.).

v Portlandu ve státě Maine z roku 1987 tři roky poté. Zaměřují se na jednotlivé materiální, ale i nemateriální užítky, které si bezdomovci z protestů vydobyli. V rovině materiální zdůrazňují nárůst ubytovaných bezdomovců a změny v pobírání příspěvků sociální péče. V případě pobíraných příspěvků činil například rozdíl mezi lety více než 50 % (v roce 1987 pobíralo příspěvky 12,3 % bezdomovců, zatímco v roce 1990 70,7 %). Změnila se totiž jak kritéria jejich přidělování, tak jejich rozsah. V rovině nemateriální zdůrazňují přístup k lidem s vyššími příjmy, kontakt se zájmovými organizacemi, přístup k informacím, akumulaci dovedností a deodcizení.¹⁴ Dodávají, že k těmto změnám došlo i přes nárůst nezaměstnanosti, růst ceny bytů a zvyšující se počet lokálních bezdomovců, ke kterým v průběhu těchto tří let došlo.

Ačkoliv tyto protesty zasáhly také do 90. let, ty jsou již plně v dikci tzv. neoliberalismu.¹⁵ Kusmer (2002: 246) v této souvislosti poukazuje na známé heslo „kvalita života“, které po vzoru New Yorku a jeho starosty Giulianiho začali v 90. letech zahrnovat do svých koncepčních materiálů i ostatní americká (a posléze také evropská) města. Pro bezdomovce to mělo a do současné doby stále má za následek nárůst represe a opakovaného zatýkání za běžné aktivity, jako jsou například spaní či sezení na lavičkách.¹⁶ Bezdomovcům tak začalo být upíráno právo na veřejný (městský) prostor (srov. Mitchell 2003). V souladu s touto tendencí neoliberalní představitelé (tzn. administrativa prezidenta Bushe) znovuoživilu onu původní geografickou imaginaci bezdomovce hobo – muže, potulného, mentálně nemocného – v podobě zavedení neoliberalního subjektu „skutečného bezdomovce“ coby „chronického bezdomovce“ – muže neautonomního, nezodpovědného, neefektivního, neproduktivního (Del Casino – Jocoy 2008; Willse 2010 atd.).¹⁷ Tento chronický bezdomovec není nicméně vymezený již na základě času stráveného na ulici, ale opět na základě deficitu schopností a rodiny.

¹⁴ Autoři upozorňují, že zatímco jsou nemateriální užítky často vágně specifikovány či pouze redukovány na psychologické, je spíše důležité si uvědomit, že nemateriální užítky mají často pro chudé přímou vazbu na užítky materiální (Wagner – Cohen 1991: 553). Pojmem *deodcizení* autoři označují aktérskou reinterpretaci své pozice směrem od roviny stigmatizace k rovině cti. Vymežují se jím vůči podle nich vágnímu pojmu *posílení*.

¹⁵ Podle Wacquanta dochází v rámci tohoto programu k institucionalizaci čtyř jevů: 1) ekonomické deregulace, 2) převedení, odvolání a přeskupení sociálního státu, 3) kulturního tropu individuální zodpovědnosti, 4) drahého, dotěrného a aktivního penálního aparátu (Wacquant 2009: 11–12).

¹⁶ Toto zatýkání bylo „opakované“ z důvodu, že je srovnatelné s postihy za veřejné opilství, k jehož dekriminalizaci došlo v amerických městech teprve v 60. a raných 70. letech.

¹⁷ Jeho identifikace byla podle autorů inspirována výzkumem Denise Culhana a jeho týmu z Pensylvánské Univerzity. Podle tohoto výzkumu pouze 10 % klientů nocleháren využívá celou polovinu dnů, v rámci kterých je nocleh poskytován.

Od romantických představ k rezistenci

Stejně jako se měnili jedinci, kteří byli označováni za bezdomovce, a prostředí, ve kterém se zdržovali, měnilo se i vědecké uvažování o nich. Rád bych proto v následujících odstavcích představil klasické studie jednotlivých period (Tabulka 1) a poukázal jimi na vývoj v uvažování o tomto fenoménu, ke kterému v průběhu času docházelo.¹⁸ Pozornost bude zaměřena zejména na klíčové koncepty a přínos na tomto poli bádání.

Tabulka 1. Přehled představovaných studií		
Časová perioda	Kvalitativní studie	Kvantitativní studie
20.–30. léta	(Anderson 1923)	(Sutherland – Locke 1936)
50.–60. léta	(Spradley 1970)	(Bahr – Caplow 1973)
70.–80. léta	(Snow – Anderson 1993)	(Rossi 1989)
90. léta –	(Wright 1997)	(Jencks 1994)

Poznámka: V tabulce jsou záměrně vynechána 40. léta. Jak bylo poznamenáno, v této době dochází vlivem 2. světové války ke snížení počtu bezdomovců a tedy i úbytku zájmu o ně. Nutno rovněž podotknout, že ohraničení časových period, ačkoliv odráží nastíněný historický a sociokulturní vývoj, je třeba chápat spíše orientačně.

Bezdomovectví jakožto téma začalo být odborně mapováno až na začátku 20. století (srov. Solenberger 1911; Rice 1918; Anderson 1923). Nejznámějším badatelem, který se hlouběji zajímal o problematiku bezdomovců, resp. v té době hobobezdomovců, byl Nels Anderson, studující na katedře sociologie Chicagské univerzity, sám dřívější hobo. Jeho kniha *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man* (1923) byla první knihou sociologické série vydávanou chicagskou univerzitou. Jeho historicky založená explanace byla v protikladu vůči tehdejšímu patologickému diskurzu, který považoval každého, kdo neměl svůj byt či dům a neměl rodinu, za podivného a podezřelého. Anderson poukázal na vztah hoboos a socioekonomického vývoje, kterým Spojené státy v 2. polovině 19. století procházely. Jako první rovněž zavedl oblíbenou typologii v podobě rozdílu mezi hoboos, tuláky a somráky. Kritérii kontrastu mezi jednotlivými kategoriemi byly práce a mobilita. Hoboes podle něho migrovali a pracovali, tuláci

¹⁸ Jednotlivé práce jsou vybrány na základě několika kritérií. Jedná se o studie klasické: 1) zkoumající určitou historickou periodu, 2) reprezentující určitý širší badatelský trend, 3) využívající buď kvalitativní nebo kvantitativní metodologii, 4) korespondující s vývojem, který byl nastíněn v předchozí kapitole. Nutno ale podotknout, že tento výběr je do určité míry výběrem subjektivním.

migrovali a nepracovali a somráci nepracovali a nemigrovali. Postupem času nicméně jednotlivé distinkce přestaly platit.

Podle Hoppera (2003: 51) lze shrnout přínos Andersona (a zmíněného Stuarta A. Rice) do čtyř bodů: 1) tuláctví (resp. hobo) může být výsledkem ne jedné, ale několika okolností; 2) sociální struktura – trh práce a přibuzenství – ovlivňují povahu bezdomovectví v určité éře; 3) vlastnosti individuů ovlivňují způsob, jakým se daný jedinec vypořádává s nezaměstnaností; 4) i nedokonale nastavené nástroje pomoci mohou mít pozitivní vliv. Rossi nicméně upozorňuje, že Andersonova kniha je z dnešního pohledu srovnatelná se standardy investigativního žurnalismu (Rossi 1989: 21). Sám Anderson později přiznává, že život hoboos příliš romantizoval a idealizoval (Anderson 1961 in Rossi 1989: 21).

S koncem hobo éry přicházejí studie zkoumající bezdomovectví coby důsledek hospodářské krize 30. let (srov. Schubert 1935; Sutherland – Lock 1936). Klasickou je v tomto ohledu studie dvojice chicagských sociologů Edwina H. Sutherlanda a Harveyho J. Locka *Twenty thousand homeless men: A study of unemployed men in Chicago shelters* (1936). Studie staví na datech sesbíraných pracovníky útulků pro bezdomovce v letech 1933 a 1934; po kratší dobu vždy pobývali jako zúčastnění pozorovatelé v rámci jednotlivých útulků. Podle autorů bylo v této době chicagskými útulky ubytováno právě oněch 20 tisíc bezdomovců, kteří se vlivem ztráty nekvalifikovaného zaměstnání ocitli na sestupné cestě k dlouhodobé nezaměstnanosti a pobytům v útulcích. Ačkoliv se na této cestě objevila také celá řada rodin či žen, autoři věrni dominantnímu obrazu tehdejších bezdomovců tyto skupiny ze své analýzy vypouštějí. Podávají tak pouze „obraz“ zbídačeného bezdomovce-muže bez rodinných vazeb, přičemž jak poznamenává Rossi (1989: 25), tento „obraz“ je velmi podobný tomu z let osmdesátých.

Podle Archarda můžeme identifikovat dva hlavní proudy, které se do 70. let bezdomovectvím zabývaly (Archard 1979: 23). O to více to platí pro období 50. a 60. let, kdy se badatelé zabývají studiem klasických skid row. Jsou jimi studie: 1) *patologické*, zdůrazňující nejčastěji neúplnou socializaci (srov. Straus 1946), anomii (srov. Merton 2007) a dezafiliaci (srov. Bogue 1963; Bahr – Caplow 1973 atd.); 2) *subkulturní*, zdůrazňující chronickou chudobu, deprivaci a sociální kontrolu (srov. Wallace 1965; Spradley 1970 atd.). Podle optiky prvního proudu jsou bezdomovci nositeli individuální či sociální patologie, přičemž tuto patologii si nově příchozí rezidenti skid row přinášejí již z předchozího bydliště. Optika druhá naopak poukazuje na subkulturní adaptaci rezidentů skid row na špatné okolní podmínky v podobě dlouhodobé chudoby, které musí čelit, a sociální kontrole, které jsou neustále vystavováni.

Zvláštní postavení v rámci patologizujícího diskurzu, který byl obecně v této době dominantní, měly práce sociologů z *Úřadu pro aplikovanou sociologii při*

Kolumbijské Univerzitě, zejména práce Howarda M. Baha (1967a; 1973 atd.) či jeho společné práce s Theodorem Caplowem (1968; 1973 atd.). Podle Baha bezdomovci, resp. obyvatelé skid row jsou výrazně méně spřízněni (afilováni) s ostatními členy společnosti. V jedné ze svých studií autoři srovnávali vzorky rezidentů (mužů) ze dvou různých částí New Yorku – Bowery (skid row) a Park Slope (nizkopříjmová část Brooklynu). Zjistili, že muži z Bowery na rozdíl od těch z Park Slope nepěstují vztahy s rodinou, se zaměstnáním a (po dosaženém věku 30 let) s pracovními uniemi (Bahr – Caplow 1968: 31). V ostatních případech – členství v církvích, návštěvy kostelů, dobrovolné asociace – takové rozdíly již nebyly.¹⁹ Výrazným tématem této doby byla také zmíněná nezpůsobilost těchto obyvatel, přičemž tou nejčastěji zmiňovanou a zkoumanou skutečností byl samozřejmě jejich alkoholismus (srov. Bahr 1967b; Bahr – Langfur 1967 atd.). Všichni se vesměs shodovali, že alkoholici tvořili celou čtvrtinu obyvatel skid row.²⁰ Bahr byl ale skeptický vůči dominantnímu názoru, že alkoholismus či těžké pijanství je výsledkem nedostatečné socializace a *de facto* nedostatku sociálních vazeb těchto jedinců. Podle něho totiž: 1) obyvatelé skid row mají sice po celý život méně sociálních vazeb než obyvatelé jiných částí měst, na druhou stranu těžcí pijáci vykazují větší míru afiliace než běžní konzumenti či úplní abstinenti; 2) těžcí pijáci, oproti těm běžným a abstinentům, navíc vykazují větší míru afiliace s rodinami, kostely a rekreačními organizacemi (Bahr – Langfur 1967: 472). Bahr byl také první, kdo vyjádřil myšlenku, podle které větší počet bezdomovců v určité čtvrti (tzn. mimo skid row) způsobí jejich větší viditelnost a posléze povede k větší nesnášenlivosti ze strany ostatních obyvatel (Bahr 1967a: 45).²¹

Příkladem studií opačného proudu, tzn. studií, které zdůrazňují subkulturní socializaci do stavu bezdomovectví, je kniha antropologa Jamese P. Spradleyho *You Owe Yourself a Drunk: Adaptive Strategies of Urban Nomads* (1970). Na základě svého etnografického výzkumu v Seattlu – ve městě, kde má svůj původ pojem skid row/skid road – načrtnul proces osvojování si adaptivních strategií v rámci kontaktu s orgány činnými v trestním řízení. Poprvé v historii

¹⁹ Na rozdíl od tohoto přístupu se lze setkat i s názorem, že rezidenti skid row tvoří v některých případech provázanou komunitu, která si pomáhá (srov. Wiseman 1970).

²⁰ Rossi v tomto ohledu všem autorům vytýká, že své studie píše jakoby se problém alkoholu týkal majoritní části obyvatel skid row a ne pouze jejich čtvrtiny (Rossi 1989: 32). Upozorňuje dále, že prevalence alkoholu u současných bezdomovců (tzn. těch z pozdních 70. a 80. let) je stejná, jako u těch z 50. a 60. let. Podle Rossiho je v této souvislosti zajímavou paralelou důraz na chronické duševní choroby, které jsou přisuzovány bezdomovcům z let osmdesátých.

²¹ Tuto myšlenku lze spatřit rozpracovanou v pozdějších studiích (srov. Duncan 1978, Snow – Anderson 1993).

bezdomovectví přirovnal bezdomovce k nomádským populacím, když je nazval urbánními nomády.²² Popisuje, jak si opakovaným zatýkáním a uvěznováním tyto muži osvojují identitu a životní styl urbánních nomádů. Opakovaným uvěznováním se totiž dostávají do segregovaných míst, v rámci kterých se odcizují od mainstreamové společnosti a zároveň se navzájem učí svým strategiím (postojům, hodnotám a dovednostem) přežít.²³ Podle Spradleyho má celá tato procedura charakter rituálu. Jedná se o stejné sekvence určitých vzorců událostí, kterými řada z nich prochází znovu a znovu. Spradley dokončil svůj výzkum v srpnu 1968. Ve stejném roce městská rada schválila dekriminlizaci veřejného opilství a zároveň založila detoxikační centrum. Spradley popisuje mechanismus běžný nejen v Seattlu, ale i v jiných amerických městech právě před touto dekriminlizací. Hned v úvodní kapitole své knihy píše: „...doufám, že tato studie stimuluje občany ostatních amerických měst učinit podobná rozhodnutí obnovit naše instituce a zahrnout urbánní nomády do naší multikulturní společnosti.“ (Spradley 1970: 8)

Zásadní zlom ve studiu bezdomovectví nastal na konci 70. a zejména v 80. letech. Badatelé se v této době zaměřují na způsoby, jakými strukturální faktory produkují bezdomovce a jakými se sami bezdomovci s těmito faktory vypořádávají (srov. Baxter – Hopper 1981; Rossi 1989; Cohen – Sokolovsky 1989; Snow – Anderson 1993 atd.). Se zvyšujícím se počtem a celkovou demografickou proměnou bezdomovců vyvstal navíc zájem identifikovat jejich počet na celoamerické úrovni. Jedním z prvních těchto pokusů a zároveň dnes nejvýznamnější statistickou studií je kniha sociologa a demografa Petera H. Rossiho *Down and Out in America: The Origins of Homelessness* (1989).²⁴ Rossiho kniha byla výsledkem vůbec první snahy o zmapování počtu bezdomovců v USA. Místo tehdejšího populárního odhadu, který činil dva až tři miliony, Rossi nabídl empiricky založený počet 300 000–500 000 osob.²⁵ Podle Rossiho souvisí bezdomovectví s širším sociálním jevem – *extrémní chudobou*. Na rozdíl od tehdejšího populárního konceptu *underclass*, který je definován jak chudobou, tak i chováním, je Rossiho koncept extrémní chudoby indikován pouze příjmem. Nicméně, jak Rossi výstižně upozorňuje, stav být bez domova a mít domov je v rámci extrémní chudoby

²² Odkaz na tuto metaforizaci můžeme od té doby spatřit i v jiných studiích (srov. např. Duncan 1978).

²³ Spradley popsal celkem patnáct stanovišť, kterými tyto muži procházejí, od ulice, kde jsou zadrženi, po samotný výkon trestu.

²⁴ Název Rossiho knihy je parafrází známé knihy Georga Orwella *Down and Out in London and Paris* z roku 1933.

²⁵ Odhad dva až tři miliony bezdomovců v USA v té době zastávali různé iniciativy a hájící skupiny, jejichž nejznámějším představitelem byl Mitch Snyder.

častokrát jen těžko rozlišitelný. Byl proto jedním z prvních, kdo zdůrazňoval, že bezdomovectví není otázkou stavu, ale *míry*. Podle Rossiho se totiž jen malá část bezdomovců nachází permanentně v této kondici. Dodává proto, že můžeme „očekávat, že najdeme mnohem více bezdomovců v průběhu roku, než v nějakém určitém čase“ (Rossi 1989: 51). Rossi zavedl rovněž dnes velmi známou a všeobecně používanou (srov. Glasser – Bridgman 1999: 2) konceptualizaci bezdomovectví, když rozlišil *bezdomovce doslovné a nejistě bydlící*. Bezdomovci doslovní jsou ti, kteří „nemají běžný a pravidelný přístup ke konvečnímu příbytku“ (Rossi 1989: 11). Přespávají na ulicích, v parcích či institucích pro ně určených. Nejistě bydlící naproti tomu jsou „ti, kdo žijí v konvenčních příbytcích, avšak neustále jim hrozí, že se stanou na kratší nebo delší dobu opravdovými bezdomovci“ (Rossi 1989: 48). Podle něho je extrémní chudoba „původcem jak bezdomovců doslovných, tak i nejistě bydlících“ (Rossi 1989: 9).

S narůstajícím počtem bezdomovců roste samozřejmě také počet studií o nich. Mezi těmito studii ale výrazně dominují statistické práce, zatímco etnografické studie jsou spíše ojedinělými záležitostmi. Nejvíce citovanou etnografickou prací popisující toto období je studie dvojice sociologů Davida Snowa a Leona Andersona *Down on their Luck. A Study of Homeless Street People* (1993). Kniha staví na bezmála dvouročném etnografickém výzkumu mezi bezdomovci v Austinu ve státě Texas. Autoři vytvořili známou empiricky zakotvenou typologii bezdomovců. Zohlednili přitom tři specifické dimenze kontrastu – dimenzi životního stylu (práce, mobilita, užívání látek atd.), kognitivní dimenzi (konstrukce identity, plány jak opustit ulici atd.) a časovou dimenzi. Na základě těchto dimenzí určili tři generické typy – nedávno dislokovaní, nezařazení, outsideři – a jejich jednotlivé subtypy.²⁶ Nedávno dislokovaní jsou jedinci, kteří se ocitli v průběhu svého života na ulici vůbec poprvé. Nezařazení jsou ti, kteří se podle autorů nacházejí na jakémsi pomezí.²⁷ Snow a Anderson je popisují jako „jednou nohou bydlící v světě jejich minulosti, se kterým se stále identifikují a cítí kontinuitu, a druhou nohou na ulici“ (Snow – Andersons 1993: 52). Poslední kategorií jsou outsideři. Autoři je popisují jako permanentně stojící mimo struktury běžné v dané společnosti. Jednotlivé kategorie se liší svými aktivitami, sociálními vazbami, identitou apod. Snow a Anderson ve své knize významně odporují dominantnímu „obrazu“ bezdomovců ze 60. a 70. let, který je zobrazuje jako izolované

²⁶ Jednotlivé subtypy tvoří: tradiční tuláci, hippie tuláci, tradiční somráci, redneck somráci a duševně nemocní.

²⁷ Inspirují se zde konceptem liminality, který rozpracoval ve své známé knize *Ritual Process: Structure and Anti-structure* (1969) antropolog Victor Turner.

a dezafiliované. Tyto výzkumy byly podle nich založené na průzkumech, a nedokázaly tak odhalit důležitost alternativních forem afiliace. Pomíjivost sociálních vazeb nepramení podle nich z individuální patologie jedinců, ale ze sociálních okolností, v rámci kterých jsou tyto vztahy formovány. Dodávají, že tyto vztahy jsou navzdory své slabé povaze vysoce funkční.

V souvislosti s příchodem tzv. nových bezdomovců, jejichž existence byla kladena do vztahu se strukturálními změnami té doby, se v 80. letech rozmohl specifický trop jejich tematizace. Bezdomovci byli v této době popisováni jako bezbranné oběti, které, vystaveny okolním změnám, nemohou nic aktivně ovlivnit či změnit.²⁸ Badatelé tak užívali převážně koncepty jako adaptace či strategie přežití. Vlivem mobilizací 80. a 90. let a zároveň omezeností užívaných konceptů začala část badatelů tuto přisuzovanou pasivitu aktérů kritizovat a ve snaze o vymezení se vůči ní vznikl zájem o tzv. *aktivní aktérství* (srov. Wagner 1993; Rosenthal 1994; Ruddick 1996; Wright 1997 apod.). Koncept aktivního aktérství zohledňuje jak způsoby, jakými se aktéři vyrovnávají se strukturálními jevy, které z nich činí bezdomovce, tak i způsoby, jakými v rámci své každodennosti aktivně vzdorují, konstruuji a vyjednávají.²⁹ Za známější studii této doby můžeme považovat knihu sociologa Talmidge Wrighta *Out of Place: Homeless Mobilizations, Subcities and Contested Landscapes* (1997). Wright zdůrazňuje, že je třeba bezdomovce chápat jako aktivní aktéry, kteří se dokáží nejen adaptovat, ale také vymezit. Běžné konceptualizace totiž jen „popisují jednání bezdomovců v souladu s dominantní sociální imaginací, v rámci které jsou urbánní chudí považováni za pasivní aktéry, reagující pouze na bezprostřední situaci“ (Wright 1997: 6). Ve své práci se této tendenci vyhýbá tím, že se zaměřuje na rezistence a mobilizace v rámci lokalit Chicaga a San José. Na jedné straně analyzuje způsob, jakým je s bezdomovci v rámci zkoumaných sociofyzických prostorů zacházeno, a identifikuje čtyři dominantní strategie – exkluzi, represi, nahrazení a asimilaci (Wright 1997: 179–224). Na straně druhé si všímá taktik, jakými sami bezdomovci těmto strategiím vzdorují – zejména produkce vlastních míst a konstrukce kolektivní identity. V této souvislosti popisuje tzv. rezistentní heterotopie, které zkoumaní aktéři v rámci jednotlivých urbánních

²⁸ Podle Hocha a Slaytona je 80. letech tato tendence dána kontextem konzervativní vlády, která tento problém zcela ignorovala (Hoch – Slayton 1989: 208).

²⁹ Jak jsem již upozornil jinde (Vašát 2012), koncept aktivního aktérství nezahrnuje, jak bychom se mohli mylně domnívat, neoliberální (individualistický) předpoklad, podle kterého si bezdomovec za svou situaci může sám. Koncept vždy předpokládá, že bezdomovectví je strukturálně produkováno.

prostorů vytvářejí, a způsob, jakým ovlivňují jejich životy.³⁰ Ty, jakožto rezistentní forma sociofyzické organizace, představují pro bezdomovce nejen prostor jejich domova, ale jejich osazenstvo pojmá samo sebe coby rodinu.

Vedle snahy o aplikaci konceptu aktivního aktérství lze, dle mého soudu, identifikovat také druhý způsob, jakým se studie od 90. let vymezují či minimálně odlišují vůči „politice soucitu“ let osmdesátých, a tímto způsobem je snaha o „neutralitu“ analýz. Takové studie pomocí statistických metod testují dosavadní vědění o bezdomovectví (např. vliv deinstitucionalizace, proměny trhu práce, zánik skid row atd.) a kriticky se s ním vyrovnávají (srov. Jencks 1994; O’Flaherty 1996 aj.). Za nejznámější příklad těchto studií můžeme považovat právě knihu sociologa Christophera Jenckse *The Homeless* (1994). Jencks definuje bezdomovce jako jedince, kteří strávili noci po dobu jednoho týdne buď na veřejných místech, nebo v noclehárnách a azylových domech (Jencks 1994: 7). Stejně jako Rossi nesouhlasí s oním populárním odhadem počtu bezdomovců a přichází s čísly 125 000 bezdomovců v roce 1980 a 402 000 mezi léty 1987–1988. Jencks navíc uvádí také údaj pro rok 1990, který podle něho činí 324 000, předpokládá tedy v 90. letech určitý pokles. Dodává nicméně, že o tomto poklesu není zcela přesvědčený. Podle něho musíme 80. léta myslet ve dvou různých etapách: 1) začátek 80. let, kdy roste počet jedinců ohrožených bezdomovectvím, ale šance, že se stanou bezdomovci je konstantní; 2) pozdní 80. léta, kdy počet jedinců ohrožených bezdomovectvím roste nepatrně, ale roste šance, že se stanou bezdomovci (Jencks 1994: 58).

Zajímavým faktorem, který Jencksova kniha analyzuje, je objevení a rozšíření cracku v 80. letech. Dominantní látkou, kterou část bezdomovců do té doby užívala, byl samozřejmě alkohol. Jelikož byl kokain díky své vysoké ceně pro bezdomovce běžně nedostupný, vše se změnilo právě s příchodem cracku. Podle Jenckse totiž někteří z těch, kteří nebyli alkoholici, začali užívat finančně dostupný crack. Ačkoliv můžeme pochybovat o tom, argumentuje Jencks, že užívání cracku způsobuje něčí bezdomovectví, je velmi pravděpodobné, že se jedná o faktor, který samotné bezdomovce drží na ulici. Nicméně na rozdíl od Rossiho knihy, která byla nejen svými odhady, ale i celkovým významem průkopnická, lze Jencksovu knihu shrnout stejným způsobem, jakým reagoval na jednu z jeho recenzí David Wagner, jako „jednotvárnou a chladnou, zaměřenou primárně na to, či statistika je správná a či mylná“ (Wagner 1995: 1. odst.).

Představené práce samozřejmě prezentují pouhý zlomek z celkové produkce textů věnované tomuto fenoménu. Jejich skladba přesto zachycuje určitý vývoj,

³⁰ Pojem heterotopie jako první zavádí Michel Foucault (2003), který poskytuje řadu nejednoznačných vymezení. Wright proto heterotopie chápe, stejně jako Ruddick (1996) před ním, coby místo, které konstruuji marginální osoby v rámci míst dominantních.

ke kterému při bádání nad tímto fenoménem za posledních sto let došlo – od romanizovaného vhledu do života hobo, přes analýzu klasických skid row, následovanou snahou identifikovat počet bezdomovců, až po současné trendy spojené s aktivním aktérstvím a snahou o neutralitu analýz. Další možný vývoj na tomto poli vhodně vystihuje apel autorů Del Casina a Jocoy, podle kterých by se měl současný výzkum zaměřit zejména na dvě agendy: 1) implikace nové formy subjektivity „chronického bezdomovce“ na poli praxe a tvorby sociálních programů, 2) rezistence bezdomovců této subjektivizaci. Zda bude tento apel vyslyšen, ukáže až další dekáda.

Diskuse: inspirace pro výzkum v ČR

Primárním cílem nebylo zabývat se v tomto textu bezdomovectvím v prostředí postsocialistické České republiky. Z výše představeného přehledu je však na první pohled patrné, že ačkoliv je bezdomovectví v ČR relativně novým fenoménem, můžeme ve vztahu k němu zaznamenat mnoho zajímavých paralel. Čím více let od sametové revoluce, tím více zajímavějších analogií. Nechci zde ale detailně rozebírat jednotlivé podobnosti či naopak diference, spíše bych chtěl na základě představeného přehledu artikulovat několik tezí, které by mohly inspirovat současný výzkum bezdomovectví v České republice.

1) Mezi vědeckými reprezentacemi a socio-historickou formací či modelem společnosti je vztah korespondence. Jak výstižně poznamenává Zygmunt Bauman, „(v) průběhu posledních staletí se strategie filozofie, sociologie a snad všech humanitních oborů utvářely ve svérázné symbióze s modelem světa, v němž byly situovány“ (Bauman 2002: 9). Většina studií zabývajících se bezdomovectvím začíná pokaždé krátkým historickým exkurzem. V takovém případě tento exkurz začíná větami typu: „provází lidstvo již od nepaměti“ (Krylová 2007: 72); „(b)ylo tu již před několika tisíci lety“ (Barták 2004: 5) apod. Z představeného přehledu je jasné, že pojem a sociální kategorie bezdomovce jsou typické až pro období přelomu 19. a 20. století a tedy fáze budování průmyslu. V této době navíc vůbec neoznačoval jedince, kteří neměli stálý příbytek, ale spíše jedince mimo hlavní struktury společnosti, jakými byly rodina či komunita. Teprve od 70. let 20. století je užíván v dnešním smyslu, tj. ve smyslu absence trvalého konvečního příbytku. Výše uvedené úryvky jsou v tomto světle pouhými ideologickými frázemi. Bezdomovectví je totiž až moderním a urbánním fenoménem. *Současné bádání v ČR by proto mělo zohledňovat historické, socio-kulturní a politicko-ekonomické souvislosti spojené s postsocialismem na jedné straně a neoliberalismem na straně druhé.*

2) Pojem a definice bezdomovectví jsou vždy ideologické. Z přehledu je patrné, že pojem vždy vyjadřoval postoje dané společnosti. O'Flaherty (1996)

v tomto kontextu zmiňuje dva ve společnosti rozšířené přístupy k identifikaci bezdomovce. V rámci jeho první modality řadí do kategorie bezdomovců osoby, splňující určitá vnější kritéria. Jedná se především o kritéria založená na oblečení, čistotě, střihu apod. Jinými slovy: bezdomovcem je ten, kdo podle ustálených společenských konvencí jako bezdomovec vypadá a nehraje roli, kde strávil minulou noc. V rámci modality druhé je užíváno kritéria bydlení, tzn. za bezdomovce jsou označováni lidé, kteří „skutečně“ nemají kde bydlet a okupují tak různé veřejné i neveřejné prostory. Ať již v tom, či onom případě, pokaždé je domnělý bezdomovec označen a definován na základě v té době a v dané společnosti platných pravidel a norem. V této souvislosti je možné v rámci recentních publikací zaznamenat snahu o reformulaci či přímo opuštění pojmu bezdomovec a jeho vymezení na základě absence místa k bydlení ve prospěch širšího pojmu třídy (srov. Wagner 1993; Marcus 2005; Bourgois – Schonberg 2009; srov. též Rossi 1989). *Snahou současných výzkumů by proto mělo být reflektovat ideologické pozadí konceptualizací a zároveň nalézat nové, méně ideologické konceptualizace těchto aktérů.*

3) Hlavním rysem bezdomovectví byla a je chudoba. Současný pohled na bezdomovce činí dominantním rysem absenci stálého bydlení, a staví tak tento fenomén mimo problémy spojené s chudobou. Absence bydlení je nicméně pouze jeden z průvodních jevů a není přehnané říci, že marginální. Bezdomovectví je totiž mnohem více věcí chudoby (resp. přístupu ke zdrojům) coby konjunkturny širších ekonomických, politických, sociálních a jiných sil. Podle představeného přehledu existují již od konce 20. století ve všech větších městech kategorie chudých, kteří jsou inherentní součástí dané společnosti bez ohledu na to, jestli mají nebo nemají přístup k bydlení. Na produkci této kategorie chudých se podílí celá řada faktorů – manipulace prostoru, tržní mechanismy, trh práce, hodnoty společnosti atd. *Současné výzkumy by proto neměly opomíjet tento hlavní rys a měly by se snažit objevit vztahy mezi ním a faktory, které bezdomovectví spoluprodukuji.*

4) Od počátku zájmu o fenomén bezdomovectví poskytují etnografická data velmi cenné informace. Stejně jako v 80. letech, kdy vlivem rapidního zvýšení počtu bezdomovců začaly dominovat statistické práce, lze i dnes vlivem jisté pozitivně i negativně laděné atraktivnosti tématu zaznamenat tendenci v podobě snahy sesbírat data rychle dotazníkovou metodou či analyzovat pouze data sekundární. Tyto výzkumy nejenže poskytují omezené informace o sociální realitě a praxi chudých, ale často navíc jen diskurzivně „živí“ sociální imaginaci bezdomovce, která nemá mnohdy s objektem, který zobrazuje, takřka žádný referující vztah. Etnografické výzkumy naproti tomu „poskytují lepší porozumění

tomu, jak relativně neosobní mechanismy (...) působí na sociální mikroúrovni“ (Růžička 2011: 275). *Současné výzkumy by proto měly využívat více etnografické metody, jejichž stoletá tradice na tomto poli bádání byla a je neoddiskutovatelným přínosem.*

Duben 2012

Literatura:

- Anderson, Nels: 1923 – *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Archard, Peter: 1979 – *Vagrancy, Alcoholism and Social Control*. London: Macmillan.
- Bahr, Howard M.: 1967a – The Gradual Disappearance of Skid Row. *Social Problems* 15: 41–45.
- Bahr, Howard M.: 1967b – Drinking, Interaction, Identification: Notes on Socialization into Skid Row. *Journal of Health and Social Behavior* 8(4): 272–285.
- Bahr, Howard M.: 1973 – *Skid Row: Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press.
- Bahr, Howard M. – Caplow, Theodore: 1968 – Homelessness, Affiliation, and Occupational Mobility. *Social Forces* 47(1): 28–33.
- Bahr, Howard M. – Caplow, Theodore: 1973 – *Old Men and Sober*. New York: New York University Press.
- Bahr, Howard M. – Langfur, Stephen J.: 1967 – Social Attachment and Drinking in Skid-Row Life Histories. *Social Problems* 14(4): 464–472.
- Barták, Miroslav: 2004 – *Zdravotní stav populace bezdomovců v ČR a jeho determinanty I*. Kostelec nad Černými lesy: Institut zdravotní politiky a ekonomiky.
- Bauman, Zygmunt: 2002 – *Tekutá modernita*. Praha: Mladá Fronta.
- Baxter, Ellen – Hopper, Kim: 1981 – *Private lives/public spaces: Homeless Adults on the Streets of New York City*. New York: Community Service Society.
- Bogue, Donald J.: 1963 – *Skid Row in American Cities*. Chicago: Community and Family Study center, University of Chicago.
- Bourgois, Philippe – Schonberg, Jeff: 2009 – *Righteous Dopefiend*. Berkeley: University of California Press.
- Casino, Vincent Del – Jocoy, Christine L.: 2008 – Neoliberal Subjectivities, the „New“ Homelessness, and the Struggles over Spaces of/in the City. *Antipode* 192–199.
- Cohen, Carl I. – Sokolovsky, Jay: 1989 – *Old Men of the Bowery: Strategies for Survival among the Homeless*. New York: Guilford Press.
- Cress, Daniel M. – Snow, David: 1996 – Mobilizations at the Margins: Resources, Benefactors, and the Viability of Homeless Social Movements Organizations. *American Sociological Review* 61(6): 1089–1109.
- Duncan, James: 1978 – Men Without Property: The Tramp’s Classification and Use of Urban Space. *Antipode* 11(1): 24–34.
- Foucault, Michel: 1993 – *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní nemoci*. Praha: Gallimard.
- Foucault, Michel: 2003 – O jiných prostorech. In: Foucault Michel: *Myšlení vnějšku*. Praha: Hermann a synové: 71–86.

- Glasser, Irene – Bridgman, Rae: 1999 – *Braving the Street. The Anthropology of Homelessness*. New York: Berghahn Books.
- Hejnal, Ondřej: 2011 – Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců. *Antropowebsin* 3(7): 171–175.
- Hoch, Charles – Slayton, Robert A.: 1989 – *New Homeless and Old: Community and the Skid Row Hotel*. Philadelphia: Temple University Press.
- Holpuch, Petr: 2011 – Bezdomovectví jako přístup k životu. *Biograf* 54: 112 odst. Dostupné na adrese: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v5401>>, navštíveno 5. 1. 2012.
- Hopper, Kim: 2003 – *Reckoning with Homelessness*. Ithaca: Cornell University Press.
- Horáková, Milada: 1995 – K problematice bezdomovství. *Sociální politika* 21(10): 6–9.
- Hradecká, Vlastimila – Hradecký Ilja: 1996 – *Bezdomovství – extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, o.s.
- Hradecký, Ilja: 2005 – *Profily bezdomovství v České republice. Proč spí lidé venku a kdo jsou ti lidé*. Praha: Naděje, o.s.
- Hradecký, Ilja: 2006 – *Konflikt, bezdomovci a veřejný prostor. Profily bezdomovství v České republice*. Praha: Naděje, o.s.
- Jencks, Christopher: 1994 – *The Homeless*. Cambridge: Harvard University Press.
- Krylová, Hana: 2007 – Aspekty života bezdomovecké populace (kvalitativní analýza). In: Lenk, Lukáš – Svoboda, Michal – Svobodová, Jiřina – Léblková, Marta (eds.): *Smutné tropy*. Praha: Dokořán: 72–83.
- Kusmer, Kenneth L.: 2002 – *Down and Out, on the Road. The Homeless in American History*. New York: Oxford University Press.
- Le Rouzic, Isabelle: 1999 – From Precariousness to Disaffection: The homeless in Prague. *Central Europe Review* 21(1). cit.. Dostupné na: <<http://www.ce-review.org/99/21/lerouzic21.html>>, navštíveno 15. 8. 2010.
- Levinson, David: 1973 – Skid Row in Tranzition. *Urban Anthropology* 3(1): 79–93.
- Lofland, Lyn H: 1973 – *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books.
- Marcus, Anthony: 2005 – The Culture of Poverty Revisited: Bringing Back the Working Class. *Anthropologica* 47(1): 35–52.
- Marvasti, Amir B.: 2003 – *Being Homeless. Textual and Narrative Constructions*. Lanham: Lexington Books.
- Merton, Robert K.: 2007 – *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mitchell, Don: 2003 – *Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press.
- O’Flaherty, Brendan: 1996 – *Making Room. The Economics of Homelessness*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Orwell, George: 1933 – *Down and Out in Paris and London*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Peterson, William J. – Maxwell, Milton A.: 1958 – Skid Road „Wino“. *Social Problems* 5: 308–316.
- Rice, Stuart A.: 1918 – The Homeless. *Annals for the American Academy of Political and Social Science* 77: 140–157.
- Rosenthal, Rob: 1994 – *Homeless in Paradise: A map of the terrain*. Philadelphia: Temple University Press.
- Rossi, Peter H.: 1989 – *Down and Out in America. The Origins of Homelessness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ruddick, Susan M.: 1996 – *Young and Homeless in Hollywood. Mapping Social Identities*. New York: Routledge.

- Růžička, Michal: 2011 – Časoprostorové a infrastrukturní aspekty procesu sociální exkluze. *Sociologický časopis* 47(2): 272–295.
- Schubert, Herman J. P.: 1935 – *Twenty thousand transients: A year's sample of those who apply for aid in a northern city*. Buffalo, N.Y.: Emergency Relief Bureau.
- Sjorberg, Gideon: 1960 – *The Preindustrial City*. Gleonce, Illinois: The Free Press.
- Snow, David A. – Baker, Susan G. – Anderson, Leon – Martin, Michaei: 1986 – Myth of Pervasive Mental Illness among the Homeless. *Social Problems* 33(5): 407–423.
- Snow, David A. – Anderson, Leon: 1993 – *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkley: University of California Press.
- Solenberger, Alice W.: 1911 – *One Thousand Homeless Men: A Study of Original Records*. New York: Charities Publication Commettee.
- Spradley, James: 1970 – *You Owe Yourself a Drunk: Adaptive Strategies of Urban Nomads*. Boston: Little Brown.
- Straus, Robert: 1946 – Alcohol and the Homeless Man. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 7: 260–404.
- Sutherland, Edwin – Locke, Harvey: 1936 – *Twenty Thousand Homeless Men*. Chicago: J. B. Lippincott.
- Šafaříková, Marie: 1994 – Lidé bez domova. *Sociologický časopis* 30(3): 373–380.
- Štěchová, Markéta – Luptáková, Martina – Kopoldová, Bedřiška: 2008 – *Bezdomovectví z pohledu kriminologie*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální patologii.
- Turner, Victor: 1969 – *Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago: Aldine.
- Vašát, Petr: 2012 – Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis* (forthcoming).
- Wacquant, Loïc: 2009 – *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wagner, David: 1993 – *Checkboard Square. Culture and Resistance in a Homeless Community*. Boulder: Westview Press.
- Wagner, David: 1995 – Down on Their Luck (In response to: The Homeless). *The New York Review of Books* 23. 3. Dostupné na: <<http://www.nybooks.com/articles/archives/1995/mar/23/down-on-their-luck/?pagination=false>>, navštíveno 3. 4. 2012.
- Wagner, David – Cohen, Marcia B.: 1991 – Power of the People: Homeless Protesters in the Aftermatch of Social Movement Participation. *Social Problems* 38(4): 543–561.
- Wallace, Samuel E.: 1965 – *Skid Row as a Way of Life*. Totowa, New Persey: Bedminister Press.
- Willse, Craig: 2010 – Neo-liberal biopolitics and the invention of chronic homelessness. *Economy and Society* 39(2): 155–184.
- Wiseman, Jacqueline: 1970 – *Stations of the Lost: the Treatment of Skid Row Alcoholics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, James D.: 1988 – The Mentally Ill Homeless: What si Myth and What is Fact? *Social Problems* 35(2): 182–191.
- Wright, Talmidge: 1997 – *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York.

Contact: Mgr. Petr Vašát, Katedra antropologie FF ZČU, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: petr.vasat@seznam.cz.

Kolektiv autorů: Hudební a taneční folklor v ediční praxi.

Edice Kultura – Společnost – Tradice IV.

Eds.: Lucie Uhlíková a Marta Toncrová
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2011,
286 s., jmenný rejstřík, anglické resumé.

Publikace vznikla v rámci výzkumného záměru
AVOZ 90580513, grantu GA ČR P408/08/1330
a operačního programu ITMS:26240120035.

Publikace je dílem kolektivu českých i zahraničních autorů. Zaměřuje se na řešení problémů spjatých s ediční činností na poli hudebního a tanečního folkloru. Příspěvky byly stanoveny se záměrem pokrýt jednotlivé typy záznamů (písemné, obrazové, zvukové, filmové). Práce je určena nejen odborníkům, ale především studentům a dalším zájemcům, kteří chtějí získat informace a využít dosavadní zkušenosti v této specifické oblasti ediční praxe.

Cena s DPH: 250 Kč
ISBN 978-80-87112-57-1

Migrace a česká společnost.

Výběr textů a diskuse z konference k aktuálním problémům migrací.

Eds. Stanislav Brouček a Tomáš Grulich.
Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
ve spolupráci se Senátem PČR, Praha 2012, 195 s.
Publikace vznikla s podporou na dlouhodobý
konceptní rozvoj výzkumné organizace
RVO:68378078.

Diskusi na téma *Migrace a česká společnost* uspořádala *Stálá komise Senátu pro krajany žijící v zahraničí* ve spolupráci s Etnologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Diskuse se účastnili zejména zástupci jednotlivých komunit zahraničních Čechů a představitelé státních institucí a Úřadu vlády ČR. Hlavní část debaty byla věnována emigraci, respektive aktuálním problémům zahraničních Čechů.

Cena s DPH: 180 Kč
ISBN 978-80-87112-61-8

Objednávky vyřizuje: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 2, 110 00 Praha 1,
tel.: 234 612 611, e-mail: gergelova@eu.cas.cz.

SUBJEKTIVNÍ REFLEXE REEMIGRACE ČERNOBYLSKÝCH PŘESÍDLENCŮ V LOKALITĚ KOPIDLNO¹

LENKA ŠOLCOVÁ

Subjective reflection on return migration on part of the displaced persons from Tschernobyl: in the locality Kopidlno

Abstract: The aim of the following text was to intermediate the personal reflection of migrants of preponderantly Czech origin who were in the years 1991–1993 resettled from the former Soviet Union to the Czech Republic. Better to say, the article focuses on one specific group of these displaced persons who came in the year 1993 and have lived since then in the locality Kopidlno. The main aim of the text is to reflect the way how the refugees themselves at present assess the motivation for their leaving of the land of their forefathers, how they evaluate their adaptation and integration with respect to the locality in which they live, how did they cope with the „resettlement shock“ and how did they succeed in the „competition“ with the majorite society, for example at work. The final part of the text presents the differences in assessment of the return migration process and in evaluation of the locality between the first and second generation of the return migrants. The text was based on repeated guided interviews and observations realized in the locality of Kopidlno during the years 2008–2010.

Key words: ethnology, social anthropology, migration, adaptation, cultural shock, Ukraine, the Czech Republic.

¹ Příspěvek je dílčím výstupem projektu IAA700580801 – Identita a sociabilita migrantů z bývalého Sovětského svazu: následný výzkum řízených migrací s důrazem na druhou generaci (2008–2011, A,V0/IA) (Identity and Sociability of migrants from the Soviet union – subsequent with the emphasis to a second generation) Akademie věd České republiky (AV ČR).

Úvod

Proces migrace v lidském společenství má poměrně složitá, zato však pevně daná pravidla. Například Brouček (2008, online) v jednom ze svých příspěvků k tomuto tématu uvádí, že by bylo vhodné nahlížet na migrační proces, resp. na emigraci a imigraci, z více stran. U obou typů migrace rozlišuje čtyři fáze, přičemž konečná fáze vždy končí buď asimilací, nebo následnou migrací, resp. reemigrací. Reemigrací² tak chápeme jako proces, kdy dochází k vystěhování osob z určité oblasti a následně, po určitém období, k jejich návratu zpět do zdrojové země. Proces reemigrace přesídlenců z území Ukrajiny, resp. černobylských Čechů, který probíhal v rámci jednotlivých etap po celé 20. století, byl zachycen a z různých úhlů řešen již v celé řadě publikací (např. Vaculík 1984; Hofman 1995; Brouček – Uherek – Valášková 1995; Uherek – Valášková 2006; Nosková 2007). Po celé 20. století byly jednotlivé reemigrační snahy ovlivněny specifickými podmínkami, zejména politicky determinovanými (např. Dluhošová 1996: 55). Teprve až v 90. letech 20. století, po změně politických poměrů, bylo možné realizovat plnohodnotné přesídlení potomků českých migrantů z Ukrajiny zpět do vlasti jejich předků, tj. do České republiky. Primárním činitelem pro humanitárně zaštitěné přesídlení byla havárie jaderné elektrárny v Černobyli v roce 1986. Zájemci z řad potomků černobylských Čechů o humanitárně garantované přesídlení museli pro zařazení do tohoto reemigračního procesu splňovat několik předem vymezených podmínek, např.: prokázaný český původ alespoň jedné osoby z manželského páru či dvouletý pobyt v zasažené oblasti (viz Brouček – Uherek – Valášková 1995: 2).

Z registrovaných zdrojů o tomto řízeném přesídlení je známo, že přibližně 1 800 přesídlenců z let 1991 až 1993 mělo možnost osídlit celkem 56 lokalit v ČR (viz Janská – Drbohlav 2002; Valášková – Pojarová 2009; Šolcová 2010). Jedním z příkladů tohoto procesu je i přesídlení černobylských Čechů z obcí Malinovka a Malá Zubovština³ do lokality Kopidlno.

² V rámci zmiňovaného šetření byl používán termín „generačně posunutá reemigrace“. Tento termín, který rozvíjí pojetí významu termínu „reemigrace“, zdůrazňuje nejen určitou časovou prodlevu při reemigraci, ale i uplatnění následujících generací původně migrujících osob, tj. o přesídlení potomků původních migrantů zpět do vlasti jejich předků.

³ Názvy obcí, měst a jednotlivých geografických názvů uvádím ve formátu Malin, Malinovka, Malá Zubovština, Stremihorod, tedy tak jak je uvádějí lingvisté (Jančáková – Jančák 2004; Jančák – Jančák 2007); ostatní používané transkripce respektuji (např. Brouček – Uherek – Valášková 1995; Dluhošová 1996).

Teoretický rámec šetření a jeho cíle

Realizace dílčího šetření v lokalitě Kopidlno byla uskutečněna dle intencí a teoretického ukotvení výše uvedeného projektu, ve kterém šlo především o zpracování vlivu časového efektu na reemigranta, resp. na zástupce první a druhé generace, při státem řízené reemigraci. Při samotné realizaci dílčího šetření byly pro autorku textu inspirativní tyto premisy: a) pojetí teoretického rámce migrací, jehož typologii poprvé prezentoval W. Petersen, b) migrační teorie Evereta S. Lee, který pracoval zejména s „push and pull faktory“ s překážkami v migraci, a c) přístupy a pojetí migrace a adaptace J. W. Berryho ve vztahu k interkulturním vztahům a migraci.

Jak již bylo zmíněno, cílem textu je představit změny v postojích černobylských reemigrantů v lokalitě Kopidlno, a to na pozadí jejich subjektivní reflexe. Záznam osobních úvah a výpovědí konkrétní skupiny černobylských přesídlenců v Kopidlně byl proveden prostřednictvím řízených rozhovorů s reemigranty dvou generací.⁴ Během zmíněných interview měli kontaktované osoby možnost hodnotit, popřípadě přehodnotit své motivy k přesídlení do ČR, naplnění svých aspirací v procesu adaptace na zvolenou lokalitu a míru úspěšnosti integrace obou generací do majoritní společnosti. Vzhledem k časovému období, k němuž se přesídlenci vyjadřují, je jejich úhel pohledu v mnoha ohledech již retrospektivní: zejména druhá generace přesídlenců⁵ často hovoří o reemigraci jako o události, která se dotýkala především jejich rodičů.

Metodologie

V rámci řešení zmiňovaného výzkumného projektu byl použit metodický aparát v podobě dotazníku a řízeného rozhovoru (např. Dixon – Leach 1979). Předmětem šetření byli reemigranti v první a druhé generaci,⁶ kteří po splnění podmínek k zařazení do reemigračního programu využili v letech 1991–1993 možnosti přesídlení, resp. v lokalitě Kopidlno se přesídlení uskutečnilo v průběhu roku 1993 v několika etapách.

Vzhledem k časovému odstavu realizace přesídlení nebylo možné stanovit přesný kvótní výběr (tvorba jmenných seznamů pro konkrétní oblast, zvýšená četnost české formy registrovaných příjmení a nedostupnost základních sociodemografických údajů) s ohledem na ochranu osobních dat. Při výběru tak byl brán

⁴ V textu je generační rozlišení dle intencí výše zmiňovaného grantu, tzn.: první generace přesídlenců jsou osoby, které přesídlily do ČR v dospělém věku, druhá generace jsou osoby, které v době přesídlení nedovršily 18 let, nebo osoby, které se narodily již v ČR.

⁵ Rozlišení pojetí generací je uvedeno výše.

⁶ Rozlišení generací a jeho pojetí je uvedeno výše v poznámkovém aparátu.

zřetel na dodržení základních kategorií, resp. četnosti kategorie věku, vzdělání a pohlaví. Dále byla při výběru vzorku použita metoda „sněhové koule“, resp. využití sociálních sítí a příbuzenských vazeb kontaktních respondentů. K řešení se přistoupilo s vědomím, že získaná data sice nelze plně zobecnit, v širším měřítku realizovaného výzkumu však mají svou platnost.

Dotazník byl vypracován v českém jazyce a rozčleněn do jednotlivých tematických oddílů: 1) personální otázky, 2) oddíl týkající se příchodu do ČR a tendence setrvání v tomto prostoru a 3) porovnání stávajících podmínek v ČR s vývojem na Ukrajině, 4) oddíl o pracovním a socioekonomickém postavení reemigranta, 5) oddíl o migračních trendech reemigranta, 6) oddíl zaměřený na děti reemigranta s rozlišením jejich pobytu (žijící v ČR a žijící mimo ČR) a 7) oddíl o zdravotním stavu reemigranta a subjektivně vnímaném vlivu přesídlení na tento stav. Dotazník byl vyplňován za asistence tazatele, který participoval i na jeho tvorbě, a byl si tedy vědom případných nástrah v zadání otázek. Zvolená forma vyplývala nejen z rozsahu a náročnosti dotazníku, ale počítala i s možností, že by kontaktovaný reemigrant neměl dostatečnou praxi v užívání českého jazyka a nemusel by plnohodnotně pochopit smysl položených otázek. Následně po vyplnění dotazníku byl s kontaktovaným reemigrantem proveden standardizovaný doplňkový rozhovor.

V lokalitě Kopidlno bylo provedeno 22 řízených rozhovorů s dospělými osobami z první a druhé generace přesídlenců. Tito reemigranti pocházejí především z obce Malinovka, v ojedinělých případech z obce Malá Zubovština.⁷ Podrobné rozlišení původu obce bude zakotveno v závěrečné prezentaci výzkumu.

Text nejprve krátce popisuje vybranou osídlenou lokalitu a základní životní podmínky v ní. Následně představuje konkrétní část migrující skupiny černobylských reemigrantů, kteří byli usídlení v obci Kopidlno. Poté předkládá k diskusi vybrané faktory, jež zásadním způsobem ovlivnily proces adaptace přesídlenců a míru jejich integrace do majoritní společnosti. Diskutované faktory byly vybrány na základě četnosti, s níž se o nich přesídlenci během řízených rozhovorů zmiňovali, a důležitosti, jakou jim přisuzovali. V závěru je stručně zhodnoceno přesídlení do České republiky, resp. do této konkrétní lokality a dále jeho vzájemná mezigenerační diferenciaci.⁸

⁷ Obě obce se nacházejí v Žitomirské oblasti, v tzv. černobylské zóně radioaktivního spadu.

⁸ Údaje uvedené v textu jsou prezentací dílčích výsledků rozsáhlého výzkumu o řízených migracích z oblasti bývalého Sovětského svazu, s důrazem na zachycení stavu adaptability a míru dosažené integrace druhé generace reemigrantů v konkrétní lokalitě. Výsledky výše zmíněného projektu IAA700580801 – Identita a sociabilita migrantů z bývalého Sovětského svazu: následný výzkum řízených migrací s důrazem na druhou generaci budou komplexně prezentovány v průběhu roku 2012.

Město Kopidlno

Město Kopidlno se nachází na území Královéhradeckého kraje při jeho západní hranici se Středočeským krajem, nedaleko města Jičína v blízkosti silničního tahu Jičín – Vrchlabí. Má pět městských částí: Drahoraz, Kopidlno, Mlýnec, Ledkov a Pševy; status města mu byl udělen 1. 6. 1998. Městem protéká říčka Mrlina, jež je příčinou častých lokálních záplav. Počet obyvatel v posledních 10 letech osciluje kolem 2 300 osob.⁹ Charakter města je do určité míry determinován nejen typem krajiny, ale i druhem hospodářství, jež bylo v minulosti, zejména v 2. polovině 20. století v této lokalitě státním zřízením centrálně prosazováno, tj. pěstováním cukrové řepy a jejím následným zpracováním v místním cukrovaru. Jeho existence podpořila rozvoj města i začlenění lokality do železničního systému v Čechách,¹⁰ (resp. železničního spojení Kopidlno – Nymburk¹¹ a Kopidlno – Bakov nad Jizerou¹²). Na přelomu 80. a 90. let 20. století proběhla v cukrovaru zásadní rekonstrukce a těsně před jejím dokončením byl objekt zprivatizován; nikdy však nebyl uveden do provozu. Historickou dominantou města je zámek¹³ a přiléhající anglický park, kde od roku 1948 působí významná Střední škola zahradnická. Město Kopidlno má standardní občanskou vybavenost městských sídel ČR, včetně jedné mateřské školy¹⁴ a jedné základní devítileté školy.

Přesídlenci v Kopidlně

Do Kopidlna se v průběhu roku 1993 přestěhovalo celkem 125 osob, které osídlily 40 bytových jednotek (Brouček – Uherek – Valášková 1995: 4). Podle informací získaných na matrice MěÚ Kopidlno nejsou o osídlení Kopidlna přesídlenci k dispozici žádné údaje. Zástupce města sdělil, že „*díky zátopám v roce 2002 není možné rekonstruovat archiv města. Žádná jiná statistika tu není a všichni tito lidé hned dostali občanství. Vím, o které lidi se jedná, ale teď už to nejde odlišit. Nyní evidujeme jen další národnosti, ale to nejsou tito lidé, když už mají to české občanství [...]. Tak to Vám nepomůžu*“. Z dosud provedených rozhovorů s kopidlnskými přesídlenci a z údajů, jež poskytla zástupkyně¹⁵

⁹ Uvedená data pocházejí z matriky MěÚ Kopidlno.

¹⁰ Např. cukrovar Mnichovo Hradiště, Lysá nad Labem, Nymburk, Kolín, Dobruška aj. Většina ze zmíněných cukrovarů měla obdobný osud jako cukrovar v Kopidlně.

¹¹ Přímá železniční trať č. 061.

¹² Přímá železniční trať č. 063.

¹³ V roce 1945 byl zámek a přilehlé panství znárodněno. Posledním soukromým vlastníkem byla hraběnka Jindřiška Thurn-Taxis, roz. Weissenwolf. Od roku 1948, po rozsáhlé interiérové přestavbě, je zámek účelově využíván jako sídlo SZaŠ, SOU a OÚ Kopidlno.

¹⁴ Současná kapacita MŠ je 78 dětí.

¹⁵ Jde o respondentku A. M. žijící v Milovicích.

Sdružení volyňských Čechů, vyplývá, že téměř všichni přesídlenci v Kopidlně, kteří do České republiky přesídlili na základě humanitární pomoci českého státu, pocházejí z obce Malinovka, okres Malin v Žitomirské oblasti. Reemigrantů, kteří pocházejí z obce Malá Zubovština, okres Korosteň v Žitomirské oblasti, je ve zmíněné lokalitě minimum. Tento stav samotní zástupci přesídlenců první generace vysvětlují tím, že lokalita Kopidlna byla reemigranty z černobylské oblasti osídlována až v samotném závěru celé humanitární akce, tedy v době, kdy zájemci o přesídlení z obce Malá Zubovština byli již dávno usídlení v jednotlivých lokalitách po celé ČR (viz též Ornst 2009: 147–152). Daný stav nejlépe vykrešlují slova jednoho ze zástupců první přesídlenecké generace,¹⁶ který uvedl, že „všichni jsme tady z Malinouky, ze Zubouvščíny je jich tady jen pár, [...] jsou to povětšinou manželky, co přišly do Malinouky sňatkem ze Zubouvščíny [...]“.

Motivace přesídlení do České republiky, výběr lokality a adaptace v ní

Z realizovaných rozhovorů s přesídlenci první generace v Kopidlně vyplývá, že všichni přesídlenci se do České republiky přestěhovali zejména na základě *rodinného* rozhodnutí, ve snaze vymanit sebe a především své potomky z případných – pro ně dosud neověřených, ale očekávaných – důsledků jaderné havárie černobylského reaktoru. Podle sdělení zvažovali přesídlenci první generace výběr lokality v České republice podle svých znalostí a zhodnocení svých dovedností, dosavadního způsobu života a hlavně na základě osobních představ o budoucnosti, jež byla spatřována především v zajištění dobrého života a vzdělání pro potomky v místě *nového domova*. Jedním z počátečních vodítek k výběru konkrétního místa v ČR byly strohé informace poskytnuté v tzv. *katalogových listech* jednotlivých lokalit s fotografiemi, které byly začleněny do nabídky (Brouček – Uherek – Valášková 1995: 3; Uherek – Valášková 2006: 176). Během rozhovorů přesídlenci z řad první generace v Kopidlně vzpomínají, že v nabídkovém listu byla lokalita Kopidlna charakterizována jako centrum zemědělské oblasti, historicky orientované především na pěstování zemědělskopřůmyslových plodin, jako jsou cukrová řepa, řepka olejka a na jejich následné zpracování, a na další navazující zemědělské obory. Dále se z nabídkového listu lokality přesídlenci dozvěděli, že lze získat byt v panelovém domě na sídlišti a že je možné pracovat v místním cukrovaru či na dřevozpracující pile. Proces rozhodování této první generace přesídlenců dokreslují slova jednoho z nich:¹⁷ „Dočetl jsem se tam, že v Kopidlně je velký cukrovar, pila, [...] že nedaleko jsou velká města,¹⁸ kde jsou

¹⁶ Tyto údaje poskytl respondent J. K.

¹⁷ Výpověď respondenta V. P.

¹⁸ Respondent J. K. měl na mysli města Jičín, Hradec Králové, Mladou Boleslav a Nymburk.

další cukrovary, že tam vede dobré železniční spojení a školy pro naše děti. [...] Z toho jsme s manželkou soudili, že to je dobré místo pro nás, kde bude práce, klid a hlavně školy pro děti [...].“

Řada přesídlenců z první kopidlnské generace v rozhovorech přiznává, že dalším motivem, jenž ovlivnil jejich rozhodnutí k přesídlení do ČR, byl strach, aby vůči svým dětem něco nezanedbali, „*aby nám neujel vlak a pak nebylo všechno pryč [...], že jsme pro ně nic neudělali, protože takové šance se neopakují a [...], no a aby nám nemusely nic vyčítat. Ted' už ujel vlak, pomoc státu už nebude a taky se už sem nikdo stěhovat nebude, [...] žádná pomoc státu, žádné nadšení“*.¹⁹ Naprosté minimum z dotázaných z první generace kopidlnských přesídlenců uvedlo, že jejich volba lokality byla podpořena rovněž 1) možnostmi získat aktuální informace, které obdrželi v rámci funkčních příbuzenských vazeb z ČR, či 2) následným osobním poznáním konkrétní lokality, s níž měli možnost seznámit se během návštěvy, kterou někteří vykonali před přesídlením. V jednom případě respondent uvedl: „*Starší sourozenci²⁰ společně s matkou přesídlili do Milovic už na počátku roku 1992 a já neměl splněno v armádě, [...] musel jsem splnit vojenskou povinnost, tu službu na Ukrajině [...], nechtěl jsem problémy, a tak jsem tam zůstal, no a pak se mi to tak nějak rozleželo a maminka pořád psala, [...] tak jsem se sem jel podívat a řekl jsem si, že jo, ale protože se povídalo, že to je poslední šance, tak jsem se ještě vrátil na Ukrajinu a ještě jsem se před přesídlením narychlo oženil, aby do toho programu mohla jít i Inna.“*

Dotázané osoby z řad první generace přesídlenců v Kopidlně zpětně hodnotí, že jejich rozhodování bylo ovlivněno nejen dostupností jednotlivých informací o celém procesu přesídlení a jednotlivých lokalitách nebo jejich osobní způsobilostí načerpané informace vhodně vyhodnotit, ale i časovým posunem, jenž nastal od počátku celé humanitární akce českého státu až do roku 1993. Svou úlohu jistě sehrály politické i hospodářské změny, ke kterým došlo jak v České republice,²¹ tak i na Ukrajině v období 1990 až 1993. Přesto vyhodnocují tuto skutečnost jako pozitivní, neboť „*vše jsem si mohl klidně rozmyslet, co vzít s sebou [...], taky nebyl takový tlak na prodej domu a nemusel jsem jít pod cenu, viděl jsem od příbuzných, jak to funguje v jiných lokalitách, a věděl jsem, že vše, co slibovali, nebylo splněno [...], no jako třeba práce [...], takže jsem se nikam nezapisoval a po příjezdu jsem práci začal hledat sám“*. Obecně hodnotí lokalitu

¹⁹ Výpověď respondenta V. S.

²⁰ Respondent V. Č. přesídlil se svou rodinou do Milovic v roce 1992. Navíc oplýval místní znalostí lokality, neboť zde coby příslušník Sovětské armády vykonával povinnou prezenční vojenskou službu.

²¹ Např. omezení cukrovarnictví v České republice po roce 1991.

jako klidné místo s dostatečnou občanskou vybaveností, v dosahu větších sídel jako Jičín či Mladá Boleslav.²²

Druhá generace přesídlenců se k otázce výběru místa téměř nevyjadřuje a k volbě svých rodičů se snaží stavět neutrálně. Svůj postoj zdůvodňují tím, že v době volby jejich *nového domova* byli ještě dětmi, odpovědnost z rozhodnutí byla na jejich rodičích či pěstounech²³ a oni sami se v době realizace reemigračního procesu do Kopidlna považují za „*nekompetentní k tak zásadnímu rozhodování*“. Pokud se k této otázce vůbec vyjadřují, pak jejich názor vystihují slova jedné z dotázaných žen z druhé generace přesídlenců, jež uvedla, že „*to byla věc rodičů [...], já byla hodně malá [...], ale chtěla jsem sem jít, protože se mi tady líbilo, když jsem tady byla v táboře na horách [...], abych byla zdravá*“.²⁴ Na rozdíl od první se však druhá generace přesídlenců ve větší míře vyjadřuje kriticky vůči současným podmínkám v místě, což povětšinou verbalizuje úmyslem odejít z lokality.²⁵

Většina z dotázaných přesídlenců do Kopidlna žila venkovským způsobem života.²⁶ Ve zdrojových obcích Malinovka, popř. Malá Zubovština vlastnili jednoduché cihlové domky s dřevěnou přístavbou, ke kterým přiléhala zahrada. Na ní, jak uvádí zejména první generace přesídlenců, pěstovali zejména zeleninu a ovocné stromy, díky nimž rodina dokázala částečně saturovat svoji spotřebu ovoce a zeleniny, popřípadě dalších potravin (Brouček – Uherek – Valášková 1995). Ve většině případů své nemovitosti využívali ke dvougeneračnímu bydlení. Přesídlenci první generace o svých někdejších nemovitostech a hospodářství hovoří – a to i po letech – s notnou dávkou pýchy, neboť právě díky pěstování hospodářských plodin na záhumencích a díky souvisejícímu chovu hospodářských zvířat byli schopni samozásobitelství. Udrželi tak určitý ekonomický standard své rodiny, jenž jim vytvářel i určité postavení v lokální společnosti, které přesídlením ztratili a v nových podmínkách jen těžko získávají. Přesídlenci si zpravidla svých nemovitostí v původních bydlištích cenili. Bohužel, obdobně jako v jiných osídlených lokalitách v ČR, i zde zejm. přesídlenci z řad první

²² Je však nutné podotknout, že první generace přesídlenců je ze zdrojové země zvyklá na poměrně komplikovanou dopravu do velkých center.

²³ V Kopidlně se hovořilo se dvěma respondentkami, jež vchovaly děti svých předčasně zesnulých sourozenců.

²⁴ Výpověď I. S., jež se svou výpovědí dotkla i otázky ozdravných pobytů dětí z obcí zasažených černobylskou havárií v ČR, které byly cyklicky realizovány před organizovaným přesídlením.

²⁵ Tomuto jejich záměru se tematicky věnuje oddíl „*Druhotná migrace*“.

²⁶ Někteří z kopidlnských přesídlenců uvedli, že přesídlili z městského typu bydliště, kterým v několika případech bylo město Malin či dokonce Kyjev. V takových případech však museli naplnit kritéria pro zařazení do reemigračního programu (např. Brouček – Uherek – Valášková 1995: 2).

generace vyjadřují rozčarování nad způsobem a výší finančního majetkového vyrovnání od ukrajinského státu,²⁷ nad přepočty a výměry starobních důchodů a v neposlední řadě rovněž nad převody svých úspor, jež se uskutečňovaly velmi komplikovaně a se ztrátami (srov. Brouček – Uherek – Valášková 1995; Uherek – Valášková 2006). Z provedeného šetření však vyplývá, že kopidlnští přesídlenci byli schopni využít skutečnosti, že jsou přesídlováni v samém závěru řízeného reemigračního procesu,²⁸ jako pozitivního faktoru, resp. díky předcházejícím reemigračním vlnám do ČR měli více informací o reálném stavu v ČR, nebyli pod takovým existenčním tlakem a navíc v dané době stoupal zájem ukrajinské majority o nemovitosti v těsné blízkosti města Malin, kde se obec Malinovka nachází. Jedna z respondentek v Kopidlně o tom uvedla, že „*bylo štěstí, že jsem nikdy nečekala, co mi kdo dá [...], celý život jsem neuvěřila těm jejím slibům, hm, hm [...], bylo toho hodně, ale nakonec se mi podařilo najít kupce z města a prodat radnoh chát, co tatíček vystavěl. Já jsem to ještě prodala dobře, [...] tomu z Malína se chát tolik líbila, že jsem dostala ty jejich milióny, [...] no v přepočtu to bylo asi 3 100 amerických dolarů, a všem holkám jsem koupila obývací stěnu, [...] s tou pak odejely [...]*“.²⁹ Získané finanční prostředky tedy někteří přesídlenci ještě na Ukrajině využili ke koupi nábytku, který následně složitým způsobem v určených přepravních kamionech stěhovali do Kopidlna. Zejména druhá generace hodnotí dnes tento počín spíše negativně. Sami by získané prostředky využili jinak, např. na nákup automobilu či elektrospotřebičů do domácnosti.

Jak již bylo zmíněno, z nabídkového listu lokality měli přesídlenci možnost se před přestěhováním dozvědět, že v Kopidlnu lze získat byt v panelovém domě na sídlišti. K osídlení reemigranty zde bylo vyčleněno 40 bytových jednotek různých velikostí, od 1+kk po 3+1. Vzhledem k tomu, že panelové domy byly vystavěny v rámci kompletní rekonstrukce místního cukrovaru, tj. krátce před osídlením samotnými reemigranty, jednalo se o nové bytové jednotky, dosud neobývané, jež byly vybaveny v moderním základním standardu počátku 90. let 20. století sanitárním zařízením a kuchyňskou linkou včetně spotřebičů. Přesídlenci v Kopidlně přesto sdělují, že zabydlet se v nových bytech nebylo snadné. Stejně jako přesídlenci v jiných lokalitách, také oni využili pomoci

²⁷ Někteří kopidlnští přesídlenci mimo jiné uvádějí, že uvažují o zapojení do organizované snahy o navrácení či o finanční vyrovnání za pozemky, jež byly jejich rodinám zabaveny sovětskou vládou v roce 1939; viz podrobnější informace dostupné na < <http://vpnvosv.wu.cz/> >.

²⁸ V jiných lokalitách naopak přesídlenci uváděli, že přestěhování až na konci reemigračního procesu bylo nevýhodou, protože „*dobré lokality již byly osídleny*“.

²⁹ Data uvedla respondentka E. T. Obdobnou částku uvádějí i přesídlenci v lokalitě Milovice a Nové Zákupy.

českého státu, kterou z humanitárních důvodů přesídlencům poskytoval (viz Brouček – Uherek – Valášková 1995: 2). Měli například možnost získat „jednorázový finanční příspěvek“, jehož využili k dovybavení svých nových bytů. Pomoc státu ale nemohla překlenout všechny potíže. Kromě pocitu „určitého zklamání, že byty byly sice hezké, ale stále působily cizáckým dojmem“, mnoho přesídlenců z první generace během šetření zmínilo, že se po určitou dobu potýkali i se správou domácnosti v nových podmínkách.

Podle vzpomínek přesídlenců k dalšímu zásadnímu zvratu došlo až v roce 2005, kdy zástupce vlastníka zmiňovaného bytového fondu (Cukrovaru Kopidlno, a. s.) prezentoval svůj záměr prodeje osídlených bytových jednotek do osobního vlastnictví. Samotný prodej byl realizován až v roce 2007.³⁰

V návaznosti na svůj specifický přístup k obývanému místu se přesídlenci krátce po osídlení dané lokality snažili také o dílčí úpravy v okolí jimi obývaných panelových domů. Jednalo se zejména o okrasnou výsadbu v nejbližším okolí. Nejen z jejich vyprávění, ale i z osobní návštěvy místa je možné zjistit, že tato výsadba byla z velké části ušlapána, polámana či zcela zničena anonymním davem. A tak na místě lokálních skalek, které přesídlenci během krátké doby dokázali vysadit, zůstala jen jednotlivá torza. Přesídlenci nakonec ustoupili tomuto tlaku a oproti jiným lokalitám³¹ v jistém ohledu rezignovali na osobitý přístup ve smyslu úprav a zvelebování okolí svého obydlí. Tím se však zároveň nevědomky adaptovali na přístup majority, jež obývá v ČR sídlištní komplexy a ponechává úpravu jejich okolí na správě města či na nemnoha jedincích. Z vyprávění několika přesídlenců první generace je však také patrné, že pokud jim to zdravotní stav a pracovní vytížení dovolí, rádi si udržují svou schopnost samozásobitelství domácnosti – hospodaří na pronajaté půdě. Vzhledem k tomu, že Kopidlno je historicky výraznou zemědělskou lokalitou a zahrádkaření je zde považováno za tradiční náplň volného času majority, je zde kapacita městských zahrádkářských kolonií prozatím vyčerpána. Přesídlenci se tak musejí obracet na soukromé subjekty, od nichž si půdu pronajímají. To však s sebou nese celou řadu problémů (např. předčasné ukončení smlouvy o pronájmu ze strany

³⁰ Přesídlenci uvádějí, že byty jim byly vlastníkem Cukrovar Kopidlno, a. s., odprodány za ceny, na které se měli možnost připravit především díky včasné informovanosti o prodeji, resp. zajištění stavebního spoření všech členů domácnosti, a to za ceny odvíjející se od velikosti bytu, např.: byt 1+kk byl podle respondentky A. K. odprodán za 203 tis. Kč nebo byt 3+1 podle respondentky I. P. za 316 tis. Kč. Údaje se u společnosti Cukrovar Kopidlno, a. s., nepodařilo ověřit.

³¹ V jiných lokalitách, např. Milovice či Stráž pod Ralskem, dostala tato aktivita více prostoru a je zde pozorována, např. ve formě výsadby předzahrádek či v realizaci „posezení s krbem a pergolou“.

pronajímatele), a tak i nadále většina z nich usiluje o pronájem půdy v městské části zahrádkářské kolonie.

V domácnostech přesídlenců první generace je také stále možné zaznamenat prvky typické pro ukrajinské prostředí: ikonografická výzdoba bytu, umělé květiny, ozdobné koberce na stěnách, kolorované fotografie členů rodiny aj. V bytech přesídlenců druhé generace lze tyto prvky najít jen zřídka, výzdoba i vybavení jejich bytů je již podobné jako u české majority.³² V tomto směru je zde patrný vliv majoritní společnosti. Z rozhovorů dále vyplývá, že jde spíše o spontánní integraci, jejíž rychlost a plynulost je ovlivněna zejména stále častějším neformálním setkáváním dospívající mládeže z řad druhé přesídlenecké generace a majority. Současně druhá i jistá část zástupců první generace podstupují institucionalizované setkávání v zaměstnání či při studiu, v tomto ohledu nutné. Rozsah integrace druhé generace přesídlenců je patrný také z preference sňatku s českými partnery – během šetření v rámci druhé generace přesídlenců byly zaznamenány čtyři krajanské sňatky a devět sňatků s partnery z majoritního obyvatelstva. Mezi typem sňatku či partnerstvím a druhotnou migrací nebyla pozorována žádná objektivní souvislost.³³

Jistou změnu lze u přesídlenců v Kopidlně postřehnout rovněž ve formě generačního soužití. Transformace vícegeneračního soužití, jemuž byli přesídlenci před reemigrací navyklí, byla v Kopidlně v první řadě podmíněna zmiňovanou kapacitou volného bytového fondu. K otázce vícegeneračního soužití se první generace přesídlenců – i přes limitující bytový prostor – stále staví smířlivě a uvádí, že v případě péče o staršího člena rodiny toto soužití (potenciálně) realizuje. Svůj postoj zdůvodňují tím, že tento přístup se v jejich rodinách traduje jako uznávaný vzor a oni nevidí potřebu jej měnit, ačkoliv samotná realizace s sebou nese určitá zatížení. Oproti tomu zástupci druhé generace přesídlenců přistupují k této otázce zamítavě. Pozitivní přístup si uchovávají pouze k zajištění samotné péče o staršího nemohoucího člena rodiny. V takovém případě však uvádějí, že raději volí využití blízkosti svých bytových jednotek k obydlí potřebného člena rodiny a solidarity sousedů, kteří většinou pocházejí z jedné obce, popřípadě využívají sociálních služeb. Tento přístup je opět dokladem přizpůsobení se zvyklostem majoritní společnosti, která k vícegeneračnímu soužití přistupuje jen v krajním případě.

³² V jiné lokalitě nepozorovanou úpravou v panelovém bytě byla instalace křbových kamen na dřevo s kominovým vývodem skrze boční zeď panelového domu. Během šetření nebylo s jistotou zjištěno, zda se jedná o specifickou úpravu pouze v bytech přesídlenců, či také v bytech majority. Ani po opakovaném návratu autorky textu do lokality nebylo možné prokazatelně zaznamenat, zda s touto úpravou započali přesídlenci, či zda ji prosadila nejprve majoritní část obyvatel v lokalitě.

³³ Viz oddíl „Druhotná migrace“.

Kulturní šok³⁴

Většina dotázaných přesídlenců první generace během šetření sdělila, že při příjezdu do Kopidlna je zástupci městského úřadu přijali velmi vřele. Respondentka M. S. uvedla: „*Když jsme přijeli a vybalili si, byli jsme pozváni na výbor, kde nás pěkně přivítali a každé ženě dali kytičku. Všechno nám ukázali, kde je škola a kde kostel. To bylo moc dojemné [...]. Měla jsem opravdu dojem, že jsem přijela domů.*“ I přes tuto pozitivní zkušenost přesídlenci přiznávají, že postupem času byli podrobeni životnímu střetu s realitou, jež byla nutně doprovázena prožitkem tzv. *kulturního šoku*.³⁵ Z výpovědí první generace přesídlenců vyplývá, že prošli všemi fázemi tohoto procesu. Nejčastěji uvádějí, že nejprve byli ze všech nových skutečností a věcí velmi nadšeni a vše jim připadalo úžasné a snadné; s delším časovým odstupem však počali prožívat období duševního zmatku, frustrace z aktu přesídlení a jeho dopadů na rodinu, těžkou životní etapu spojenou s nedostatkem peněz, nemožností získat odpovídající zaměstnání a v neposlední řadě i s problémy v komunikaci. Dle jejich vyprávění poté následovala fáze, kterou lze popsat jako dobu, kdy počali cítit, že se odrážejí ode dna a nabývají na jistotě. Nynější stav popisují jako stadium, kdy pochopili, že jejich rozhodnutí o přesídlení bylo správné. Většina přesídlenců z první generace uvádí, že prožití *šoku z přesídlení* považuje za jistou daň, jíž se nelze vyhnout. Zároveň však vyjadřují svou osobní hrdost nad tím, že toto své nelehké životní období zvládli a se svým současným životem jsou spokojeni. Určitou pochybnost k významu přesídlení a stále přetrvávající pocit cizosti tak vyjadřuje jen pár jedinců z první generace, kteří jsou starší 70 let a kteří reemigrovali pod tlakem rodinných příslušníků. I přes pochyby nejstarších členů první generace lze říci, že většina první generace dokázala projít procesem kulturního šoku bez trvalých následků a bez ohrožení osobní integrity.³⁶ Shromážděné informace o stavu dosaženém reemigranty lze vyhodnotit tak, že se většina přesídlenců dokázala vhodně a nenásilně adaptovat na nové prostředí za podvědomého užití vhodných adaptačních mechanismů, resp. uplatnila svou pracovitost, vysoké pracovní

³⁴ Autorka textu pracuje s pojmem „kulturní šok“ přiměřeně tak, jak s ním pracoval Philip R. Harris a Robert T. Moran, tj.: „Kulturní šok je psychologická dezorientace, způsobená špatným porozuměním nebo úplným porozuměním vzorců cizí kultury. Vzniká nedostatkem znalostí, omezenou zkušeností a osobní rigiditou.“ (viz Gillernová – Kebza – Rymeš a kol. 2011: 98).

³⁵ Vymezením a následným studiem pojmu „kulturní šok“ a jeho jednotlivých stupňů se jako jeden z prvních zabýval Kalervo Oberg, který jej poprvé prezentoval v roce 1954; viz Oberg 1960, online.

³⁶ Respondentka I. P. uvedla, že „*otec byl slabý na nervy už tam. Přesídlení prostě nezvládl, když zjistil, že tady nebude mít práci, tak úplně, no úplně rezignoval. Nejdříve měl antidepressiva, později, když mamka pořídila zahrádku, tak se jeho stav zlepšil.*“

tempo, neutuchající zájem o vše nové a pokoru ve svém životním postoji. Rozsah integrace do majoritní společnosti je však nadále u první generace přesídlenců do určité míry ovlivněn úrovní jejich jazykového projevu a uchováváním cizorodého přízvuku.³⁷ V tomto ohledu jsou znevýhodněny především osoby starší 65 let, jež vzhledem ke svému způsobu života nejsou vystaveny stálému asimilačnímu tlaku majority a nemusejí s ní nutně vstupovat do každodenní interakce. Přesto se však může první generace přesídlenců po 17 letech v Kopidlně jako celek odkázat na poměrně širokou funkční sociální síť, jež je v jejich případech tvořena nejen na základě příbuznosti či sousedské známosti ze zdrojové země, ale i osobami z řad majority.

Vzpomínky na prožitý kulturní šok u druhé generace, tak jak je líčí samotní respondenti, nejsou v porovnání s první generací natolik dramatické. Významným faktorem je v tomto případě věk, v němž byla daná osoba tomuto tlaku podrobena. Zástupci druhé generace přesídlenců uvádějí, že na svých rodičích sice krátce po přesídlení pozorovali jisté změny v chování a napětí z toho, co bude dál. Oni sami však tuto tenzi nijak zvlášť neprožívali. Všichni dotázaní zástupci druhé generace uvádějí, že pouze po velmi krátkou dobu měli pocit jakési výlučnosti a zároveň cizáctví.³⁸ Domnívají se, že svůj šok z přesídlení překonali především díky svému věku, rozsáhlé psychické kapacitě akceptovat velké životní změny, dovednosti zbavit se případného jazykového přízvuku a navázání široké sítě sociálních kontaktů mezi vrstevníky z majoritní společnosti. Uvádějí, že se necítí být od majoritní společnosti nijak odlišováni a že ani necítí, že by majorita vůči nim takto negativně vystupovala. Svě jazykové vybavení, na rozdíl od první generace přesídlenců, považují za standardní, ve shodě s českou majoritou. Přiznávají, že pokud někdo z nich měl ukrajinský přízvuk, dokázal jej eliminovat během školní docházky. V tomto ohledu zástupci druhé generace nepocítují žádné limity a považují se za plnohodnotné členy majoritní společnosti. Svě „bytí plnohodnotným členem majoritní společnosti“, resp. integraci s majoritní společností spatřují především v tom, že zde získali plnohodnotné vzdělání v souladu se vzděláním majority, což přispělo ke zvýšení jejich zaměstnatelnosti na českém pracovním trhu a tím i k získání trvalého finančního příjmu, který jim zaručuje zabezpečení životních potřeb na úrovni majoritního obyvatelstva a v souladu s normami majoritně uplatňovaného stylu. Za jistý integrační prvek, který hodnotí jako velmi pozitivní výsledek svého zapojení do majoritní společnosti, považují přesídlenci

³⁷ Jazykovým projevem potomků českých přesídlenců z Ukrajiny, jejich používáním zastaralých výrazů, přejatých slov z ukrajinštiny a setrváváním přízvuku v jejich ústním projevu se mj. zabývali i lingvisté manželé Jančákovi (Jančáková – Jančák 2004).

³⁸ Respondent A. M. uvedl, že „když se mi smáli, že místo hřbitov říkám krchov, tak jsem se s nimi popral a byl klid [...]. Ve škole se ty rozdily tak nějak vytratily celkem rychle“.

i stav, že ze svého ústního projevu dokázali eliminovat ukrajinský přízvuk. Nelze opomenout, že o postupném plnohodnotném začlenění reemigrantů druhé generace též svědčí to, že jsou stálými členy různorodých sociálních sítí (sportovních, kulturních, pracovních kolektivů), kde v určitých případech působí i v pozici vůdců. Jak uvádějí respondenti, uskupení zmíněných sociálních sítí je tvořeno především spolužáky z absolvovaných škol na území České republiky, kteří jsou členy majoritní společnosti, či v návaznosti na exogamní příbuzenskou síť, kterou zde reemigranti vytvořili od svého přesídlení.

Adaptace na trhu práce a uplatnění vzdělání

Vzdělání je jedním z činitelů, které zásadním způsobem ovlivňují úroveň adaptace jedince do nové společnosti a jeho uplatnění na trhu práce. Převážná většina dotázaných uvádí, že dosáhli ve zdrojové zemi středoškolské, popřípadě vysokoškolské úrovně vzdělání, zejména chemického, strojírenského a zdravotnického zaměření. Mezi dotázanými přesídlenci první generace se však našlo velmi málo jedinců, kteří dokázali využít svého vzdělání a odbornosti v cílové lokalitě. Uplatnění adekvátní jejich kvalifikaci bylo mimo jiné ztíženo nejen procesem náročné nostrifikace, ale do značné míry i rozdílností mezi požadavky ukrajinského a českého pracovního trhu. Respondent V. P., jenž dokázal uplatnit své strojírenské vzdělání, uvedl: „*Měl jsem to štěstí, že jsem vystudoval strojařinu. Přijel jsem sem jako strojní inženýr, a protože pocházím ze staré české rodiny, neměl jsem ani problém s jazykem [...]. Prakticky ihned jsem nastoupil do Škodovky do vývoje.*“

Také ve vztahu k uplatnění svého vzdělání a odbornosti přesídlenci první generace říkají, že určitou překážkou v prosazení původní profese byl jejich silný ukrajinský přízvuk. Během rozhovorů s přesídlenci bylo zaznamenáno, že se tento problém dotkl zejména osob se vzděláním zdravotnického či pedagogického typu. V tomto ohledu je možné citovat respondentku M. Č., která o své životní zkušenosti hovořila takto: „*Nastoupila jsem jako učitelka prvního ročníku [...]. A musím říci, že se mi to strašně líbilo, no pak si jeden pán podnikatel stěžoval, co má nějaká „rusanda“, [...] takhle o mě mluvil s ředitelem [...], učit jeho děti [...]. No to bylo pro mě nepředstavitelné, že nebudu učit. A protože jsem nechtěla odejít, tak mě dali následující rok do družiny, kde jsem vlastně dodnes [...]; ráda bych učila, no nedá se [...], ale i tahle práce mě strašně, strašně baví.*“

Nelze opomenout ani poměrně rozsáhlou skupinu přesídlenců první generace, kteří přesídlili již v důchodovém věku, popřípadě těsně před jeho dosažením, a museli po svém příjezdu začít opět pracovat. Důvodem k této poměrně drastické změně byly nikým z přesídlenců neočekávané komplikace se zápočty

odpracovaných let ve zdrojové zemi, dále přepočty a převody starobních důchodů, které jim byly již na Ukrajině uděleny. Všechny tyto skutečnosti do značné míry ovlivnily nejen plynulost počáteční fáze adaptace přesídlenců první generace, ale stejně tak i míru jejich integrace do majoritní společnosti. Existenční důsledky této situace pocítila i generace jejich potomků.

Jak již bylo zmíněno, po privatizaci cukrovaru³⁹ nebyl objekt již nikdy dán do provozu⁴⁰ a následně došlo k zásadní ztrátě počtu volných pracovních příležitostí v lokalitě. Tento stav zasáhl nejen majoritu v lokalitě, ale především místních poměrů neznalé přesídlence. Při výběru lokality jim bylo oznámeno, že jde o oblast s širokou nabídkou pracovních míst v zemědělství a v navazujících oborech a prvním z nich bylo před příjezdem avizováno, že mají rezervována pracovní místa v cukrovaru. Právě aktuální nabídka práce a možnost ihned po příjezdu do lokality nastoupit do zaměstnání byla jedním z hlavních motivů, proč si vybrali právě Kopidlno. Přesídlenci první generace na tuto skutečnost vzpomínají s notnou dávkou hořkosti. Jejich vzpomínky a pocity vystihuje vyjádření respondenta V. P., který uvedl: „*Když jsem sem přišel, tak jsem si myslel, že se pro mě v cukrovaru najde místo, ale ten se vlastně už nikdy nerozjel [...], pak jsem si myslel, že bych mohl dělat v místním kolchozu, když jsem celý život u nás pracoval jako traktorista a krmič, ale to taky nešlo [...]. Do práce jsem musel, žena byla v invalidním důchodu a papíry pro můj důchod nějak vážly [...]. Tak jsem si našel práci na místní pile. I když jsem dělal tu nejhorší práci, tak o to místo byl pořádný boj, ale udržel jsem se tam a po dvou letech jsem postoupil na frézu.*“ Podobný postup uplatnili všichni práce schopní přesídlenci první generace. Zmíněný dřevozpracující závod⁴¹ dokázal však poskytnout pracovní místo jen malému okruhu mužské části přesídlenců. Z vyprávění žen první generace přesídlenců vyplývá, že pokud se jim podařilo najít práci v místě nového bydliště, pak začaly pracovat na různých pozicích v místním zemědělském družstvu, ať už v rostlinné, či živočišné výrobě, popřípadě v přidružené výrobě⁴² družstva.

³⁹ Vlastníkem je společnost Cukrovar Kopidlno, a. s. – Výroba a rozvod páry a teplé vody. Původní vybavení cukrovaru pro výrobu cukru bylo v roce 2000 rozprodáno. V současnosti je v areálu cukrovaru využívána pouze kotelna, jež slouží pro část města jako vytápna. Objekt bývalého cukrovaru se nachází uprostřed města, nedaleko samotného centra, v podstatě se jedná o zbořeniště, jehož rozloha je poměrně velká (84 160 m²).

⁴⁰ Stav byl zásadním způsobem ovlivněn omezením výroby cukru v Evropě na základě rozhodnutí EU.

⁴¹ Vlastníkem pily je společnost Benko, s. r. o. Privatizace společnosti proběhla v roce 1992. Hlavní náplní je výroba podlahových krytin.

⁴² Respondentka E. T. uvedla, že dva roky před důchodem pracovala jako *knoflíkářka* pro místní zemědělské družstvo.

Ti, jimž se nepodařilo najít pracovní místo v lokalitě, museli začít za prací dojíždět. Většina našla své první zaměstnání v automobilovém průmyslu. Zejména šlo o pracovní pozice u společnosti Continental Teves Czech Republic, s. r. o., v Jičíně⁴³ nebo v koncernu Škoda Auto, a. s., v Mladé Boleslavi. Podle jejich vyprávění zde téměř všichni přesídlenci první generace nastoupili do základních dělnických profesí. Jedna z respondentek, E. K., k tomu uvedla: „*Nakonec zjistili, že tu pro nás není dost práce, tak mě poslali na tu benderovštinu⁴⁴ do Jičína. Bylo to zpočátku pro mě hrozné [...], přišla jsem sem jako zdravotní sestra, neuznali mi kvalifikaci, termín a musela jsem se nějak živit [...], nebyl čas na rekvalifikaci. Tak jsem skončila v Jičíně u pásu. [...] Po těch letech, co v Kontiku jsem, je to mnohem lepší, teď už jsem postoupila na kontrolóra směny.*“ Z provedených rozhovorů a z hodnocení samotných přesídlenců první generace tak vyplývá, že ať už se přesídlenci první generace uchytily na pracovní pozici, jež odpovídala jejich vzdělání, či nikoliv, v místě bydliště, či mimo něj, vždy se u nich projevil zásadní adaptační mechanismus – vysoké pracovní nasazení a ochota rozvíjet své dovednosti. Díky tomu dokázali mnozí z nich postupovat v hierarchii jednotlivých pracovních pozic v zaměstnání, což značným způsobem ovlivnilo míru jejich adaptace v novém prostředí a integraci do majoritní společnosti. Díky osobní pracovitosti, ochotě učit se novým vědomostem a dovednostem a zároveň ochotě vykonávat po určitý čas i „podřadnou“ práci se dokázali ve svém zaměstnání vypracovat, získat jak lepší postavení, tak také finanční ohodnocení a naplnit tak své aspirace na úspěšnou adaptaci v novém domově.

V porovnání s první generací přesídlenců nehodnotí zástupci druhé generace svou pozici v tomto ohledu jako komplikovanou. Jsou si vědomi toho, že zásadním faktorem, jenž jim usnadnil adaptaci v novém prostředí, byl jejich nízký věk a absolvování zásadní části školní docházky v cílové lokalitě.⁴⁵ Zpětně si cení i tlaku rodičů na potřebnost získat dobré vzdělání na minimálně středoškolské

⁴³ Společnost Continental Teves Czech Republic, s. r. o., se zabývá výrobou automobilových komponentů. V Jičíně se nachází jedna z výrobních sekcí, která vyrábí *podvolantové* přepínače a brzdové systémy do různých typů automobilů.

⁴⁴ Význam výrazu *respondentka* později vysvětlila v přeneseném slova smyslu, když uvedla: „*Mysleli jsme tím hlavně něco, co bylo obklopeno těžkostma, něco, co těžko zkoušelo naše rodiny. Taký pro něco, jako je těžká práce v neznámém, nepřátelském prostředí [...], ale hlavně za to není moc peněz, takže člověk nic nenašetří a je to spíš boj o holý život.*“ O samotném významu výrazu „*benderovec (benderovština)*“, resp. příslušník tzv. Ukrajinské povstalecké armády po 2. světové válce, se lze v návaznosti na další historické konsekvence dočíst v mnoha odborných publikacích (např. Syruček 2008).

⁴⁵ Respondent V. P., v současné době student VŠE Praha, k tomu sdělil: „*Podstatný objem vzdělání jsem načerpal v zemi, do níž jsem emigroval, a tím jsem získal i možnosti naučit se vidět svět jako kamarádi ve škole.*“

úrovni. Většina dotázaných zástupců druhé generace dosáhla středoškolského či vysokoškolského vzdělání a ve vystudovaném oboru následně pracuje. Znevýhodnění se však necítí ani ti zástupci druhé generace přesídlenců, kteří absolvovali převážnou část vzdělání na Ukrajině. Většina z nich uvádí, že své nedostatky zde měli možnost si doplnit v rámci vyššího stupně vzdělání a v doplňkových kurzech českého jazyka. Nikdo z dotázaných přesídlenců druhé generace nepřiznává pocit „jinakosti“, oproti tomu však někteří uvádějí, že ve svých zaměstnáních a především v rámci svého kariérního růstu využívají specifických znalostí. Především jde o jazykové vybavení,⁴⁶ které není v současné době v českém prostředí příliš obvyklé, nebo o nativní znalost ukrajinského a ruského areálu, kterou načerpali ve zdrojové zemi. Jak uvedla respondentka O. P.: „*Mamka je Ukrajinka, od malička se mnou hovořila ukrajinsky [...], když jsem nastoupila do zaměstnání, ihned mě zařadili do východní sekce [...], no a tu, když jsem si nyní dodělala vysokou školu, vedu.*“⁴⁷

Rovněž lze u příslušníků druhé generace přesídlenců v Kopidlně konstatovat, že píle a pracovní nasazení je jejich základním adaptačním mechanismem: jsou úspěšní v zaměstnání a pracují i na odpovědných či vedoucích pozicích. Na rozdíl od první generace, jež za své motivy k přesídlení stále označuje zdravotní důvody, snahu učinit pro své děti to nejlepší a touhu vrátit se do země svých předků, druhá generace přesídlenců uvádí, že přesídlení má pro ně především ekonomický význam. Zdrojovou zemi jsou ochotni pouze navštěvovat za účelem setkání s příbuznými, popřípadě v rámci své pracovní náplně. Myšlenku druhotné reemigrace do zdrojové země odmítají.⁴⁸ Na rozdíl od první přesídlenecké generace jsou schopni dosáhnout poměrně vysoké objektivity v hodnocení zdrojové i cílové lokality své reemigrace.

Druhotná migrace

Oproti lokalitě Milovice (Šolcová 2010), kde již bylo provedeno šetření v rámci výzkumu týkajícího se reemigrace, je v Kopidlně druhotná migrace – tedy opětovné přesídlení z této lokality do jiné v České republice či mimo ni – čtenější. Není však znám případ, že by se někdo z přesídlenců vrátil z Kopidlna zpět na Ukrajinu. Navíc, jak vyplývá z rozhovorů s příslušníky obou generací, zdrojovou lokalitu navštěvují se slábnoucí četností, v nepravidelných cyklech 1–3 let,

⁴⁶ Většina dotázaných respondentů druhé generace uvádí, že jeden z rodičů je ukrajinské, popřípadě ruské národnosti a oni plynne ovládají ruštinu a ukrajinštinu.

⁴⁷ Respondentka O. P. je absolventkou VŠCHT. V současné době je zaměstnána na pozici „senior product manager“ u farmaceutického koncernu Zentiva.

⁴⁸ Ani zástupci první generace neuvádějí, že by uvažovali o reemigraci do zdrojové země.

nahodile či vůbec. Tento jev svědčí o oslabení vazeb ke zdrojové zemi a stoupajícím stupni adaptace a integrace jak v lokalitě, tak do majoritní společnosti. Možnost návratu do zdrojové země zástupci obou generací přesídlenců v Kopidlně kategoricky odmítají. Jedna z respondentek⁴⁹ z první generace přesídlenců tento postoj vyjádřila pregnantně, když uvedla: „*Mě v té nejistotě, [...] to jestli jsem učinila dobře, pomohla loňská návštěva Malinovky [...]. Mám tam sestru a nevím, co to sestru napadlo, protože vždycky jezdíme do Kyjeva maršútkoj,*⁵⁰ *no loni jsme jely vlakem. [...] A to jsem pochopila, že už se tam vracet nechci. Ten vlak, [...] to bylo něco otravného, ta úroveň, ty lidi, špinaví, neustále něco prodávající [...]. Tady je to přeci jen o něčem jiném. Ta úroveň! A tak jsem si řekla ne[...], chtěla jsi sem, máš se tady dobře, máš tady děti a všechno, tak tady máš domov. Víte, já do té doby nevěděla, kam [...], a dětem jsem to taky řekla [...], jako že jsem to udělala proto, aby se měly dobře a nemohly mi v budoucnu nic vyčítat.“* V tomto ohledu je třeba zmínit, že míra pocíťované úspěšnosti adaptace přesídlenců je výrazně ovlivněna specifickými důvody, pro které opouštěli zdrojovou lokalitu, tj. zachování svého zdraví a zdraví svých dětí po černobylské havárii, návrat do země svých předků a zajištění lepší budoucnosti dalších generací. V tomto smyslu uvádějí, že jejich cíle byly naplněny.

Postoj dotázaných přesídlenců první generace k druhotné migraci v rámci ČR je spíše zamítavý. Jejich aktivita je v tomto ohledu limitována nejen věkem, ale i nechtutí „*začínat opět znovu*“. Tento postoj první generace je podmíněn i faktem, že mezi reemigranty první generace v Kopidlně nebyl nikdo, kdo by před přesídlením musel opustit vysoké ekonomické nebo společensky ceněné postavení.⁵¹ I když jsou si vědomi určitých negativ lokality, vypovídají, že jsou připraveni se s nimi vyrovnat, a jak uvedla jedna z respondentek, „*hledat tady spíše to hezké, protože další stěhování bych už neunesla a pro děti už víc udělat nemohu*“.⁵²

Dotázaní přesídlenci však byli schopni uvést i dva případy, kdy dvě rodiny přesídlenců migrovaly dále do Německa a jedna následně do Nizozemí ihned po získání státního občanství České republiky (srov. Brouček – Uherek – Valášková 1995). Podle sdělení jejich bývalých sousedů se jednalo o pracovní migraci.⁵³

⁴⁹ Svůj názor uvedla respondentka A. M.

⁵⁰ „*Maršútkoj*“ – tranzitní vůz pro 8 osob, kde se cena jízdného sjednává s řidičem dle aktuální obsazenosti vozidla.

⁵¹ V tomto ohledu je nutné upozornit na skutečnost, že v jiných lokalitách (např. Milovice, Hradec Králové či Police nad Metují) existuje celá řada takovýchto osob.

⁵² Uvedla respondentka první generace přesídlenců I. P. (věk 45 let).

⁵³ Jak uvedli dotázaní přesídlenci, jednalo se v daném případě o přelom roku 1999–2000. V současné době není mezi přesídlenci známo, že by o sobě podali zprávu.

Během rozhovorů s přesídlenci byla dále zaznamenána povědomost o dalších dvou rodinách, které realizovaly výstavbu či koupi jiné nemovitosti než původně osídleného bytu. Jedna rodina z první generace si postavila rodinný dům mimo Kopidlno a z lokality se vystěhovala.⁵⁴ Druhá rodina přesídlenců první generace dokázala realizovat v rámci Kopidlna koupi řadového domku. Respondentka z této dotázané rodiny, paní E. K., následně potvrdila, že po deseti letech pobytu v lokalitě dokázali s manželem ušetřit určitý finanční obnos, za který zakoupili řadový domek v Kopidlně. Na jeho rekonstrukci však již museli čerpat hypoteční půjčku. V roce 2005 se k této ženě navíc přistěhovala její matka, jež původně přesídlila do lokality Jirkov. Mezi kopidlnskými přesídlenci jsou také známy tři případy, kdy došlo k přesídlení zástupců druhé generace z Kopidlna do jiných lokalit, které byly rovněž osídleny dalšími přesídlenci, a to na základě sňatku s příslušníkem druhé generace přesídlenců v jiné lokalitě v ČR, kde byli přesídlenci ubytováni. Tento typ druhotné migrace je navíc svázán s endogamním sňatkem. Žádný z přesídlenců v Kopidlně však neuvádí, že by cílené udržování endogamie přesídlené skupiny preferoval či jej dokonce považoval za vhodný adaptační mechanismus. Dva muži z druhé generace přesídlili za svými novomanželkami do lokality Milovice, kde se jim v městské čtvrti Mladá podařilo získat městský byt. Třetí zástupce druhé generace přesídlil do lokality Stráž pod Ralskem.⁵⁵ Mezi přesídlenci jsou v současné době známy další čtyři případy druhotné migrace, podmíněné však exogamním sňatkem, a to do Jičína (1), Mladé Boleslavi (2) a Stráže pod Ralskem (1). Z provedeného šetření však také vyplývá, že řada přesídlenců druhé generace v Kopidlně o druhotné migraci v rámci ČR intenzivně uvažuje. Jejich motivy jsou převážně ekonomické povahy, ale vážou se i k oblasti vzdělávání a trávení volného času. Přesídlenci zejména uvádějí, že postrádají dostatečnou šíři a četnost pracovních příležitostí v lokalitě, odpovídající finanční ohodnocení, dostatek zájmových kroužků pro své potomky a v neposlední řadě postrádají i bydlení, které by odpovídalo jejich představám, tj. reálnou možnost získání většího bytu či samostatného rodinného domu. I tento postoj druhé generace přesídlenců koresponduje s názory majoritní společnosti, neboť ani zde není preferováno vícegenerační bydlení, tj. soužití rodičů a jejich dospělých dětí s rodinami (srov. Sýkorová 1999). Usídlení je tak více vázáno především na pracovní příležitosti a úroveň občanské vybavenosti lokality. Za jistý specifický předstupeň či podnět k druhotné migraci přesídlenců

⁵⁴ Respondentka A. K. uvedla: „Povídalo se, že Jahodovi si stavějí dům za Kopidlnem. Kde to bylo, už nevím, no a pak se tam odstěhovali.“

⁵⁵ Respondent P. S. byl v tomto případě navíc motivován možností získání zaměstnání u Vězeňské služby ČR ve věznici ve Stráži pod Ralskem a díky tomu i získání služebního bytu v místě výkonu zaměstnání.

Lze označit i vysokoškolské studium druhé generace přesídlenců a jejich dlouhodobý pobyt mimo lokalitu, jenž patrně vede k tomu, že se zmiňovaní jedinci do lokality odmítají vrátit.⁵⁶

Závěr

Na základě dosud provedených šetření lze říci, že všichni dotázaní přesídlenci obou generací v Kopidlně posuzují své přesídlení do České republiky kladně. Jisté rozdíly lze postřehnout v důvodech, jež uvádí první a druhá generace přesídlenců. Přestože první generace stále uvádí jako primární zdravotní důvody, únik ze zamořené černobylské oblasti, snahu zajistit „lepší budoucnost dětem“ a nadále oceňuje humanitární počín českého státu (srov. Brouček – Uherek – Valášková 1995), počíná u ní sílit prezentace názoru, že k reemigraci do vlasti předků ji vedlo především uplatnění „morálního práva na návrat do země předků“. Platnost tohoto nároku přesídlenci první generace odkazují především na vazbu mezi sebou a svými předky a k jejich stále živé snaze udržet si své češství na území Ukrajiny. K této argumentaci přistupují i přesto, že jsou si vědomi do určité míry neopodstatněnosti argumentace ve smyslu realizace řízené reemigrace, humanitárně garantované českým státem. Vývoj naznačené změny v postojích zástupců reemigrantů první generace k důvodům přesídlení bude zcela jistě zajímavé sledovat. Oproti tomu druhá generace přesídlenců se k tomuto odůvodnění příliš nevyjadřuje a hodnotí je jako rozhodnutí svých rodičů, jež nemohla ve svém dětském věku žádným způsobem ovlivnit. Na rozdíl od většiny respondentů první generace se snaží o objektivizaci důvodů k přesídlení v porovnání se současným socioekonomickým stavem obou států. V tomto ohledu u nich do popředí vyvstávají především ekonomické důvody, porovnání ekonomik obou států, zvýšení jejich životního standardu a v neposlední řadě i možnosti volného pohybu v rámci Evropské unie. Jsou rádi, že první generace přesídlenců mohla využít a využila humanitární pomoci českého státu k řízenému přesídlení a to i v návaznosti na český původ, resp. naplnění podmínek k začlenění do reemigračního programu. Ve shodě s první generací přesídlenců preferují formu řízené migrace.

Prožitek šoku z přesídlení považují příslušníci obou generací za nedílnou součást svého života. Míra tohoto prožitku a jeho hodnocení je odvislá od věku respondentů v době migrace. První generace dokonce uvádí, že jej do určité míry

⁵⁶ Jak uvedli zástupci první generace, jsou v současné době mezi nimi známy již tři případy jejich potomků, kteří studují v Praze, Olomouci a Hradci Králové. Za svými rodiči jezdí spíše v nepravidelných intervalech a rodiče předpokládají, že se do Kopidlna již nevrátí a najdou si zaměstnání v místě studia.

i předpokládala a snažila se na něj připravit. Většina přesídlenců tuto náročnou životní etapu, resp. proces adaptace na nové podmínky a lokalitu zvládla s většími či menšími následky na své psychice.⁵⁷ V současné době většina zástupců první generace přesídlenců tento svůj prožitek zlehčuje. Druhá generace přesídlenců uvádí, že jej osobně cítila jen velmi krátce. Díky nízkému věku a okamžité integraci do dětského kolektivu majority jej dokázala nenásilně a velmi rychle překonat.

V náhledu na kladné hodnocení lokality jsou stávající kopidlnští přesídlenci první generace⁵⁸ stále konzistentní, a to i přesto, že se krátce po přesídlení museli potýkat s celou řadou existenčních problémů. Druhotná migrace, jakýmkoliv směrem, je v jejich případě velmi nízká. Stav je patrně determinován nejen věkem první generace, ale jak samotní zástupci uvádějí, jejich „*stresem z dalšího přesídlení*“. Lokalitu vnímají jako klidnou, dobře vybavenou, v dobré dostupnosti na ostatní sídla, na jejíž podmínky se zvládli plně adaptovat. Hodnocení lokality druhou generací je oproti tomu odlišné, resp. ve většině případů negativní. V tomto směru je nutné ze získaných dat reflektovat důvody, které zástupce druhé generace přesídlenců vedou k tomu, že mezi nimi stoupá tendence k druhotné migraci. Jejich odchod z lokality je orientován na zabezpečení dobrého zaměstnání, vzdělání pro potomky a zvýšení socioekonomického statusu.

V Kopidlně byl zaznamenán jistý posun ve vývoji postojů mezi první a druhou generací přesídlenců a jejich vzájemné komparaci. Zejména se jedná o rozpory v hodnocení důvodů a motivů k reemigraci, v hodnocení dané lokality a postoji k druhotné migraci. Při vyhodnocení této změny je nutné vzít do úvahy nejen faktor času, ale i dosažené změny v životních podmínkách v lokalitě.

Z dat zjištěných během šetření v lokalitě Kopidlno lze v tomto ohledu konstatovat, že mezi přesídlenci první a druhé generace byly zaznamenány posuny v hodnocení jednotlivých postojů a nazírání na akt jejich reemigrace.

Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem lze očekávat poměrně zajímavé výsledky ve změně formy a povahy prezentovaných názorů jednotlivých reemigrantů první a druhé generace, a to nejen v této lokalitě, resp. v Kopidlně, ale i v jiných lokalitách v České republice, ve kterých probíhalo místní šetření. Ty budou komplexně vyhodnoceny a navzájem komparovány v rámci výše citovaného projektu, garantovaného Etnologickým ústavem AV ČR, v. v. i.

Duben 2012

⁵⁷ Někteří z dotázaných přesídlenců uvádějí, že v době krátce po přesídlení užívali antidepresivní léky; dva z nich potvrdili, že je berou dosud. Většina respondentů uvádí, že by v počáteční fázi přesídlení uvítali pomoc psychologa.

⁵⁸ Jedná se samozřejmě o subjektivní hodnocení přesídlenců, kteří lokalitu osídlili a nadále v ní žijí, aniž vyjadřují úmysl druhotně migrovat.

Literatura:

- Brouček, Stanislav – Uherek, Zdeněk – Valášková, Naďa: 1995 – Adaptace přesídlenců v české společnosti. *Český lid* 82: 1–17.
- Dixon, Chris J. – Leach, Bridget: 1979 – *Questionnaires and Interviews in Geographical Research*. Gatmog 18, Norwich: GeoBooks.
- Dluhošová, Hana: 1996 – Vystěhovalectví na Ukrajinu. In: *Češi v cizině 9*. Praha: ÚEF AV ČR: 48–66.
- Gillernová, Ilona – Kebza, Vladimír – Rymeš, Milan a kol.: 2011 – *Psychologické aspekty změn v české společnosti*. Praha: Grada Publishing, a. s.
- Hofman, Jiří: 1995 – *Češi na Volyni, základní informace*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Janská, Eva – Drbohlav, Dušan: 2002 – Reemigrace volyňských a černobylských Čechů. In: Mertlíková, Olga (ed.): *Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu*. Jaroměř: Městské muzeum Jaroměř: 89–95.
- Jančáková, Jana – Jančák, Pavel: 2004 – *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*. Praha: Karolinum.
- Jančák Pavel – Jančák, Vít: 2007 – Volyňští a „černobyľští“ Češi. In: *Geografické rozhledy* 5: 6–7.
- Nosková, Jana: 2007 – *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno: Ústav evropské etnologie FF MU.
- Ornst, Jaroslav: 2009 – *Česká kolonie Malá Zubovščina na Ukrajině*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Sýkorová, Dana: 1999 – Rodina a obec ve Střední Evropě. *Sociologický časopis* 35: 207–218.
- Syrůček, Milan: 2008 – *Banderovci, hrdinové nebo bandité?* Praha: Epoque.
- Šolcová, Lenka: 2010 – Adaptace přesídlenců z Malinovky a Malé Zubovštiny v Milovicích. *Český lid* 97: 247–264.
- Vaculík, Jaroslav: 1984 – *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- Valášková, Naďa – Pojarová, Tereza: 2009 – Přesídlování Čechů, Slováků, Poláků a Němců z bývalého Sovětského svazu do vlasti jejich předků. *Český lid* 96: 225–245.
- Uherek, Zdeněk – Valášková, Naďa: 2006 – Řízené migrace po roce 1989. In: Uherek, Zdeněk (ed.): *Kultura – Společnost – Tradice II. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*. Praha: Etnologický ústav AV ČR: 169–201.

Internetové zdroje:

- Brouček, Stanislav: 2008 – *K některým otázkám migrace na území České republiky po druhé světové válce*. Dostupné z: <<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/azyl/integrace2/nks01/prispevek8.pdf>>, (navštíveno 15. 7. 2010).
- Oberg, Kalervo: 1960 – *Cultural Shock: Adjustment to new cultural environments*. Dostupné z: <<http://www.smcm.edu/Academics/internationale/Pdf/cultureshockarticle.pdf>>, (navštíveno 15. 7. 2010).

Contact: Mgr. Lenka Šolcová, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: solcova.lenka@seznam.cz.

ČEŠTÍ KOLONISTÉ NA SLOVENSKU V OBDOBÍ PRVNÍ ČSR NA PŘÍKLADU KOLONIE SÜLLY (ŠULANY)¹

JANA PROCHÁZKOVÁ

Czech colonists in Slovakia in the period of the First Czechoslovak Republic on the example of the colony Süilly (Šulany)

Abstract: This article focuses on the establishment and development of a new form of settlements, called “kolonie” [colonies] in southern Slovakia during 1921–1938. These settlements resulted from an extensive land reform when large tracts of land, originally belonging to Hungarian counts, were offered to Czech and Slovakian farmers. This paper, based on the settlers’ writings and on the interviews with the settlers’ children, follows their steps in a new environment, the village of Süilly (Šulany), where they were surrounded mostly by Hungarian neighbours. It also examines the settlers’ attempts to preserve their identity by pursuing and fostering traditions from the regions of their origin as well as their effort to cope with different traditions and customs of their Hungarian neighbours.

Key words: Slovakia, Czechoslovakian land reform.

Úvod

Na hřbitově malé obce Šulany, ležící asi 38 km jihovýchodně od Bratislavy, nacházíme pomníky s vytesanými českými jmény. Jsou zde pohřbeni lidé, kteří po roce 1925 odešli na Slovensko s vidinou hospodářské prosperity, kteří ale dvakrát přišli o značnou část svého majetku. Hlavním záměrem autorky je doplnit nepočtenou literaturu o těchto českých kolonistech na Slovensku. Jedná se o málo probádané téma a tento článek může být impulsem pro další výzkum. Dosavadní literatura vycházela spíše z archivních pramenů a nesoustředila se

¹ Tento článek vznikl na základě autorčina osobního zájmu o danou oblast, neboť jeden z českých „kolonistů“ byl jejím předkem.

na pohled pamětníků, zatímco tento článek jej zahrnuje. První dva oddíly článku osvětlují pozadí a důvody vzniku kolonií, další tři části vycházejí převážně ze zápisů kolonistů obce Šulany a z rozhovorů s jejich potomky, kteří zde prožili své dětství či mládí.

Československá pozemková reforma

Významnou součástí řady hospodářských a politických reforem tzv. první ČSR byla pozemková reforma, která byla realizována na základě nových zákonů přijatých Národním shromážděním v letech 1918–1920. František Peroutka (1919: 564) dokonce označil reformu za jeden z pilířů, na kterém stála československá revoluce. Československá pozemková reforma nebyla ojedinělým jevem, podobné reformy a agrární přeměny se odehrávaly i v dalších evropských státech, byla však druhou nejrozsáhlejší vzhledem k výměře půdy zabrané a vykupované od šlechty, církve a velkostatkářů (Lacina 1994: 35).

Ačkoli reformu odlišně hodnotili Češi, Slováci, Němci a Maďaři, v zahraničí byla oceňována (Kárník 2000: 479); například zahraniční zemědělské kruhy ji posuzovaly jako jednu z nejdemokratičtějších (Slezák 1994: 9). Cíl reformy formuloval Státní pozemkový úřad, jako instituce zřízená k provádění reformy, tímto způsobem: „Hlavním cílem pozemkové reformy bylo vždy uspokojení co možno největšího počtu způsobilých drobných uchazečů parcelním přidělem.“ (Státní pozemkový úřad 1925: 21) Jednalo se o novou podobu vlastnických vztahů v zemědělství a při jejich provádění hrály hlavní roli ekonomické a sociální aspekty. Záměrem bylo odstranit výsadní postavení velkostatkářů (většinou Němců a Maďarů), intenzifikace zemědělské výroby, posílení středního rolnického stavu v Čechách a jeho vytvoření v případě Slovenska (Krajčovičová 1994: 13).

Maďarský historik A. Simon (2006) však také popisuje reformu jako jedno z ohnisek napětí mezi česko-slovenskou většinou a německou i maďarskou menšinou. Podle Simona nebyla reforma pouze jevem hospodářským a sociálním, ale byly zde i výrazné politické motivy. Příděly půdy se evidovaly z národního hlediska a nová sídla na jižním Slovensku byla obsazována lidmi, kteří vyhovovali určitým požadavkům. Přihlíželo se na aspekty obrany státu, proto byli za vhodné přidělce považováni například čeští legionáři a lidé, kteří měli být zárukou kontroly pomadžarštěných území.

Také někteří čeští a slovenští autoři uznávají, že při provádění reformy se uplatňovala národně-politická hlediska (Kárník 2000; Krajčovičová 1994; Martuliak 1994; Peroutka 1919; Rychlík 1994) s důsledky v národnostní oblasti (Lacina 1994). L. Slezák (1994: 8) upozorňuje, že většina záboru patřila Němcům a Maďarům, a navíc němečtí a maďarští drobní zemědělci obdrželi

méně rozparcelované půdy, než odpovídalo jejich podílu na obyvatelstvu. Podle českého historika J. Rychlíka (1994: 44, 49) skutečně jedním z cílů reformy bylo podlomení moci německé a maďarské velkostatkářské šlechty, nelze však tvrdit, že by z přidělu byli vylučováni Němci, Maďaři nebo Poláci. Reforma neměla nacionální charakter, byla zde však podmínka československého občanství, kterou mnozí Maďaři na jižním Slovensku nespĺňovali. Také J. Balcar (2000: 31) zdůrazňuje, že přerozdělení majetku mělo přednostně za cíl eliminovat sociálně revoluční proudy působící na venkovské obyvatelstvo, a nešlo tedy výlučně o převedení vlastnictví do rukou „státního“ národa.

Vznik česko-slovenských kolonií na Slovensku

V období provádění pozemkové reformy mělo zemědělství na Slovensku rozhodující úlohu v ekonomice. Zatímco v Čechách v roce 1921 zaměstnávalo zhruba třetinu obyvatel, na Slovensku to bylo více než 60% obyvatelstva. Převládaly zde obrovské latifundie, kde ještě částečně panovaly středověké poměry (Balcar 2000: 27). Zhruba 36% půdy patřilo latifundiím s rozsahem nad 570 hektarů. Výkup a rozparcelování této půdy bylo převratným dílem, které se neobešlo bez chyb a omylů, ale které přispělo k rozšíření majetku a posílení středních rolnických hospodářství (Martuliak 2010: 30). Plných 70% zemědělců totiž původně tvořili drobní vlastníci s výměrou pod 5 hektarů, kteří se stěží uživili (Martuliak 2010: 25).

Nejvíce volné půdy v rámci celého Československa vzniklo na maďarském jazykovém území na Slovensku. Podle L. Slezáka (1994: 8) zde 71% přidělené půdy připadlo Slovákům (včetně několika slovenských Maďarů) a 29% Čechům, což je údaj blízký Simonovu (2006: 20) údaji o 30% českých a moravských osadníků. Martuliak (1994: 81) uvádí, že mezi osídlenci bylo i několik Rusínů, Ukrajinců (zejména na Podkarpatské Rusi) a reemigrantů z Ameriky, Jugoslávie, Ruska, Maďarska a Polska. Také Simon (2006: 16) zmiňuje, že původní plány počítaly s úspěchy na poli reemigrace.

Osídlování rozparcelované půdy začalo v roce 1921, vrcholilo ve 2. polovině 20. let a doznávalo ve 30. letech. Jednalo se o dvojí typ kolonizace: soukromou a státní. Soukromá probíhala z iniciativy slovenských drobných zemědělců, kteří půdu sami kupovali přímo od velkostatkáře nebo pomocí prostředníka. Státní kolonizace byla zcela řízena Státním pozemkovým úřadem, který také zahájil výstavbu domků pro nové kolonisty. Čeští osadníci přišli na Slovensko v rámci této státní kolonizace.

Zmiňovaní autoři se plně neshodují v počtu nových osad, tzv. kolonií, které během této doby vznikly. Kárník (2000) píše o 90 koloniích s téměř 2000

usedlostmi; není však jasné, zda počítá pouze státní kolonie, nebo i soukromé. Simon (2006: 22) napočítal 128 kolonií, z nichž 58 bylo státních a ty obývalo 1971 rodin. Podle Krajčovičové (1994: 16) šlo o 2017 rodin, zatímco Martuliak (1994: 84) zmiňuje 1916 rodin žijících v 50 státních koloniích. Všichni autoři se však shodují v tom, že kolonizace se nerozvíjela v takové míře, jak se původně předpokládalo. Simon (2006) uvádí jako důvod nezájmu slovenských zemědělců jejich neochotu stěhovat se z hornatých oblastí do roviny, kde by museli hospodařit jiným způsobem. Zájemce odrazovalo i chybějící materiální zázemí a spory mezi českými a slovenskými úřady. K tomu přispívala nedostatečná podpora státu, vysoké bankovní úvěry, náklady na stěhování a další investice. Určitou roli také hrála nevráživost velkostatkářů a maďarského obyvatelstva, kterému byla upírána možnost získání půdy (Martuliak 1994).

Začátky hospodaření v koloniích byly těžké. „Kolonisté,“ jak se přesídlenci nazývali, neovládali hospodaření v nových podmínkách a neuměli své produkty zpeněžit (Martuliak 1994). Jakmile se jim podařilo překonat počáteční těžkosti, zasáhla je hospodářská krize a někteří zemědělci nebyli schopni splácet bankovní úvěry.

Ve 2. polovině 30. let již nevznikaly nové kolonie a pozemková reforma nebyla nikdy dokončena v rozsahu, který byl plánován. V roce 1938 muselo Československo Maďarsku postoupit 771 obcí v oblasti jižního Slovenska (Šutaj 1993: 18). Česko-slovenské kolonie se dostaly do této zóny a po příchodu maďarské armády byli kolonisté vyhnáni, často nevybíravým způsobem, což uznává i maďarský historik Simon (2006). Jejich majetek byl zabaven maďarskou vládou a rozdělen maďarským zájemcům.

Poválečné československé Benešovy dekrety počítaly s odsunem Maďarů z jižního Slovenska. Československá vláda sice plánovala vysídlení asi 400 000 Maďarů (Irmanová 2002: 26), vítězné velmoci ale odsun Maďarů nakonec nepovolily. Mnozí Maďaři, noví vlastníci majetku českých a slovenských kolonistů, se však po roce 1945 sami stáhli z kolonií.

Někteří čeští kolonisté se po skončení 2. světové války vrátili, aby převzali svůj majetek. Přišli i noví osadníci, převážně Slováci, a kolonie opět začaly hospodářsky vzrůstat. Kolektivizace zemědělství v 50. letech tomuto rozvoji ale zasadila další ránu a mnohý bývalý „kolonista“ odcházel ze své obce s nálepkou „kulaka.“ V současné době se již v bývalých česko-slovenských koloniích nemluví česky, ale slovensky a zejména maďarsky.

Následující část článku bude věnována období, kdy čeští kolonisté věřili v rozkvět svých společenství a kdy kromě nových usedlostí budovali i svou česko-slovenskou identitu v maďarském prostředí. V této části budeme citovat samotné svědky událostí popsaných výše uvedenými autory.

Informátoři byli vybráni tzv. metodou sněhové koule. Výchozím informátorem byl pan Miroslav, podle jehož zápisů bylo možné najít některé další bývalé kolonisty. S nimi byly provedeny polostrukturované rozhovory, obsahující specifické okruhy otázek; odpovědi byly autorkou zapisovány. V dalších částech článku je citováno 6 osob, které považujeme za důležité pamětníky proto, že žily v rodinách původních kolonistů, tj. osadníků, kteří kolonii zakládali. Následující tabulka poskytuje základní údaje o těchto informátorech:

Jméno	Vzdělání	Povolání	Vztah ke kolonii
Pan Jozef	vysokoškolské	učitel	syn kolonisty, nar. na Moravě
Pan Miroslav	základní	zemědělec	syn kolonisty, nar. na Moravě
Pan Petr	vyučen	elektrikář	syn kolonisty, nar. v Šulanech
Paní Jarmila	základní	pracovnice v zemědělství	dcera kolonisty, nar. na Moravě
Paní Marie	vyučena	pracovnice v zemědělství	manželka kolonisty, nar. v Čechách
Paní Růžena	základní	pracovnice v zemědělství	dcera kolonisty, nar. na Moravě

V současnosti je nejstarším žijícím pamětníkem pan Jozef (93 let), který sepsal nejrozsáhlejší paměti a nejvíce se zajímal o historii kolonií.

Kolonie Süilly

Jedna z česko-slovenských kolonií byla založena v roce 1925 na okraji staré maďarské obce Süilly v okrese Dunajská Streda. Kolonisté často nazývali obě části obce jako „Šila“, po roce 1945 jako „Šulany“. Českým a slovenským kolonistům byla nabídnuta půda z rozparcelovaného velkostatku maďarského hraběte („grófa“) Bethlehemena, bývalého majitele rozsáhlých panství.

Přímý pamětník pan Miroslav uvádí, že zemědělci přicházející do Šily po roce 1925 nebyli prvními Čechy, kteří v oblasti sídlili. Pan Miroslav si všiml množství českých příjmení vyskytujících se v okolních obcích, která však náležela většinou již maďarsky mluvícím rodinám. Jednalo se údajně o české zaměstnance bývalého maďarského velkostatku, kteří přišli v 19. století a postupně splynuli s místním obyvatelstvem.

Kolonie Šila byla osídlena osmnácti rodinami. Ačkoli se počet kolonistů v Šile ve 20. a 30. letech měnil, žilo zde většinou kolem dvaceti rodin, z nichž tři čtvrtiny bývaly rodiny české, respektive přistěhované z Moravy. Podle pana Miroslava měla být původně plánovaná kolonie dvojnásobně rozsáhlá a jeho rodině byl přislíben příděl 15 ha, který však byl v roce 1928 doplněn vzhledem k nedostatku dalších zájemců. Rodina pana Jozefa obdržela dokonce téměř 30 ha půdy, což je mnohem více než uvádí Martuliak (1994: 84), který zmiňuje, že na jednu usedlost v koloniích připadalo 12,2 ha půdy (zde se jedná zřejmě o průměrnou výměru přídělu).

Výpovědi a zápisy kolonistů přinášejí zajímavé údaje o důvodech nezájmu o rozparcelovanou půdu. Jedná se o náboženské hledisko a o socioprofesionální charakteristiku maďarského obyvatelstva. Například z rozhovorů s panem Miroslavem nevyplývá, že by místním Slovákům a Maďarům byla upírána možnost získání půdy. Pole prý bylo nabízeno místnímu obyvatelstvu a určitý počet zájemců se skutečně přihlásil. Maďarský učitel a farář ale prohlásili zabrání majetku hraběte Bethlehena za svatokrádež. Tím odradili řadu věřících zájemců, kteří své žádosti odvolali.

Dalším důvodem, proč maďarské obyvatelstvo získalo pouze minimum rozparcelované půdy, je podle informátorů socioprofesionální charakteristika místního obyvatelstva. Pánové Miroslav, Jozef a Petr se shodují v popisu místních Maďarů jako poměrně chudých pastevců, z nichž většina neměla zkušenosti s obděláváním větší výměry pole. Jejich zájem o půdu byl velmi nízký jak z tohoto důvodu, tak i vzhledem k tomu, že na zakoupení většího množství půdy neměli prostředky. Žadatel o příděl musel totiž předem složit obnos 20 tisíc korun. V dopise adresovaném rodině pana Miroslava píše tzv. „Kolonizační referát Státního pozemkového úřadu“ o nutnosti mít k dispozici zhruba 100 tisíc korun na stavbu budov a pořízení hospodářských zařízení. Možnosti bezzemků a chudších rodin tedy byly značně omezené. I zámožnější rodiny si ale zpravidla braly bankovní úvěr.

Pan Jozef píše o místním maďarském obyvatelstvu: „Co se týká zaměstnání a práce, domácí obyvatelé do roku 1925 jen živořili. Práci získali až při stavbě domů pro kolonisty v letech 1925–1928 (...) Jen několik rolníků mělo pár koní, některý jen kravičky nebo voly.“ (Hanák 2011: 28) Pan Miroslav popisuje obydlí místních Maďarů jako chudá stavení z nepálených cihel, s hliněnou podlahou, střechy kryté rákosem. Pan Petr v rozhovoru vzpomíná na hubená prasata, která Maďaři chovali na pastvinách, a kromě kterých prý neměli nic, pouze své zahrádky: „Maďaři neměli vztah k hospodaření. Jejich chov dobytka byl pastevecký, vzpomínám na jejich hubená prasata zvaná bagouni, rozsáhlejší pozemky nevlastnili a ve svých zahrádkách pěstovali pálivou papriku.“ Pan Jozef však zároveň tvrdí, že čtyři bohatší Maďaři si půdu zakoupili. V rejstříku přídělů z roku

1925 se skutečně objevuje několik maďarských jmen. Ve srovnání s českými kolonisty šlo ale o nepatrné příděly.

Informátoři tedy souhlasí s tím, že maďarští zemědělci obdrželi méně rozparcelované půdy než odpovídalo jejich podílu na obyvatelstvu (viz výše). Jejich výpovědi ale zároveň upozorňují na možnost, že dosavadní literatura nedostatečně analyzovala důvody skryté za tímto faktem.

Kolonisté přijeli do Šily na základě slibu Státního pozemkového úřadu, že na nových parcelách budou pro ně vystavěna nová obydlí. Tyto domy, údajně připravené k obývání, museli kolonisté zaplatit. Skutečnost byla pro ně zklamáním, jak popisuje paní Růžena: „Když mne naši uvedli do našeho ‚bytu‘ – tmavé místnosti s udusanou hlínou místo podlahy, chtěla jsem jet domů a dala jsem se do pláče. Školu nám také pořídili v jedné místnosti.“ (Krytinářová 1986: 1) Také paní Jarmila vzpomíná na těžký začátek, kdy „na nás po cestě maďarské děcka pokřikovaly a nadávaly nám. Potom i v Šulanech první čas nás maďarské děti honily a házely po nás kamením“ (Rusňáková 1986: 4).

Nikdo z informátorů se příliš nezabýval otázkou, jak jejich příjezd zasáhl místní maďarské komunity. I když se příliš neměnilo prostředí, ve kterém Maďaři žili, razantně se změnily podmínky pro jejich etnický, politický i ekonomický vývoj. Maďarské obyvatelstvo si muselo po roce 1918 zvykat na novou, menšinovou identitu a překonávat pocity nespravedlnosti a ponížení (Šutaj 2004: 103). Tyto pocity vedly k počátečním drobným útokům na kolonisty.

V souvislosti s citacemi paní Jarmily a Růženy zaznamenáváme, že mezi výpověďmi žen a mužů existují zajímavé rozdíly. Vyprávění mužů je zpravidla více optimistické, zdůrazňuje práci a hospodářský rozkvět a popisuje vytvoření kolonie jako přínos pro místní obyvatelstvo, jako vstup „civilizace“ do primitivního prostředí. Vyprávění žen se často týká potíží, kterým se muselo v novém domově čelit. Jedním z nejzásadnějších problémů byla nedostatečná znalost maďarštiny a výsledná neschopnost se domluvit, která omezovala zejména starší kolonisty a z mladších ženy. Podle paní Jarmily se muži naučili poměrně dobře maďarsky, zatímco ženy se „tolik nedostaly do dědiny“ a jejich maďarština zůstávala na nízké úrovni. Např. paní Marie si v rozhovoru stěžuje, že při porodu dítěte se nebyla schopná domluvit s maďarskou porodní bábou: „Copak ta bába babivá [tj. porodní bába], já nevěděla slovo maďarsky, von mluvil s bábou maďarsky, a já nevěděla, jestli umírám nebo co.“ Ženy si také více stěžovaly na těžkou práci a chybějící elektrifikaci obce (ta byla provedena až ve 2. polovině 50. let).

Pan Miroslav a pan Jozef také uznávají, že hospodářský rozkvět kolonie byl vykoupen těžkou prací a mnohými zklamáními, vyplývajícími z hospodaření v odlišných podmínkách. Potvrzují tak závěry P. Martuliaka (1994) o těžkostech

způsobených nedostatečnými zkušenostmi kolonistů s odlišnými typy hospodaření. Oba muži zmiňují odlišný způsob zpracování půdy, suché podnebí, spodní vodu a záplavy přicházející od Dunaje, a nové plodiny, které na Moravě nepěstovali (např. kukuřice, dýně, papriky, později i tabák). Jako problém vidí i nedostatečnou podporu státních úřadů a hospodářskou krizi ve 30. letech, která však údajně nedopadla na Šilu tak těžce jako na jiné oblasti Slovenska (popisuje Kovač 1992).

Česká kapka v „maďarském moři“

Všichni informátoři se shodují, že počáteční nevraživý vztah Maďarů k českým a slovenským kolonistům se později změnil v přátelský, narušovaný jen občasnými protesty proti přítomnosti kolonistů. Např. v roce 1928 kolonisté otevřeli svou školu a pozvali významného řečníka, na kterého ovšem maďarský chlapec hodil kámen. Za několik měsíců ale začaly některé maďarské děti navštěvovat tuto česko-slovenskou školu.

V prvních několika letech po založení kolonie docházelo jen k občasným kontaktům mezi obyvateli obou částí obce, jak dokládá pan Jozef: „S maďarskou mládeží (a vůbec s Maďary) jsme se setkávali minimálně. Byli jsme pro ně telepesek (osadníci) a Csehek (Češi, protože nerozlišovali národnosti).“ Pan Jozef i pan Miroslav ale zmiňují, že později, jakmile zvládli základy maďarštiny, měli maďarské kamarády. Oba také vzpomínají, jak kolonisté navštěvovali maďarské zábavy, hody a pouť, kde občas došlo ke rvačkám, které ale neměly národnostní pozadí. Zde se kolonisté také setkali s Cikány; např. pan Jozef vypráví o cikánských kapelách, které hrály na zábavách, a pan Miroslav zmiňuje některé zvláštní cikánské zvyky. Největší hody se konaly 26. srpna a je zajímavé, že také kolonisté částečně přejali tento maďarský svátek a slavili ho. Například pan Jozef si vybavuje, jak jeho matka vařila slavnostní jídlo.

Většina kolonistů, zejména českých, ale dávala přednost přátelství v rámci své skupiny. Paní Jarmila popsala vřelé vztahy mezi kolonisty těmito slovy: „Byli jsme jak jedna rodina. Byli jsme jak kapka v moři mezi maďarským obyvatelstvem, tak jsme drželi pohromadě.“ Úzké vztahy a neustálá výpomoc v rámci vlastní komunity kontrastovaly s chybějícími kontakty s jinými česko-slovenskými koloniemi. Pan Jozef uvádí, že existovalo 55 státních kolonií na Slovensku a 11 na Podkarpatské Rusi, které dohromady obývalo přes 2500 rodin. Tyto údaje o počtu kolonií na Slovensku jsou blízké číslům, která zmínili Martuliak (1994) a Simon (2006). Jak vysvětluje pan Miroslav, kolonisté nijak nepostrádali kontakty s dalšími osadami, neboť „každá kolonie měla svých starostí dost“.

Informátoři se shodují na tom, že pobyt v „maďarském moři“ vedl k výrazné solidaritě v rámci skupiny kolonistů, k bohatému kulturnímu životu a k oslavám

češství. Paní Růžena porovnávala vzájemnou pospolitost a kulturní život v Šile se svým původním domovem, kam se po roce 1938 opět musela vrátit. Čechy ve své rodné obci označila za „vnitrozemské pecivály“ ve srovnání s kolonisty.

Jakým způsobem se tedy kolonisté vymezovali vůči svým maďarským sousedům a jak projevovali svou úctu k českým tradicím? Důležitým symbolem náboženským i nacionálním se stala osoba Jana Husa. 6. července, při příležitosti výročí Husova upálení, se evangelíci i katolíci²² scházeli u zapálené hranice. Podle pana Miroslava byla součástí setkání přednáška o Husově významu pro český národ (prezentovaná protestantskou rodinou), zpívání vlasteneckých a husitských písní (zejména písně *Hranice vzplála*) a československé hymny. Setkání se prý zúčastnili i někteří maďarští obyvatelé, kteří přišli ze zvědavosti.

Maďaři se někdy účastnili i dalších setkávání kolonistů, dokonce i českého divadla. To se konalo z iniciativy kolonistů v provizorních podmínkách, později pod vedením českého učitele. Informátoři dále vzpomínají na české silvestrovské večírky, setkávání se zpěvem českých písní, draní peří, kabaretní výstupy, tance a slavnost kácení máje. Bohatý kulturní život kolonie ale utíchal v důsledku vzrůstající nejistoty ve 2. polovině 30. let.

Konec českého snu o prosperitě

Slibný hospodářský a kulturní rozvoj kolonie Šily byl přerušen v roce 1938. Pan Miroslav shrnuje tento vývoj: „Když se již nabyly zkušenosti, dochovával se dobytek, dorůstaly zahrady, zkrátka začínalo se trochu žít lépe, přišel rok 1938, ohrožení státu a na podzim obsazení tamějšího pohraničí maďarským státem, což vedlo k naprosté likvidaci všeho, co se za roky práce získalo, a k opuštění usedlostí. Každý se nakonec uchytil časem kde mohl, na vlastní pěst po Moravě a v Čechách.“ (Procházka 1986: 5)

Pamětníci popisují, že těmto událostem předcházelo několik provokací ze strany maďarského obyvatelstva a jejich protestní průvod obcí. Nedošlo však k žádným násilným činům ani přímému ohrožení kolonistů. Paradoxně, větší nebezpečí pro české kolonisty představovali někteří Slováci a nikoli Maďaři. Pan Jozef a také pan Miroslav vzpomínají na Slováka, který se zbraní v ruce vyhrožoval české rodině zabitím.

²² Tento článek vznikl na základě autorčina osobního zájmu o danou oblast, neboť jeden z českých „kolonistů“ byl jejím předkem. V Šile byla většina rodin katolických, podobně i v dalších koloniích. Všichni věřící Maďaři v obci prý byli katolíci. Podle údajů pana Jozefa můžeme odhadovat, že zhruba dvě třetiny veškerých kolonistů na Slovensku byly římskokatolického vyznání a jedna třetina připadala na evangelíky a další vyznání. Na Podkarpatské Rusi prý byla jiná situace; převážná většina kolonistů byla řeckokatolického vyznání spolu s římskokatolickým.

Většina českých kolonistů odjela ze Šily ještě předtím, než byla obec zabrána maďarským státem. Na ty, kdo se pokusili zůstat, čekal podobný osud jako na otce pana Jozefa, kterému „Maďaři auto a vše ostatní sebrali a jen v šatech ho vykoplí za hranice“ (Hanák 1986: 9). Slovenským kolonistům bylo dovoleno zůstat, ale pouze několik měsíců. Všichni kolonisté tak náhle ztratili veškerý majetek, kromě toho, který bylo možné odvézt vozem s koňmi či vlakem. Při průjezdu Slovenskem byli čeští kolonisté vyprovázeni zpěvem protičeských písní. Jak uvádí pan Miroslav, zpívali je někteří Slovinci spolu s písněmi protizidovskými.

Po roce 1945 se do Šily vrátila pouze zhruba polovina kolonistů, kteří si převzali zpět svůj majetek, často značně zdevastovaný. Podle popisu pamětníků začínali kolonisté znovu od začátku, neboť jim chyběly stroje a další vybavení. Také s údivem zjistili, že jejich majetek nebyl dosud nikde zaknihován (ačkoli, podle Martuliaka 1994: 85, k zaknihování přidělu docházelo již ve 30. letech). Jakmile se kolonisté znovu hospodářsky vzmožili a po dlouhém úsilí dosáhli zaknihování své půdy, stala se jejich pole součástí jednotného zemědělského družstva. Někteří kolonisté byli označeni za „kulaky“ a část jejich majetku byla zabavena, takže podruhé ztratili značnou část svého majetku. Čeští kolonisté postupně opouštěli obec, protože nemohli obhospodařovat své polnosti. Dalším důvodem byla skutečnost, že obec se znovu stávala převážně maďarským sídlem a česko-slovenská škola zanikla. Podle pana Jozefa zbylí kolonisté a jejich děti v období komunismu pouze živořili, a ačkoli jim byl v 80. a 90. letech navrácen majetek, odcházeli do jiných částí Slovenska a do České republiky. Podobným vývojem prošly také další česko-slovenské kolonie na bývalém maďarském území a osud kolonie Šila byl pro tuto oblast typický.

Dnešní Šulany patří pod obec Horný Bar a jsou obcí s převážující maďarskou populací, i když obyvatelé většinou mluví maďarsky i slovensky. Podle internetových stránek obce (<http://www.hornybar.sk/index.php/sk/udajeoobci>) v roce 2006 v Horném Baru a Šulanech žilo 227 osob slovenské národnosti, pouze 4 osoby národnosti české a 1012 osob národnosti maďarské. České osídlení obce připomínají již jen zmíněná česká příjmení na pomnicích místního hřbitova.

Květen 2012

Literatura:

- Balcar, Jaromír: 2000 – Pozemková reforma v období první československé republiky. *Dějiny a současnost* 22, 6: 27–31.
- Irmanová, Eva: 2002 – Postavení maďarské menšiny na Slovensku po roce 1945 – mezinárodní souvislosti. In: *Československá historická ročenka 2002*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kárník, Zdeněk: 2000 – *České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první: Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha: Libri.

- Kovač, Andrej: 1992 – K problematike poľnohospodárstva na severovýchodnom Slovensku v druhej polovici 30. rokov. In: Frolec, Ivo: *České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum.
- Krajčovičová, Nataša: 1994 – Predpoklady realizácie pozemkovej reformy na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum: 13–20.
- Lacina, Vlastislav: 1994 – Představy o pozemkové reformě v ČSR před jejím uzákoněním. In: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum: 35–38.
- Martuliak, Pavol: 1994 – Kolonizačná akcia pri I. pozemkovej reforme na Slovensku. In: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum: 81–85.
- Martuliak, Pavol: 2010. *História slovenského poľnohospodárstva*. Nitra: Profipress.
- Peroutka, Ferdinand: 1919 – *Budování státu II*. 3. vydání (1991). Praha: Lidové noviny.
- Rychlík, Jan: 1994 – Sociální a národnostní dimenze československé pozemkové reformy v mezinárodním kontextu. In: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum: 43–50.
- Simon, Attila: 2006 – Etnické aspekty kolonizácie na južnom Slovensku v období prvej republiky. *Slovanský přehled XCII*, 1: 11–24.
- Slezák, Lubomír: 1994 – Pozemková reforma v Československu 1919–1935. In: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum: 3–12.
- Státní pozemkový úřad v Praze: 1925 – *Československá pozemková reforma v číslicích a diagramech*. Praha.
- Šutaj, Štefan: 1993 – *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Veda.
- Šutaj, Štefan: 2004 – Maďarská menšina na Slovensku v odbornej literatúre po roku 1989. In: Šutaj, Štefan (ed.) – *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov: Universum: 102–116.

Další zdroje:

- Hanák, Jozef: 1986 – *Šulany*. Nепublikovaný rukopis.
- Hanák, Jozef: 2011 – *Kolónia Šulany*. Nепublikovaný rukopis.
- Krytinářová, Růžena: 1986 – *Ach, ta naše Šila!* Nепublikovaný rukopis.
- Procházká, Miroslav: 1986 – *Historie kolonie Šulany – dřívější název Süly nebo také Šila, po roku 1945 úředně Šulany*. Nепublikovaný rukopis.
- Rusňáková, Jarmila: 1986: *Vzpomínky*. Nепublikovaný rukopis.
- Přepisy rozhovorů s dotazovanými a korespondence s nimi.
- Dopis Kolonizačního referátu rodině pana Miroslava ze dne 19. 7. 1925 (v majetku pana Miroslava).
- Rejstřík přidělu kolonistům obce Šulany z roku 1925 (v majetku pana Miroslava).
- Internetové stránky obcí Horný Bar a Šulany – <http://www.hornybar.sk/index.php/sk/udajeobci> (navštíveno 3.1. 2012).

Contact: Jana Procházková, PhD candidate, Department of Anthropology, Gender and Sociology, University of Otago, Dunedin, New Zealand.
e-mail: janapro@seznam.cz.

Čeští kolonisté na Slovensku pěstovali některé nové plodiny, které ve svých původních obcích neznali. Na tomto snímku vezou na prodej melouny. Okolo 1951. Foto archiv informátora Miroslava.

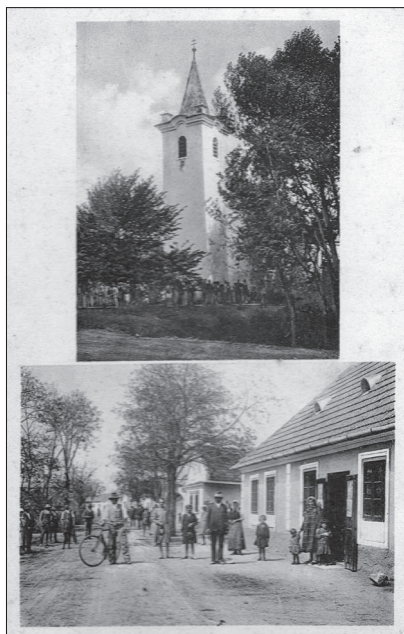
Stavba jeviště. Ve 30. letech 20. století se v kolonii rozvíjel bohatý kulturní život. 1935. Foto archiv informátora Miroslava.

*Žně v roce 1954. V tomto období byla ještě většina práce vykonávána ručně. 1954.
Foto archiv informátora Miroslava.*

Slavnostní otevření nové školy v roce 1928. Foto archiv informátora Miroslava.

*Pohled Šily, rok neznámý. Okolo 1935.
Foto archiv informátora Miroslava.*

Děti kolonistů se svou učitelkou. V této době se ještě vyučovalo v provizorních prostorách, všechny ročníky v jedné místnosti. 1927. Foto archiv informátora Miroslava.

BOLÍVIE: ZEMĚ INDIGENNÍHO ENVIRONMENTALISMU? NĚKOLIK ÚVAH NAD PARADOXY BOLIVIJSKÉHO POLITICKÉHO PROJEKTU¹

JANA JETMAROVÁ

Bolivia: the land of indigenous environmentalism? Some considerations upon the paradoxes of the Bolivian political project

Abstract: The article ponders over the environmental paradoxes of the Bolivian political project. The government of Morales aspires to establish a system based on social justice, environmentally conscious politics and the respect for the indigenous populations of the country. The new Political Constitution was adopted that guarantees the political, cultural and territorial rights of the indigenous groups and delineates a well-developed framework of the environmental protection. As one of the first states of the world Bolivia admitted the legal status of nature and adopted „Law of Mother Earth“. However, to these legislative measures contrasts sharply the economic strategy of the country, based almost exclusively on mining, industrialization and commercialization of the natural resources. The government of Morales intensified the mining of the fossil fuels and prepares the way for a gigantic project of mining and processing of lithium on the Bolivian salt flats. Socio-ecological consequences of these activities might be catastrophic. We think that the ambivalent environmental attitude of the government of Morales is caused, primarily, by its effort to match up two inconsistent principles: on the one hand the anthropocentric concept of economic growth, modernity and progress and on the other the indigenous concept of „good life“ that became the official moral-ethical principle of the Bolivian state.

Key words: Bolivia, environmentalism, indigenous, hydrocarbons, lithium, Evo Morales.

¹ Tento článek vznikl v rámci řešení projektu GA ČR P404/10/P033.

Mnoho odborných studií i oficiálních dokumentů (Meyer 2001) zdůrazňuje úzký vztah mezi indigenními skupinami a problematikou životního prostředí. Domo-rodé populace bývají velmi často ekonomicky, sociálně a kulturně zcela závislé na svém přírodním prostředí. Proto jsou nejvíce ohroženy jeho devastací, ať se jedná o proces odlesňování, znečištění následkem těžby nerostných surovin nebo nevratná narušení celých ekosystémů způsobená globálními změnami klimatu (Collings 2009: 113–120). Přestože by postoj domorodých skupin k životnímu prostředí neměl být idealizován, neboť může vykazovat mnohé kontroverzní aspekty (Richardson 2001: 3), je nesporným faktem, že ochrana životního prostředí v současnosti představuje důležitou součást indigenní politiky nejen na lokální, ale také na globální úrovni.

V latinskoamerickém kontextu došlo v posledním desetiletí k významnému zesílení politické aktivizace indigenních² hnutí zejména v důsledku pokračující koloniální politiky národních států a jejich benevolence vůči bezohledným praktikám nadnárodních společností. Agresivní exploatace přírodních surovin na domorodých územích a její socioekologické dopady spolu s lhostejností státních institucí vůči osudu indigenních skupin vedly mnohé z nich k tomu, že se začaly aktivně angažovat na obranu svých teritoriálních a kulturních práv na mezinárodním poli. Velkou roli v tomto smyslu sehrál vznik Stálého fóra pro záležitosti domorodých skupin při OSN,³ stejně jako rozkvět globálních komunikačních a informačních technologií, který umožnil zviditelnit palčivé problémy indigenních populací v celosvětovém měřítku.

Představitelé indigenních skupin kritizují zejména dlouhodobou environmentální neudržitelnost západního socioekonomického modelu. Zároveň často hovoří o nutnosti vytvoření alternativního systému, vycházejícího z domorodého

² V následujícím textu budu používat termín indigenní pro označení původních (domorodých nebo indiánských) skupin či hnutí, pod pojmem indigenita pak chápu domorodost, původnost či „indiánskost“. Jsem si vědoma značné problematičnosti těchto označení a nutnosti jistého zjednodušení: bylo by možné vést dlouhé debaty o tom, kdo vlastně je či není původní obyvatel, na to však v tomto textu není prostor. Pojem indigenní preferuji před českým pojmem domorodý, neboť se domnívám, že se jedná o nejbližší možný ekvivalent pojmu *indigena* (v hispanofonním kontextu) nebo *indigenous* (v anglofonním kontextu). V textu se záměrně vyhýbám užívání termínů indián, indiánský. Přestože je tento pojem v českém jazykovém prostředí hluboce zakořeněn a postrádá kritizovanou nejednoznačnost a pejorativní nádech španělského označení *indio*, myslím si, že je vhodné mít na vědomí koloniální zátěž tohoto výrazu a respektovat přání respondentů nebýt takto označováni.

³ Permanent Forum on Indigenous Issues. In: *United Nations: Department of Economic and Social Affairs* [online]. [cit. 2012-05-12]. Dostupné z: <http://social.un.org/index/IndigenousPeoples.aspx>.

konceptu nedělitelného spojení člověka a *matky země*.⁴ Bolívie, země s nejvyšším podílem indigenní populace v Jižní Americe, aspiruje na to, uvést tuto alternativu do praxe. Následující řádky budou proto krátkým zamyšlením nad environmentálními paradoxy bolivijského politického projektu.

V posledních letech se Bolívie stala přímo symbolem indigenního environmentalismu: iniciovala konání alternativní „Světové konference národů o klimatických změnách“,⁵ spolu s Ekvádorem⁶ uznala jako jedna z prvních zemí světa právní statut přírody a přijala Zákon o právech matky země.⁷ Zdá se, že Bolívie realizuje jedinečný politický projekt, který má ambice smířit západní koncept modernity a pokroku (Goodale 2009) s domorodými paradigmaty, vycházejícími z principu „dobrého života“ (*vivir bien*), principu, který je postaven na nutnosti recipacity a rovnováhy jak v rámci lidské společnosti, tak mezi člověkem a přírodním prostředím a který, přeloženo do západní terminologie, implikuje nutnost dobrovolné skromnosti a zajištění trvale udržitelného života.

Na teoretické úrovni představuje bolivijský projekt harmonickou syntézu konceptu ekonomického rozvoje, sociální spravedlnosti a politiky ochrany životního prostředí. Ve skutečnosti se ale jedná o velmi problematický a značně kontroverzní proces. Prioritním závazkem Moralesovy vlády je zlepšení socioekonomické situace obyvatelstva, jehož nadpoloviční většina dosud žije pod hranicí chudoby.⁸ Stát zvyšuje své příjmy tím, že stále intenzivněji využívá přírodního bohatství země. Vláda, která vystupuje jako proindigenní, v rámci své ekonomické politiky soustavně porušuje ústavně garantovaná environmentální a teritoriální práva domorodých skupin.

V následujícím textu se proto pokusíme analyzovat postup Moralesovy vlády z environmentální perspektivy s důrazem na ohniska potenciálního konfliktu

⁴ Indigenous peoples excluded from political power, ejected from lands, faced corporations bent on destroying life-giving forests, Permanent forum told. In: *United Nations: Economic and Social Council* [online] 2010. [cit. 2012-05-12]. Dostupné z: <http://www.un.org/News/Press/docs/2010/hr5021.doc.htm>.

⁵ Conferencia Mundial de los Pueblos sobre el Cambio Climático y Derechos de la Madre Tierra. In: CMPCC [online]. [cit. 2012-01-25]. Dostupné z: <http://cmpcc.org/adhesiones>.

⁶ Constitución del Ecuador. Capítulo séptimo: Derechos de la naturaleza, artículos 71–74. In: *Asamblea constituyente*. [online]. 2008 [cit. 2012-01-24]. Dostupné z: <http://www.asambleanacional.gov.ec/documentos/Constitucion-2008.pdf>.

⁷ Ley de derechos de la Madre Tierra. In: *Gobernabilidad democrática en Bolivia* [online]. 2010 [cit. 2011-10-09]. Dostupné z: <http://www.gobernabilidad.org.bo/noticias/2-noticias/704-bolivia-promulga-la-ley-de-derechos-de-la-madre-tierra>.

⁸ Tasa de incidencia de la pobreza, sobre la base de la línea de pobreza nacional (% de la población). In: *Banco Mundial* [online]. 2007 [cit. 2011-11-27]. Dostupné z: <http://datos.bancomundial.org/pais/bolivia>.

mezi konceptem ekonomického rozvoje, založeném na exploataci přírodních zdrojů, a strategií ochrany životního prostředí. Zaměříme se především na problematiku těžby fosilních paliv (ropy a zemního plynu) a na plán těžby a zpracování lithia. Budeme se snažit zasadit kroky Moralesovy vlády do rámce jejího proenvironmentálního a proindigenního politického diskurzu a na základě tohoto rozboru se pokusíme zodpovědět otázku, zda současná Bolívie skutečně radikálně změnila přístup k ochraně životního prostředí a v praxi realizuje unikátní environmentalistický politický projekt postavený na domorodém principu „dobrého života“, nebo zda se jedná pouze o formální ideologický koncept, který má minimální vliv na stávající ekonomickou politiku země. Pokusíme se rovněž nastínit sociopolitické dopady postupu vlády v environmentálně citlivých záležitostech.

Vycházet budeme především z výsledků výzkumu prováděného v prostředí současné radikální „reinagovské“⁹ indigenní opozice vůči Moralesově vládě.¹⁰ Zároveň se budeme opírat o tematicky blízké analytické práce.¹¹ Bohužel nám není známo, že by byla dosud provedena důkladná analýza postupu Moralesovy vlády z environmentální perspektivy. Dílčí, ale kvalitní studie, věnující se především dopadům těžby ropy a zemního plynu na indigenní skupiny, přinášejí manželé Bebbingtonovi (Bebbington 2009; Bebbington – Humphreys Bebbington 2011). Zevrubnou analýzu možných environmentálních a socioekologických následků těžby lithia na Salaru de Uyuni provedli Rebecca Hollenderová a Jim Shultz (Hollender – Shultz 2010). Linda Farthing (2009) mapuje palčivé environmentální problémy současné Bolívie, ovšem bez jejich hlubší systémové kontextualizace.

⁹ Fausto Reinaga (1906–1994) byl bolivijský filozof a spisovatel, jehož myšlenky od 60. let výrazně ovlivňují indigenní hnutí. V roce 1969 poprvé vychází jeho pravděpodobně nejvlivnější dílo *La Revolución India* (Indiánská revoluce). Je považován za zakladatele ideologie „indianismu“ (indianismo), která je výrazně protikoloniální a protizápadní, vyzdvihuje morální hodnoty původních amerických kultur proti dekadentní západní civilizaci a požaduje naprosté odmítnutí západního modelu organizace společnosti a obnovení (idealizovaných) předkolumbovských socioekonomických a politických struktur. V současnosti je Reinagovým myšlenkám pravděpodobně nejbližší aymarský politik Felipe Quispe. Vyčerpávající informace o Faustu Reinagovi, včetně možnosti stažení některých jeho prací, podává Fundación amáutica Fausto Reinaga [online]. [cit. 2012-05-12]. Dostupné z: <http://faustoreinaga.com>.

¹⁰ Velký dík patří členům Centro de Estudios Político-culturales Abya Yala za jejich přijetí a dlouhé hodiny rozhovorů.

¹¹ Problematika současné Bolívie není v českém kontextu dosud příliš reflektována jak v překladových, tak původních pracích. V rámci edice *Stručná historie států* tak nedávno vyšla publikace, věnovaná Bolívii a částečně reflektující Moralesovo prezidentské období (Buben – Somogyi 2009), Bolívii se v rámci historiografie andské oblasti věnuje i Bohumil Roedl (2007).

Problematicke konstrukce indigenity v současné Bolívii se věnuje bezpočet studií. Na tomto místě zmíníme zejména práci Marka Goodala (Goodale 2009), který klade současná indigenní hnutí do rámce západního konceptu modernity, a tradičně kvalitní práce bolivijského antropologa Xaviera Albó (2008; 2009). Vztah člověka k ne-lidským entitám přírodního prostředí v kontextu andských kosmovizí analyzuje vynikajícím způsobem Marisol De la Cadena (De la Cadena 2010). Z poněkud odlišného úhlu pohledu se tomuto vztahu věnuje Melania Calestaniová (Calestani 2009).

Jeffery Weber (2011) provádí na základě dostupných empirických dat analýzu ekonomické politiky Moralesovy vlády. Výsledky jeho rozboru jsou užitečné zejména pro pochopení environmentálně protichůdné politiky současné Bolívie. Samozřejmě jsme čerpali dílejší informace rovněž z dalších studií, které jsou uvedeny v seznamu literatury.

Empirická data, užitá v této práci, byla získána rovněž prostřednictvím webových stránek bolivijských a mezinárodních institucí (zejména INE – Národního statistického institutu, Stálého fóra pro záležitosti domorodých skupin při OSN aj.) a informačních serverů (AINI – Bolivijské Interkulturní agentury indigenních zpráv, NACLA – Severoamerického kongresu o Latinské Americe atd.).

Indigenní alternativa

V latinskoamerickém kontextu se Bolívie nachází ve specifické situaci: přibližně 60 % populace se identifikuje jako původní (domorodí) obyvatelé (*indígena-originario*), zejména Kečuové a Aymaři.¹² Formy indigenity v současné Bolívii jsou předmětem mnoha studií (Albó 2008; Albro 2006; Canessa 2006; Hippert 2011 etc.), jedná se o komplexní dynamický fenomén, pro nějž je poměrně těžké nalézt sjednocující a univerzálně platnou charakteristiku. Existují relativně izolované skupiny v pralesní části východního podhůří And a domorodé zemědělské komunity na vysokohorském Altiplanu, nicméně i v městském prostředí, zejména mezi obyvateli El Alta se objevují nové specifické formy indigenní sebeidentifikace (Goodale 2006: 634). Sjednocující aspekt této etnické různorodosti představuje důraz na odkaz předkolumbovské indigenní tradice a její domnělá kulturní kontinuita.

Přestože indigenní obyvatelstvo vždy, byť často nepřímo ovlivňovalo sociopolitickou situaci v zemi (Albó 2009: 22), teprve v 90. letech a na počátku prvního desetiletí 21. století se stávají indigenní hnutí důležitým a explicitním

¹² Censo de 2001. In: *Instituto Nacional de Estadística* [online]. 2001 [cit. 2011-10-05]. Dostupné z: <http://www.ine.gob.bo/indice/visualizador.aspx?ah=PC20113.HTM>.

politickým faktorem. Společně se sociálními a odborovými hnutími se aktivně účastnily protestních akcí, vyjadřujících všeobecnou nespokojenost s neoliberalní politikou země (Kohl 2006: 310). Hrály důležitou roli během bojů o přírodní zdroje, tzv. války o vodu v Cochabambě a zejména války o plyn v roce 2003, v níž sehrálo klíčovou roli El Alto, město, v němž naprostou početní majoritu tvoří domorodí Aymaři.

V prosinci 2005, po vlně masivních protestů, byl zvolen překvapivou většinou voličů první indigenní prezident země, odborový aktivista Aymar Evo Morales. V prosinci 2009 byl znovuzvolen pro druhé prezidentské období.¹³

Po nástupu Moralese do prezidentské funkce došlo k radikálnímu obratu dosa-
vadní politické orientace země. Strategií vládní strany MAS (Movimiento al so-
cialismo – Hnutí za socialismus) se stalo naprosté odmítnutí neoliberálního mo-
delu a přijetí levicového politického diskurzu, výrazně se inspirujícího domácí
indianistickou¹⁴ tradicí (Reinaga 2001). Uskutečnila se série reforem: znovuzná-
rodněny¹⁵ byly strategické sektory, zejména těžba a zpracování fosilních paliv,
čímž stát výrazně zvýšil své příjmy (Webber 2011: 93). Reformován byl systém
vnitřní redistribuce zdrojů s důrazem na vytvoření do té doby de facto neexis-
tující sítě sociálního zabezpečení. Byly vytvořeny stimulační programy v oblas-
ti školství¹⁶ a zdravotnictví,¹⁷ provedena byla masivní alfabetizační kampaň.¹⁸
Vláda se zavázala věnovat zvláštní pozornost zlepšení socioekonomické situace
domorodé populace, která tradičně trpěla sociálním, ekonomickým a politickým
vytvořením (exkludována tak byla paradoxně početní majorita bolivijského

¹³ Detailní výsledky voleb z roku 2005 a 2009 jsou dostupné na webu *Tribunal Supremo Electoral*, <http://www.oep.org.bo/>.

¹⁴ Viz pozn. 8.

¹⁵ Ve skutečnosti se nejednalo o znárodnění v plném slova smyslu, nýbrž o specifickou úpravu zdanění ve prospěch státu, kterému ropné společnosti formou daní a podílu na zisku nyní odevzdávají 82% celkové hodnoty své produkce. Viz Decreto 28701 de nacionalización de hidrocarburos. In: *El País* [online]. 2006 [cit. 2011-10-03]. Dostupné z: http://www.elpais.com/articulo/internacional/Decreto/28701/nacionalizacion/hidrocarburos/aprobado/Gobierno/Bolivia/elpepuint/20060502elpepuint_6/Tes.

¹⁶ Bono Juancito Pinto. In: *Ministerio de Educación*. [online]. [cit. 2011-12-20]. Dostupné z: http://www.minedu.gob.bo/educacion/index.php?option=com_content&view=article&id=141%3Abono-juancito-pinto&catid=36%3Aministreria&Itemid=1.

¹⁷ Bono Juana Azurdu. In: *Ministerio de Presidencia*. [online]. [cit. 2011-11-25]. Dostupné z: <http://www.presidencia.gob.bo/documentos/bono%20juana%20azurdu.pdf>.

¹⁸ Programa Nacional de Alfabetización Yo sí puedo Bolivia. In: *Ministerio de Educación*. [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné z: <http://www.minedu.gob.bo/minedu/redirect.do?page=/pna/sis.html>.

obyvatelstva). V roce 2009 bylo ustaveno Ústavodárné shromáždění s cílem vytvořit novou ústavu země. Ta byla schválena v referendu v lednu 2009.¹⁹

Kvalifikovat politiku Moralesovy vlády pomocí aplikace konceptů západní politologie a redukovat ji na autoritativní populistický režim je poměrně problematické a zjednodušující (Lynch 2007: 375–376), neboť musíme brát v úvahu historický kontext a specifickou sociopolitickou situaci země. Oficiální ideologická orientace „mnohonárodnostního státu Bolívie“ představuje jedinečnou směs levicové politiky, indigenismu a environmentalismu. Navazuje na indigenní andská paradigmat a zároveň se inspiruje principy, pocházejícími z evropského osvícenství, „založenými na konceptu lidských práv, participativní demokracii, svobodě a respektu k odlišnosti“ (Goodale 2006: 635). Distančuje se od forem socialismu praktikovaných v bývalé zóně sovětského vlivu a pokouší se vytvořit socialismus 21. století (Kennemore – Weeks 2011: 269–273), systém založený na sociální spravedlnosti, kulturní a ekonomické pluralitě, trvale udržitelném rozvoji a ekologicky citlivé politice.

Silný důraz na environmentální problematiku v oficiálním diskurzu Moralesovy vlády je legitimizován jakožto zahrnutí indigenních paradigmat do ekologické politiky státu. V andských kosmovizích existuje silný vztah mezi lidskými bytostmi a přírodním prostředím, který na sociopolitické rovině tvoří rámec pro konstrukci specifické etno-ekologické identity (Healey 2009: 85). Přírodní prostředí představuje nedílnou součást indigenních komunit, krajina a přírodní jevy jsou považovány za živé bytosti, které disponují vlastní vůlí a které jsou integrálně propojené s lidským společenstvím (De la Cadena 2010: 354). V kečujském a aymarském kontextu je země uctívána jako matka, *Pachamama*, hory představují respektované ochránce spjaté s kultem předků. Lidské bytosti by měly udržovat harmonický vztah s přírodními entitami, nevhodné chování způsobuje narušení kosmické rovnováhy, jehož následky se projevují ve formě přírodních katastrof (De la Cadena 2010: 352–357): sucha, povodní, zemětřesení atd. Současné fenomény způsobené globálními změnami klimatu, např. pozorovatelné tání andských ledovců, jsou v rámci indigenní logiky interpretovány jako nevyhnutelné následky chybného chování lidstva. A podle rétoriky Moralesovy vlády jsou to právě indigenní populace, které mohou nabídnout lidstvu alternativní vizi pro znovunastolení harmonie a rovnováhy mezi člověkem a matkou zemí.²⁰

¹⁹ *Asamblea Constituyente de Bolivia* [online]. 2009 [cit. 2012-03-15]. Dostupné z: <http://www.laconstituyente.org/>.

²⁰ *Acuerdo de los Pueblos*. In: *Conferencia Mundial de los Pueblos sobre el Cambio Climático y Derechos de la Madre Tierra* [online]. 2010 [cit. 2011-10-20]. Dostupné z: <http://cmpcc.org/acuerdo-de-los-pueblos/>.

Nová ústava

V roce 2009 Bolívie ratifikovala novou Politickou ústavu státu (Borzutzky – Zwart 2009), která redefinuje koncept a funkce státu, garantuje široké spektrum práv indigenních skupin a prohlubuje (alespoň v psané formě) strategii ochrany životního prostředí. Již samotná preambule ústavy může být interpretována jako pokus o konstrukci nového národního mýtu, který klade kořeny „mnohonárodnostního státu“ do širokého kosmogonického rámce, v němž jsou lidské a přírodní dimenze organicky propojeny: „V pradávných dobách byly vyzdvíženy hory, rozlily se řeky a stvořila jezera. Naše Amazonie, naše pampy, naše Altiplano, naše roviny a údolí se pokryly zelení a květy. Obydlili jsme tuto posvátnou matku zemi, my, lidé odlišných tváří, a pochopili jsme mnohotvárnost všech věcí a rozmanitost lidských bytostí a kultur...“²¹ V dalším textu preambule ústavy odmítá koloniální dědictví a odkazuje k předkolumbovské tradici jakožto idealizovanému „zlatému věku“.

Ve skutečnosti se ústava pokouší propojit indigenní vize se západním konceptem státu, ekonomiky a politiky. Jako „eticko-morální principy pluralitní společnosti“ stanoví domorodý koncept dobrého, harmonického života (*suma qamaña, ñandereko, qhapaj ñan*).²² Jedná se o koncept přímo související s principem trvale udržitelného života – žít „dobrým životem“ znamená udržovat rovnováhu založenou na reciprocitě nejen v rámci společnosti, ale také mezi společnostmi a přírodním prostředím. „Je třeba myslet na to žít dobře, nikoli žít lépe. Žít lépe je vždy na něčí úkor. Žít lépe je na úkor ničení životního prostředí.“²³ Princip rovnováhy hraje v andských kosmovizích centrální roli (Ramírez 2005). Neúměrné ambice jednotlivce ohrožují integritu společnosti tím, že vytvářejí nerovnováhu mezi jejími členy; neomezený růst společnosti pak poškozují živoucí entity přírodního prostředí, čímž narušuje rovnováhu na kosmické úrovni.

Přijetím principu „dobrého života“ jako nejvyššího morálního kréda se bolivijský stát zavazuje – alespoň formálně – prosazovat politiku udržitelného života založenou na nutnosti dobrovolné skromnosti a úctě k životnímu prostředí, jehož ochrana představuje jeden ze „základních cílů a funkcí státu“.²⁴ Bolivijský stát se explicitně zavazuje „udržovat, chránit a užívat udržitelným způsobem přírodní

²¹ Politická ústava státu (Constitución política del Estado – dále v poznámkách jen CPE), preambule.

²² CPE, odstavec 8.I.

²³ La entrevista con Evo Morales en la Conferencia Climática en Copenhague el 17 de diciembre de 2009. In: *Democracy Now* [online]. 2009 [cit. 2011-10-15]. Dostupné z: http://www.democracynow.org/2009/12/17/bolivian_president_evo_morales_on_climate.

²⁴ CPE, odstavec 9(6).

zdroje ... a udržovat rovnováhu životního prostředí“.²⁵ Právo na „zdravé, ochraňované a vyvážené životní prostředí“ figuruje jako první ze sociálních a ekonomických práv Bolivijců. Toto právo „umožňuje jednotlivcům a společnostem současných a budoucích generací, včetně dalších živých bytostí, rozvíjet se normálním a stálým způsobem“.²⁶ Zahnutí „dalších živých bytostí“ představuje důležité rozšíření konceptu práv na ne-lidské entity, což kulminuje v deklaraci práv matky země, jak uvidíme dále.

Domorodá populace má ústavně garantováno právo „žít ve zdravém životním prostředí“ a adekvátně využívat bohatství ekosystémů.²⁷ Indigenní samosprávy se mohou aktivně účastnit procesu ochrany životního prostředí a mohou kontrolovat a monitorovat socioekologické následky případné exploatace přírodních zdrojů na svém území.²⁸

Aby bylo možné praktické splnění těchto legislativních závazků, upravuje ústava postup v případě environmentálně potenciálně škodlivých aktivit: je „zakázán dovoz, produkce a komercializace geneticky modifikovaných organismů“,²⁹ stejně jako „výroba a užití chemických, biologických a jaderných zbraní ... a ukládání radioaktivního a toxického odpadu na bolivijském území“.³⁰ Stejně tak ústava ukládá povinnost sanovat případné škody způsobené těžbou nebo průmyslovou činností.³¹

Na jednu stranu se tak může zdát, že nová ústava předkládá propracovaný rámec strategie ochrany životního prostředí. Jednotlivé pasáže si ale výrazně protirečí: environmentální práva, zakotvená v první části ústavy, jsou v následujících kapitolách prakticky negována. Prioritu ekonomické politiky státu představuje „průmyslové zpracování přírodních zdrojů“ s cílem osvobodit zemi ze závislosti na vývozu nerostných surovin a zajistit zdroje zaměstnání a ekonomický příjem populace.³² Přestože ústava zdůrazňuje nutnost „realizovat proces industrializace s ohledem na ochranu životního prostředí“, kterou zároveň ukládá všem ekonomickým subjektům,³³ je otázkou, zda je v praxi vůbec možné uskutečnit proces industrializace bez poškození nebo výrazného narušení životního prostředí a lokálních ekosystémů. Hlavní zdroje nerostných surovin, zejména fosilních paliv,

²⁵ CPE, odstavec 342.

²⁶ CPE, odstavec 33.

²⁷ CPE, odstavec 30.II(10).

²⁸ CPE, odstavec 304.III(3), 304.III(9).

²⁹ CPE, odstavec 255.II(8).

³⁰ CPE, odstavec 344.I.

³¹ CPE, odstavec 347.II.

³² CPE, odstavec 319.I, 311.II(3), 316(6).

³³ CPE, odstavec 312.III.

se totiž nacházejí ve východní, pralesní části země, oblasti s nejvyšší mírou biodiverzity. Je možné vybudovat potřebnou infrastrukturu, zajistit dopravní spojení atd., a nedostat se přitom do konfliktu s lokálními indigenními skupinami? Nebude proces industrializace porušovat jejich ústavně garantované právo na teritorialitu a život ve zdravém životním prostředí? Trpké zkušenosti domorodých skupin z oblastí zasažených intenzivní těžbou nerostných surovin spíše potvrzují její katastrofální sociologické dopady (Gavaldá 1999).

Přestože jsou principy environmentální a ekonomické politiky v psané formě komplementární a dokonce budí zdání harmonicky propojeného systému, zdá se, že je dost obtížné (pokud ne přímo nemožné) uvést je do praxe. Ve skutečnosti se v ústavě střetávají dvě neslučitelná paradigmat: indigenní holistický a rovnovážný princip „dobrého života“ a západní antropocentrický koncept modernity a pokroku, který předpokládá stálý ekonomický růst a možnost neomezeného využívání přírodních zdrojů. Indigenní protesty, kterým čelí Moralesova vláda, např. nedávný protestní pochod proti stavbě mezinárodní dálnice skrze Domorodé území národního parku Isiboro-Sécure (TIPNIS)³⁴ dokazují konfliktnost a praktickou neslučitelnost těchto dvou konceptů.

Fosilní paliva: dvojsečná zbraň

Bolívie je země výjimečně bohatá na přírodní zdroje: disponuje bohatými nalezišti barevných kovů (cínu, mědi, stříbra) a železa, více jak polovinou odhadovaných světových zásob lithia, zároveň je druhou největší zásobárnou zemního plynu v Jižní Americe (Farthing 2009: 25). V důsledku ekonomické neokolonizace a následně vlivem nevýhodných daňových podmínek negenerovala donedávna těžba nerostných surovin státu odpovídající příjmy (Kohl 2006: 314). Nepřekvapuje tedy, že je ekonomická politika Moralesovy vlády primárně postavena na využití obrovského potenciálu přírodního bohatství země a stimuluje těžbu a komercializaci nerostných surovin, zejména fosilních paliv. Z environmentálního hlediska se nicméně jedná o velice problematickou strategii: těžba a zpracování ropy a zemního plynu má obvykle zcela katastrofální dopady na místní ekosystémy (Kimerling 2001: 67). Následkem těžby ropy provozované nadnárodními korporacemi byly v různých částech Bolívie kontaminovány vodní zdroje, degradovány pastviny a znehodnocena zemědělská produkce, zmizela lovná zvěř a ryby a lidé utrpěli vážné újmy na zdraví (Hindery 2004: 286–288).

³⁴ Por la defensa de la Madre Tierra, tierra y territorio. In: *CIDOB: Conferedación de los pueblos indígenas de Bolivia*. [online]. 2011 [cit. 2012-04-17]. Dostupné z: http://www.cidob-bo.org/index.php?option=com_content&view=article&id=888:presidente-de-cidob-dio-conferencia-de-prensa-en-la-cop-17-en-durban&catid=82:noticias&Itemid=2.

Pro domorodé komunity představuje těžba přímé existenční ohrožení: primárně je ropná produkce rozkládá tím, že zabírá jejich území a znemožňuje tradiční způsob obživy. Vážným problémem je také narušení sociální struktury v důsledku přílivu nových kolonistů. Otevřenou podporou ropného průmyslu se Moralesova vláda nevyhnutelně dostává do konfliktu s environmentální a proindigenní politikou, kterou zdůrazňuje ve své oficiální rétorice.

Prvního května 2006 byla naleziště ropy a zemního plynu znárodněna. Produkce, zpracování a komercializace těchto surovin začaly být kontrolovány státem prostřednictvím znárodněné korporace YPFB (Yacimientos Petrolíferos Fiscales Bolivianos – Bolivijská fiskální ropná naleziště). Nicméně nadnárodní společnosti jakožto uznání společníci státu si i nadále udržely poměrně široké pole působnosti. Znárodněním zdrojů fosilních paliv Bolívie výrazně zvýšila své příjmy, jejichž část byla využita na financování sociálních programů. Finanční prostředky, pocházející z tzv. přímé ropné daně (IDH), byly investovány do zlepšení dostupnosti prenatální lékařské péče, na program podporující školní docházku dětí nebo na vytvoření univerzálního systému důchodového zabezpečení.³⁵ V tomto smyslu se zdá, že má proces znárodnění jistý pozitivní dopad na nejzranitelnější a nejpotřebnější sektory bolivijské společnosti. Na druhou stranu ovšem zůstává otevřená environmentální otázka. Je přímá státní kontrola ropného průmyslu zárukou environmentálně šetrnějšího chování v oblastech těžby a zpracování ropy? Ústava ukládá povinnost konzultovat před započítím jakékoli těžebné aktivity místní obyvatelstvo, obzvláště s ohledem na možná environmentální rizika.³⁶ Stejně tak je umožněn monitoring socioekologických dopadů těžby ze strany místních komunit. Nicméně i přes tato formální a legislativní opatření se zdá, že se situace v těžebných zónách příliš nezměnila. Za Moralesovy vlády těžba ropy naopak zintenzivnila a výrazně expandovala do oblastí severní amazonské pánve, kde představuje riziko jak pro místní ekosystémy, tak pro domorodé komunity. V departmentech Beni, La Paz a Cochabamba těžba ropy přímo ohrožuje národní parky Madidi a Isiboro Sécuré a biosférickou rezervu Pilón-Lajas. V departmentu Tarija operují společnosti Petroandina, Petrobras a Eastern Petrogas v národním parku Aguarague. Tato situace se může navíc ještě zhoršovat, neboť 55 % bolivijského teritoria je potenciálně využitelných pro další těžbu (Bebbington 2009: 14–18).

³⁵ Renta Dignidad. In: *Ministerio de la Presidencia* [online]. [cit. 2011-11-06]. Dostupné z: <http://www.presidencia.gob.bo/documentos/renta%20dignidad.pdf>.

³⁶ CPE, odstavec 352.

Negativními dopady ropného průmyslu trpí v první řadě domorodé komunity. Přestože ústava garantuje jejich právo na tradiční teritorium,³⁷ přírodní zdroje jsou vlastnictvím bolivijského lidu a jejich správa náleží státu.³⁸ Domorodé komunity mají právo na předběžnou konzultaci a na „podílnictví na zisku plynoucím z těžby nerostných surovin na svém území“,³⁹ ale na druhou stranu jsou prakticky zbaveny možnosti nezávisle rozhodovat o neobnovitelných zdrojích nacházejících se na jejich teritoriu. Vládní strategie zdůrazňuje udržení správy neobnovitelných zdrojů výhradně v rukou státu, neboť představují důležitý ekonomický zdroj veřejných investic a financování sociální politiky. Domorodé skupiny, které se cítí poškozeny ropným průmyslem, obviňují stát z porušování kolektivních práv zaručených ústavou: z neplnění povinné předběžné konzultace před započítáním těžby a z opomíjení jejich územních nároků (Bebbington 2009: 18). Zároveň požadují vyšší podílnictví na „ropné rentě“.

Jeden z nejvýznamnějších konfliktů se odehrává v bolivijském Chacu (department Tarija), na komunitním území TCO Itika Guasú Guaraní, kde operuje korporace Repsol-YPF. V březnu 2011, po několika letech permanentního konfliktu, byla podepsána dohoda mezi korporací Repsol a tzv. Sněmem guaraníského lidu (Asamblea del Pueblo Guaraní). V rámci kompenzace ekologických škod a zhoršení kvality života se Repsol zavázal věnovat 14,8 milionů dolarů na plán rozvoje guaraníských komunit. Tyto zdroje budou užity především pro zlepšení dostupnosti lékařské péče a pro uspokojení dlouhodobých potřeb populace (AINI 2011). Každých pět let se navíc uskuteční environmentální audit s cílem stálého monitoringu environmentálních škod v TCO Itika Guasú.

Pro samotné Guaraní je to ovšem poměrně diskutabilní vítězství. Přestože získaná suma pravděpodobně poslouží ve prospěch komunity, pro Repsol nepředstavuje příliš bolestivou ztrátu, neboť se jedná přibližně o *polovinu* jeho denních příjmů. Nabízejí se navíc otázky, zda je možné peněžně kompenzovat nevyčíslitelné a nevratné environmentální škody, zda s sebou získané peníze neunesou nebezpečí zkorumpování místních autorit a zda nepředstavují příznak plíživé privatizace veřejného prostoru a nahrazení základních funkcí státu ropnými korporacemi (Gavaldá 2011), které tak v oblasti mohou získat prakticky neomezený vliv.

Jak dokazuje situace v oblastech těžby, navzdory formálnímu procesu znárodnění zůstává postoj ropných korporací k místním komunitám a k problematice ochrany životního prostředí zcela nezměněn. V rozporu se svou oficiální

³⁷ CPE, odstavec 30.I.

³⁸ CPE, odstavec 349.I.

³⁹ CPE, odstavec 30.II(16).

proenvironmentální rétorikou Moralesova vláda naopak zintenzivnila těžbu ropy a zemního plynu, navzdory pravděpodobným nevratným dopadům na místní ekosystémy a domorodé skupiny. Z čistě ekonomického úhlu pohledu má tato strategie logické zdůvodnění. Zdroje pocházející z ropného průmyslu mohou pomoci v boji s deprimující chudobou, kterou trpí nadpoloviční většina bolivijské populace. Stavět tolik propagovaný trvale udržitelný rozvoj na neomezeném využívání neobnovitelných zdrojů je však dlouhodobě neudržitelné jak z environmentálního, tak politického hlediska – negativní externality ekonomického rozvoje opět postihují tradičně marginalizované indigenní skupiny, které od Moralesovy vlády naopak očekávaly zlepšení svých životních podmínek. Velmi překvapivý a vzhledem k oficiálnímu postoji vlády zcela paradoxní je navíc relativně silný vliv, který si v oblastech těžby udržují nadnárodní ropné korporace.

Lithium: bílé zlato Bolívie

Zatímco těžba ropy a zemního plynu ohrožuje v první řadě východní podhůří And a pralesní nížiny, důlní průmysl devastuje Altiplano a hornatou část země. COMIBOL (Corporación Minera de Bolivia), Bolivijská důlní korporace, operuje především v departmentech Potosí, Oruro a La Paz.⁴⁰ Stejně jako těžba ropy a zemního plynu, také důlní činnost má velmi často negativní socioekologické dopady. Během procesu těžby a čištění horniny je užíváno velké množství vysoce toxických látek, jako je např. rtuť nebo kyanid (Farthing 2009). Doly navíc konzumují obrovské množství vody, čímž ohrožují zemědělské komunity v oblastech Altiplana, jež samo o sobě vodními zdroji neoplývá (Dennis 2011).

Jeden z nejambicióznějších a zároveň nejkontroverznějších projektů COMIBOLu představuje těžba lithia na bolivijských solných polích. Pod více jak 10 tisíci kilometry čtverečnými povrchu největšího solného pole světa – Salaru de Uyuni – se nachází přibližně 70 % světových zásob tohoto lehkého kovu, žádaného pro výrobu velkokapacitních Li-Ion baterií, užívaných v mobilních telefonech, přenosných počítačích a potenciálně využitelných zejména v automobilech na elektrický pohon, které jsou považovány za možnou alternativu k dlouhodobě neudržitelné dopravě založené na spalování fosilních paliv. Další důležitá naleziště lithia se nacházejí na menších solných polích (Coipasa a Pasto Grande).⁴¹ Přestože by bylo příliš odvážné se domnívat, že by

⁴⁰ Mapa de proyectos . In: *COMIBOL* [online]. 2009 [cit. 2011-11-10]. Dostupné z: www.dima-comibol.org/es/donde_operamos/mapa.

⁴¹ Salares de bolivia. In: Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE), [online]. [cit. 2011-11-05]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas&Opcion=SalaresBolivia>.

zisky plynoucí z budoucí produkce lithia proměnily Bolívii „v Saudskou Arábii Latinské Ameriky“ (Farr 2011: 319), ekonomický potenciál této suroviny je nesmírný. Kromě lithia jsou solná pole zdrojem dalších užítkovatelných minerálů: draslíku, boru, hořčíku a ulexitu. V roce 2008 bylo průmyslové využití Salaru de Uyuni prohlášeno národní prioritou Bolívie.⁴²

Aby neopakovala historickou zkušenost drancování nerostných surovin nadnárodními společnostmi a zajistila, že zisky zůstanou v zemi, Moralesova vláda se rozhodla udržet státní exkluzivitu na kompletní proces těžby a zpracování lithia. Přestože má vládní projekt potenciál generovat významné příjmy pro stát, z environmentálního a ekonomického hlediska se dosud jeví dosti problematickým. Pro získání lithia ze spodních vod s vysokým stupněm salinity je nezbytné vytvořit systém odparových nádrží, které nevyhnutelně naruší charakter krajiny. Aby bylo průmyslově využitelné, musí být surové lithium přeměněno na karbonát lithia. V místě těžby je proto třeba vybudovat rafinerie spolu s odpovídající infrastrukturou. Státní projekt počítá s výrobou finálního produktu: karbonátu lithia a dokonce Li-Ion bateriemi vyrobenými v Bolívii. To však bude realizovatelné pouze pod podmínkou rozsáhlé industrializace oblasti.

Další problém spočívá ve vysokých nákladech projektu kompletního zpracování lithia. Výstavba rafinerií a související infrastruktury bude vyžadovat významné investice: celkově se počítá s vkladem ve výši 902 miliony dolarů. Přestože optimistické odhady COMIBOLu předpokládají vstup na trh již v roce 2014 s produkcí 20–40 tisíc metrických tun karbonátu lithia ročně a návrat investic v méně než dvou letech,⁴³ prognózy *Meridian reportu* (2008: 11–18, online) odhadují, že bude cíl vlády splněn pravděpodobně teprve v roce 2020.

Nejasná je otázka environmentálních dopadů těžby a zpracování lithia na samotná solná pole, zejména na Salar de Uyuni. Jedná se o ekologicky unikátní oblast s ročním cyklem pravidelných záplav: v listopadu se zaplavený povrch salaru a zejména delta řeky Río Grande de Lípez (což je mimochodem zóna s nejvyšší koncentrací lithia ve spodních vodách) stává hnízdištěm tří druhů plameňáček. Stupeň biodiverzity této oblasti je jedinečný ve světovém měřítku (Hollender – Shultz 2010: 41). Křehká ekologická rovnováha salaru je citlivá na jakýkoli lidský zásah, který ji může nevratně poškodit. Paradoxně, vzhledem ke specifickému rozložení lithia na Salaru de Uyuni, bude jeho těžba možná pouze za cenu

⁴² Direccion. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-05]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas01&Opcion=Direccion>.

⁴³ Inversión para la explotación del litio boliviano. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-06]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/lithium/Inversion-para-la-explotacion-del-litio-boliviano.pdf>.

výrazného zásahu do povrchu solného pole. V porovnání se Salarem de Atacama se totiž podobné množství lithia nachází na dvanáctkrát větší rozloze. Pro dosažení srovnatelné produkce bude tedy třeba vytěžit rozsáhlou plochu salaru. Samotná rafinace lithia bude navíc komplikovaná díky nízkému stupni výparu a vysokému podílu hořčíku ve spodních vodách. Bude třeba nalézt adekvátní využití pro obrovské množství hořčíku, které tak vznikne jako vedlejší produkt zpracování lithia (Howard 2009).

Diskutabilní je také problematika využití vody. Projekt COMIBOLu se zavazuje používat pouze minimálně pitnou vodu, kterou bude v maximální míře nahrazovat slanou vodou z Río Grande de Lípez.⁴⁴ Bude se jednat o uzavřený systém: poté, co se ze solného roztoku extrahuje lithium a další užítkovatelné prvky, bude slaná voda navrácena zpět do salaru a do Río Grande. Tímto způsobem ale může významně stoupnout úroveň salinity řeky, což by mělo devastující dopad na zemědělskou činnost komunit, které užívají tuto vodu k zavlažování. Pesimistický scénář počítá dokonce s možností úplného zmizení řeky, jejíž voda by mohla být zcela zkonzumována průmyslovou činností (Hollender – Shultz 2010: 39–41).

Přes možné environmentální hrozby je však postoj GNRE (Národní správa minerálů solných polí)⁴⁵ optimistický. Ujišťuje, že „projekt je naprosto kompatibilní se strategií ochrany životního prostředí“⁴⁶ a přátelský k lokálním komunitám, kterým má industrializace oblasti údajně přinést výrazné zlepšení životních podmínek. GNRE se zavazuje využít vedlejší produkty rafinace ve prospěch místního obyvatelstva, například prostřednictvím programu na zúrodnění půdy, který má čelit úpadku pěstování quinoi v důsledku nedostatku draslíku a hořčíku v zemi (oba prvky jsou vedlejšími produkty rafinace lithia). Slíbeny jsou rovněž dotace ve zdravotnictví, školství atd.⁴⁷

⁴⁴ Medio ambiente. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas01&Opcion=MedioAmbiente>.

⁴⁵ V originále Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos – doslovně přeloženo Národní správa výparových zdrojů (minerály solných polí se získávají přečerpáním mineralizované spodní vody do výparových nádrží, kde po odparu vody zbude směs požadovaných minerálů). Pro lepší srozumitelnost volím v textu volný překlad Národní správa minerálů solných polí. GNRE je součástí bolivijské důlní korporace COMIBOL.

⁴⁶ Planta Piloto. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné z: www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas&Opcion=PlantaFutura.

⁴⁷ Gestion Social. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-05]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas01&Opcion=GestionSocial>.

V prosinci 2010 byla spuštěna pilotní rafinerie v Llipi Loma, v kantonu Río Grande, na jihovýchodě Salaru de Uyuni. Jedná se o první krok v plánovaném průmyslovém využití solného pole, který má otestovat možnosti těžby lithia a dalších prvků a „studovat environmentální dopady budoucí velké rafinerie“.⁴⁸ Je ale otázkou, zda budou skutečně brány v úvahu a náležitě ošetřeny všechny možné environmentální hrozby, či zda vidina obrovských potenciálních zisků z produkce lithia zastíní formální závazek ochrany životního prostředí a respektu k subsistenčním strategiím lokálních komunit.

V bolivijském kontextu je nerostné bohatství solných polí často interpretováno jako symbolická kompenzace 500 let vykořisťování země cizími mocnostmi. Stejně jako v případě ropy a zemního plynu mají takzvané „recursos evaporíticos“ (minerály solných polí) potenciál generovat příjem potřebný pro boj s chudobou velké části bolivijské populace. Na druhou stranu plán průmyslového využití Salaru de Uyuni hluboce protiče oficiálním proenvironmentálním postojům vlády. Strategie intenzivní těžby a komercializace nerostných surovin tak prakticky představuje pokračování koloniální tradice, vycházející ze západního způsobu myšlení, velmi těžko slučitelného s andskými domorodými kosmovizemi, které považují přírodní prostředí za živoucí entitu zasluhující úctu a ne za pouhý zdroj, z něhož by lidé mohli neomezeně čerpat.

Obrana matky země: *Pachamama* jako politický aktér

Navzdory své vnitřní ekonomické politice se na mezinárodní úrovni bolivijská vláda staví do role zaníceného ochránce životního prostředí. Bolívie prosadila ustanovení Mezinárodního dne matky země, uznaného OSN v roce 2009,⁴⁹ a předložila projekt „Univerzální deklarace práv matky země“.⁵⁰ V rétorice Eva Morales je environmentální témata velmi častá a tvoří součást širšího politického diskurzu, založeného na ostré kritice západního socioekonomického modelu. „Kapitalismus je ten nejhorší nepřítel lidstva,“⁵¹ tvrdí Morales a obviňuje

⁴⁸ Medio Ambiente. In: *Gerencia Nacional de Recursos Evaporíticos (GNRE)*, [online]. [cit. 2011-11-22]. Dostupné z: <http://www.evaporiticobolivia.org/index.php?Modulo=Temas01&Opcion=MedioAmbiente>.

⁴⁹ Resolución Aprobada por la Asamblea General, 63/278. Día Internacional de la Madre Tierra. In: *Naciones Unidas* [online]. 2009 [cit. 2011-10-20]. Dostupné z: <http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=A/RES/63/278>.

⁵⁰ El discurso de Evo Morales realizado el 22 de abril del 2009 ante la Asamblea General de la Naciones Unidas, Ministerio del Medio Ambiente y agua, accesible en <http://www.mmaya.gob.bo/#>, consultado el 25 de octubre 2011.

⁵¹ La entrevista con Evo Morales en la Conferencia Climática en Copenhague el 17 de diciembre del 2009. In: *Democracy Now* [online]. 2009 [cit. 2011-10-15]. Dostupné z: http://www.democracynow.org/2009/12/17/bolivian_president_evo_morales_on_climate.

systém založený na předpokladu neomezeného ekonomického růstu z nevratného vyčerpávání přírodních zdrojů, zapříčinění a zhoršování globálních změn klimatu a ohrožování samotných podmínek života na planetě Zemi.⁵²

V dubnu 2010 se v bolivijské Tiquipaye konala Světová konference národů o klimatických změnách a „právech matky země“, která byla svolána z bolivijské iniciativy jako reakce na krach jednání na klimatickém summitu v Kodani v prosinci 2009. Konference se zúčastnilo více než 35 000 osob ze 140 zemí, většina indigenního původu (Lindisfarne 2010: 1). Diskuse 17 pracovních skupin vyústily v „Dohodu národů“, jež zdůrazňuje klíčové body environmentální politiky prosazované Bolívií na mezinárodním poli. Jedná se o detailní dokument, který považuje za nelegitimní dohodu z Kodaně, odmítá takzvaný kapitalistický systém a „požaduje vytvoření nového uspořádání, které by znovunastolilo harmonii s přírodou a mezi lidmi“.⁵³

Podle dohody z Tiquipaye není možné čelit klimatickým změnám, pokud budeme přehlížet jejich strukturální příčiny spočívající v západním socioekonomickém systému. Ten podle dohody „čelí své finální krizi“. „Rovnováha s přírodou může být nastolena, pouze pokud existuje rovnost mezi lidskými bytostmi,“⁵⁴ proto je nezbytné znovunastolit rovnováhu mezi zeměmi, které jsou největší znečišťovatelé, a těmi, které trpí environmentálními následky klimatických změn. To se docílí prostřednictvím platby tzv. klimatického dluhu, který budou rozvinuté země, producenti 75 % skleníkových plynů, splácet rozvojovým zemím jako kompenzací za utrpěné environmentální škody. V rámci OSN je třeba vytvořit „Mezinárodní tribunál pro klimatickou spravedlnost“, v rámci něhož bude možné soudit nesplnění environmentálních závazků jednotlivých zemí. Stejně tak je třeba uznat specifický status klimatických uprchlíků. V první řadě ale dohoda klade důraz na potřebu vytvoření alternativního systému, založeného na „obnovení, uznání a upevnění tradičního systému znalostí a praktik indigenních skupin“.⁵⁵ V tomto smyslu je třeba uznat matku zemi jako „živoucí bytost, s níž jsme v nedělitelném vztahu“.⁵⁶

⁵² Bolivia's President Urges Development of Economic System Based on 'How to Live Well'. In: *United Nations: Permanent forum on Indigenous Issues* [online]. 2010 [cit. 2012-4-18]. Dostupné z: <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/hr4944.doc.htm>.

⁵³ Acuerdo de los Pueblos. In: *Conferencia Mundial de los Pueblos sobre el Cambio Climático y Derechos de la Madre Tierra* [online]. 2010 [cit. 2011-10-20]. Dostupné z: <http://cmppc.org/acuerdo-de-los-pueblos/>.

⁵⁴ ibid.

⁵⁵ ibid.

⁵⁶ ibid.

V prosinci 2010 se tak Bolívie stala vůbec první zemí světa, která přijala Zákon o právech matky země. Spolu s Ekvádorem⁵⁷ Bolívie uznala právní status matky země (nebo přírody, řečeno západní terminologií), která nabyla právního označení „kolektivního subjektu ve veřejném zájmu“ (sujeto colectivo de interés público).⁵⁸ Matka země je považována za „živoucí dynamický systém, tvořený nedělitelným společenstvím všech živých systémů a bytostí“.⁵⁹ Do tohoto ekosystémového rámce je zahrnuta také lidská společnost, jejíž „činnost ... by měla dosáhnout dynamické rovnováhy s cykly a procesy vlastními matce zemi“.⁶⁰ V rámci zákona je lidská společnost chápána jako integrální součást ekosystému, postavená na stejnou systémovou úroveň jako ostatní společenství živých bytostí.

Zákon vymezuje 7 základních práv matky země: právo na život, na jeho rozmanitost, právo na vodu, na čistý vzduch, na životní rovnováhu, na obnovování životních procesů a na život bez kontaminace.⁶¹ Příroda tak nabyla právo udržovat svoji integritu a nebyť nevratně narušována lidskou činností. Zákon klade důraz na kolektivní prospěšnost: „V rámci práv matky země má ve všech lidských aktivitách zájem společenství prioritu před jakýmkoli individuálně nabytými právy.“⁶² Planeta a živoucí společenství má absolutní přednost před jakýmkoli soukromým zájmem. „Uplatňování individuálních práv je omezeno ve prospěch uplatnění kolektivních práv živoucích systémů.“⁶³ Individualistické a antropocentrické paradigma je v Zákoně o právech matky země nahrazeno komunitní a holistickou vizí.

Stát se zavazuje rozvíjet ekologicky čisté technologie, vytvářet „vyvážené formy produkce a konzumní vzorce“⁶⁴ a prosazovat práva matky země spolu se souvisejícími environmentálními principy na mezinárodní úrovni. Analogicky k instituci Veřejného ochránce práv bude vytvořena speciální instituce Ochránce matky země,⁶⁵ která bude kontrolovat plnění práv stanovených zákonem.

Legislativní uznání práv matky země a vytvoření zvláštního právního statusu přírody je bezpochyby výjimečný a v celosvětovém kontextu jedinečný

⁵⁷ Ekvádor má koncept práv přírody zakotvený přímo v ústavě, viz pozn. 2.

⁵⁸ Zákon o právech matky země (Ley de Derechos de la Madre Tierra – v poznámkách dále jen LDMT), kapitola II, odstavec 5.

⁵⁹ LDMT, kapitola II, odstavec 3.

⁶⁰ LDMT, kapitola I, odstavec 2(1).

⁶¹ LDMT, kapitola III, odstavec 7 (I), 1–7.

⁶² LDMT, kapitola I, odstavec 2 (2).

⁶³ LDMT, kapitola II, odstavec 6.

⁶⁴ LDMT, kapitola IV, odstavec 8 (2).

⁶⁵ LDMT, kapitola IV, odstavec 10.

politický krok. Živoucímu společenství planety byla přiznána stejná důležitost jako lidským bytostem. Lidská společnost představuje pouze součást ekosystému, se kterým je nedělitelně propojená a s nímž sdílí společný osud. V Zákoně o právech matky země, evidentně inspirovaném západním hlubinně ekologickým diskurzem, rezonuje indigenní pojetí *ayllu*,⁶⁶ v němž jsou lidské a přírodní dimenze hluboce propojené a závisující jedna na druhé (De la Cadena 2010: 354).

Stejně jako v ústavě, i v Zákoně o právech matky země se na teoretické rovně strategie ochrany životního prostředí a ekonomické fungování státu zdánlivě harmonicky doplňují. Ve skutečnosti je ale mnoho (pokud ne většina) článků zákona v praxi státem porušována. Bolívie se nachází v paradoxní situaci: pokud by skutečně chtěla dodržovat Zákon o právech matky země, musela by kompletně redefinovat svou ekonomickou politiku a konec konců přepsat celé kapitoly nové ústavy. Jeden ze základních principů zákona spočívá v „nemožnosti obchodování s živoucími systémy“,⁶⁷ které jsou definovány jako „komplexní a dynamická společenství rostlin, živočichů, mikroorganismů, ostatních bytostí a jejich životního prostředí ... pod vlivem klimatických, fyziografických a geologických faktorů“.⁶⁸ Zároveň je ale prioritou státu „průmyslové využití a komercializace přírodních zdrojů“.⁶⁹ Podle logiky Zákonu o právech matky země ale tvoří obnovitelné a neobnovitelné přírodní zdroje nedělitelnou součást živoucích systémů. Ekosystémy, složené ze živých organismů a anorganických činitelů, mají právo udržovat svoji integritu jakožto živoucí entity. Lidská činnost nesmí způsobovat jejich nevratné změny. Salar de Uyuni lze chápat jako takový živoucí systém, jehož narušení je v konfliktu se zákonem. Sama planeta Země má právo na to nebýt perforována důlní činností nebo ropnými vrty a nebýt nevratně kontaminována toxickými průmyslovými odpady. Intenzivní těžbou nerostných surovin stát *de facto* porušuje základní práva matky země a nerespektuje princip neobchodovatelnosti s živoucími systémy.

⁶⁶ V kečuánském a aymarském kontextu *ayllu* jakožto základní sociální jednotka nezahrnuje pouze lidské členy, ale i přírodní entity – tzn. součástí *ayllu* není jen daná příbuzenská skupina, ale také přírodní prostředí, které obývá. Hory, skály, jezera, zvířata a rostliny jsou chápány jako nedělitelná součást *ayllu*, která disponuje vlastní vůlí a je v nepřetržitě interakci s lidskými bytostmi (De la Cadena 2010). Je pozoruhodné, jak se indigenní koncept *ayllu* blíží západnímu chápání ekosystému.

⁶⁷ LDMT, kapitola I, odstavec 2 (5).

⁶⁸ LDMT, kapitola II, odstavec 4.

⁶⁹ CPE, odstavec 355.I.

Boj o TIPNIS: skutečně existují Quispeho „dvě Bolívie“?

19. října 2011, po více než dvou měsících strávených na cestě, dorazil do La Pazu protestní pochod proti výstavbě druhé etapy mezinárodní dálnice Villa Tunari – San Ignacio de Moxos, která měla přetnout TIPNIS (Domorodé území národního parku Isiboro-Sécure). Protestující vyrazili z národního parku 15. srpna a brzy získali podporu ze strany nejvýznamnějších indigenních organizací CONAMAQ (Národní rada aymarského lidu)⁷⁰ a CIDOB (Konfederace domorodého lidu Bolívie) a dalších sektorů bolivijské společnosti.⁷¹ Přestože se jednalo o pacifistický pochod na obranu práv matky země, byl v září přerušen násilným policejním zásahem, který za sebou zanechal množství zraněných osob.⁷²

Význam tzv. Osmého indigenního pochodu za TIPNIS dalece překračuje svůj lokální kontext. Přestože zachování integrity národního parku a indigenního teritoria stejně jako dodržování ústavně zaručeného práva na předběžnou konzultaci, požadované účastníky pochodu, představují bezpochyby oprávněné požadavky, vyhlášení statutu nedotknutelnosti TIPNISu ze strany vlády neřeší základní problém, který spočívá v obecném konceptu ekonomické politiky země. Výstavba dálnice, která ohrožuje TIPNIS a která „bude dobrá jen pro nadnárodní společnosti“,⁷³ je součástí projektu IIRSA (Iniciativa pro integraci regionální jihoamerické infrastruktury),⁷⁴ který byl iniciován vládami neoliberální orientace a v němž paradoxně pokračuje současná Moralesova vláda. Konflikt o TIPNIS se tak stává emblematickým a odhaluje klíčový problém politiky Moralesovy vlády: hluboký nesoulad mezi tím, co hlásá, a tím, co skutečně činí.

Jak jsme se snažili nastínit v předchozím textu, Bolívie se nachází v paradoxní, až poněkud schizoidní situaci. Na symbolické rovině se snaží začlenit indigenní paradigmatu do konceptu moderního státu, jehož hlavním morálním krédem se oficiálně stal princip „dobrého života“. Na mezinárodní scéně bojuje

⁷⁰ Název organizace zní Consejo Nacional de Ayllus y Markas de Qullasuyu, překlad do češtiny je tedy pouze volný: *ayllu* představuje základní sociální a politickou jednotku, obvykle tvořenou rozšířenou rodinou. Aymarský výraz *marka* označuje lidské sídlo. Qullasuyu nebo Collasuyo je označení historického území, obývaného převážně Aymary (jedná se především o bolivijské Altiplano).

⁷¹ Bolivia's TIPNIS Road Cancelled But Deeper Conflicts Remain Unresolved. In: *North American Congress on Latin America* [online]. 2011 [cit. 2011-11-02]. Dostupné z: <https://nacla.org/blog/2011/10/28/bolivia%E2%80%99s-tipnis-road-cancelled-deeper-conflicts-remain-unresolved>.

⁷² Osobní sdělení členů Asamblea para el Poder Popular y Originario.

⁷³ Osobní sdělení respondentů z Centro de Estudios Político Culturales Abya Yala y Asamblea para el Poder Popular y Originario.

⁷⁴ IIRSA [online]. [cit. 2011-11-05]. Dostupné z: <http://www.iirsa.org/index.asp?CodIdioma=ESP>.

za planetární klimatickou spravedlnost, kritizuje strukturální příčiny globálních změn klimatu a odmítá jakékoli formy kapitalismu. Na druhou stranu ale promovuje *de facto* státní kapitalismus. Hlavní prioritou Moralesovy vlády zůstává růst ekonomických ukazatelů země. V rámci ekonomického růstu je zintenzivňována těžba a komercializace přírodních surovin, bez ohledu na negativní až katastrofální socioekologické dopady. Největší příjmy země pocházejí z vývozu zemního plynu a ropy.⁷⁵ Připravuje se projekt na průmyslové využití (a faktickou ekologickou devastaci) Salaru de Uyuni. Vbrzku bude zahájena těžba železné rudy v gigantickém dole Mutún.⁷⁶ Přes svůj oficiální antineoliberální postoj se Bolívie podřizuje logice volného trhu a v rámci udržení své „konkurenceschopnosti“⁷⁷ devastuje ekosystémy země pro možnost výhodně rozprodat maximum svých nerostných surovin. Přestože slogan „dobrého života“ figuruje téměř ve všech vládních dokumentech,⁷⁸ ve skutečnosti se zdá, že se bolivijský stát řídí spíše západním požadavkem onoho „žít lépe“.

Na základě systematické analýzy ekonomické politiky Moralesovy vlády došel Jeffery Weber (2011) k překvapujícímu zjištění: přes radikálně levicovou rétoriku a antikapitalistickou „image“ je možné současný bolivijský politický projekt označit jako „znovunastolený neoliberalismus“ (reconstituted neoliberalism). Volný trh je nadále chápán jako hlavní hnací motor ekonomického růstu, hlavním úkolem státu je vytvořit podmínky pro možnost kumulace kapitálu (ibid.: 228). Stát jakožto společník nadnárodních korporací se podílí nejen na intenzivní těžebné činnosti a souvisejících socioekologických škodách, ale také na prohlubující se prekarizaci pracovní síly (ibid.: 207–212). Výše sociálních výdajů státu zdaleka neodpovídá jeho poměrně výrazně zvýšeným příjmům, v poměru k HDP sociální výdaje mezi lety 2005–2008 naopak poklesly (ibid.: 198). Vláda sice užívá „rétoriku indigenního osvobození ... ale zároveň odděluje svůj důraz na indigenní problematiku od materiální reality, které indigenní populace musí čelit“.⁷⁹ Politika Moralesovy vlády se tak postupně vzdaluje očekávání

⁷⁵ Producto interno bruto por actividad económica. In: *Instituto Nacional de Estadística* [online]. 2011 [cit. 2011-10-15]. Dostupné z: <http://www.ine.gob.bo/indice/general.aspx?codigo=40201>.

⁷⁶ El proyecto de Mutún YPFB y Jindal. In: COMIBOL [online]. 2012 [cit. 2012-01-20]. Dostupné z: http://www.comibol.gob.bo/noticia_prensa/1282-El_proyecto_del_Mutun_YPFB_y_Jindal.

⁷⁷ CPE, odstavec 355.III.

⁷⁸ Plan Nacional de Desarrollo. In: *Instituto Nacional de Estadística*. [online]. 2006 [cit. 2012-01-04]. <http://www.ine.gob.bo/pdf/PND/00.pdf>.

⁷⁹ Weber 2011: 204: „The government has indeed incorporated some of the language of indigenous liberation developed by the earlier popular struggles but has separated its indigenous focus from the material reality facing indigenous people.“ Překlad autorka.

většiny sociálních a indigenních hnutí, které v roce 2005 stály u jejího vzniku a které intenzivně vnímají vzrůstající nesoulad mezi vládní rétorikou a konkrétními dopady její reálné politiky. Stále častěji tak musí vláda čelit protestům vycházejícím z dosavadní neutěšené socioekonomické situace většiny obyvatelstva a z pokračující koloniální a diskriminační politiky zejména vůči indigenním skupinám z východní části země.

Bebbington a Humphreys Bebbington (2011) docházejí k podobným závěrům. Srovnávají politiku intenzivní těžby ropy a zemního plynu v kontextu Peru, Ekvádoru a Bolívie. Přestože Ekvádor a Bolívie razí na rozdíl od Peru výrazně anti-neoliberální, proekologický a proindigenní kurz, nezdá se, že by se tyto země v otázce socioekologických dopadů těžby chovaly zodpovědněji. Naopak, téměř shodný autoritativní přístup státu k problematice těžby nerostných surovin na indigenních územích, ignorance teritoriálních práv indigenních skupin a sílící oprese protestních hnutí jak v Peru, tak v Ekvádoru a Bolívii komplikují samotnou možnost rozlišení mezi neoliberalismem a post-neoliberalismem. Vzniká tak otázka, k čemu se vlastně předpona „post“ vztahuje. Podle manželů Bebbingtonových je to hlavně rozdíl v politickém diskurzu. Makroekonomická politika, spolupráce s nadnárodními těžebními korporacemi a koloniální postoj vůči indigenním skupinám vykazují u zemí neoliberální a post-neoliberální orientace pouze zanedbatelné odlišnosti (Bebbington – Humphreys Bebbington 2011: 142).

Analýza postupu Moralesovy vlády z environmentální perspektivy nás dovedla k podobnému závěru. Přes svou proenvironmentální rétoriku na mezinárodním poli a zdůrazňování indigenního konceptu „dobrého života“ sleduje bolivijský stát environmentálně a sociálně neudržitelný neoliberální model pokroku a ekonomického růstu, založený na neomezeném využívání přírodních (a lidských) zdrojů. Svou závislostí na vývozu nerostných surovin a na fluktuaci jejich cen na mezinárodním trhu zůstává Bolívie jedním z hráčů na poli globální ekonomiky, která funguje podle západní antropocentrické logiky považující přírodu (nebo matku zemi) za pouhý zdroj zboží, z něž je možné jakkoli neomezeně čerpat (Bellamy Foster – Magdoff 2010). Bolívie participuje v mnoha mezinárodních projektech a dohodách (výše zmíněný IIRSA, Comunidad Andina⁸⁰ etc.), stát navíc figuruje jako společník několika

⁸⁰ IIRSA [online]. 2012 [cit. 2012-01-28]. Dostupné z: <http://www.iirsa.org/index.asp?Codldioma=ESP>; Comunidad Andina [online]. 2012 [cit. 2012-01-08]. Dostupné z: <http://www.comunidadandina.org>.

nadnárodních korporací.⁸¹ Tyto strukturální překážky výrazně komplikují možnost skutečné reformy ekonomické politiky a vytvoření alternativního systému založeného na holistických ekocentrických principech, inspirovaných indigenními kosmovizemi. A zdá se, že vláda, která implicitně přijala neoliberální ekonomické paradigma, nemá příliš velký zájem tyto překážky překonávat.

Osmý indigenní pochod za TIPNIS tak jasně poukázal nejen na tento paradox, ale také na fakt, že pokud bude Moralesova vláda pokračovat ve stávající ekonomické a environmentální politice, bude čelit silící kritice indigenních hnutí – těch hnutí, která stála u jejího zrodu a která donedávna představovala nejvýznamnějšího politického spojence. Vzhledem k obrovskému mobilizačnímu potenciálu indigenních organizací a jejich propojení s dalšími sektory bolivijské společnosti⁸² by měla Moralesova vláda tuto kritiku brát velmi vážně.

Ochrana životního prostředí, koncept práv matky země a etický princip „dobrého života“ tak v současné Bolívii představují ohniska potenciálního konfliktu mezi vládou a indigenní politikou vedenou „zdola“. Jak dokázal konflikt o TIPNIS, indigenní skupiny berou obranu práv matky země velmi vážně a jsou připraveny hájit principy skutečně žitého „dobrého života“ proti modernizačním a prorůstovým vládním projektům.

Může se zdát paradoxní, že po několika letech vlády prvního indigenního prezidenta země, vlády, která v mnoha ohledech sociálně rehabilitovala po několika staletí tvrdě exkludovaný koncept indigenity, opět dochází ke konfliktu mezi státem a indigenními skupinami. Domníváme se, že tento rozkol má, kromě výše popsaných ekonomických příčin, i hlubší strukturální kořeny. Environmentálně schizoidní postoj současného bolivijského státu spočívá v jeho snaze sladit dva principiálně neslučitelné koncepty. Existuje hluboký rozpor mezi indigenními a západními paradigmaty vztahu člověka k přírodnímu prostředí. Neoliberální antropocentrické pojetí neomezeného růstu a exploatace přírodních zdrojů vylučuje možnost chápat Zemi jako zranitelnou živoucí bytost. Přes ústavní reformu a formální zahrnutí vybraných indigenních principů do právního rámce země bolivijský stát v praxi neopustil západní politický, ekonomický a kulturní

⁸¹ Repsol descubre un nuevo yacimiento de gas en Bolivia. In: REPSOL [online]. 2010 [cit. 2012-01-09]. Dostupné z: http://www.repsol.com/es_es/corporacion/prensa/notas-de-prensa/ultimas-notas/09082010-repsol-descubre-yacimiento-gas-bolivia.aspx; viz také YPFB Corporación. In: YPFB [online]. 2012 [cit. 2012-01-20]. Dostupné z: http://www.ypfb.gob.bo/index.php?option=com_content&view=category&id=84&Itemid=60.

⁸² Dvě nejdůležitější indigenní organizace CONAMAQ a CIDOB jsou úzce propojeny s odborovými organizacemi jako je např. CSUTCB (Odborová organizace bolivijských pracovníků v zemědělství), které mají zároveň napojení na poměrně vlivnou COB (Bolivijská dělnická centrála). Indigenní protest „zdola“ tak může poměrně snadno nabýt masivních rozměrů.

model. Zdá se, že v Bolívii skutečně existují dva neslučitelné světy: mocensky dominantní západní pojetí státu a komunitní indigenní paradigma, hluboce propojené se Zemí (Quispe 1999).⁸³ Přestože se Moralesova vláda legitimizuje indigenní symbolikou a na teoretické úrovni prosazuje práva matky země, ve skutečnosti pokračuje v politice koloniálního státu jak vůči indigenním skupinám, tak vůči přírodě. A zdá se, že status quo tohoto systému udržují ty samé mechanismy, které na sociopolitické úrovni charakterizoval Quispe: západní paradigma má jednoduše větší ekonomickou a politickou moc. Na legislativní úrovni učinila Bolívie unikátní kroky, uznání právního statutu matky země (nebo planety Země) a jejich práv je bezpochyby morální výzvou pro zbytek světa. Nicméně není možné prosazovat dva bytostně antagonistické principy. Implicitní přitakání dravé logice volného trhu, účast na environmentálně neúnosné globální ekonomice a participace na aktivitách nadnárodních korporací de facto popírají eticko-morální princip „dobrého života“.

V rámci neoliberálního ekonomického paradigmatu není Země živá bytost, ale zboží. To je to, co musí bolivijská vláda pochopit, aby mohla chránit práva matky země a realizovat alternativní indigenní vizi nejen na papíře, ale také ve skutečnosti.

Květen 2012

⁸³ Felipe Quispe Huanca, „El Mallku“, je aymarský politický aktivista, zakladatel Partyzánské Armády Tupaka Katariho (Ejercito Guerrillero Tupac Katari – EGTK) a politické strany MIP (Domorodé hnutí Pachakutí – Movimiento Indígena Pachakutí). Je výrazně ovlivněn myšlenkami Fausta Reinagy. Tvrdí, že ve skutečnosti existují dvě Bolívie – koloniální, diskriminující a rasistický stát, který náleží mesticům a bělochům (mestizos y *q'aras*) a vykořisťovaná, utlačovaná a trpící indiánská Bolívie. Domnívá se, že indigenní a západní vize společnosti a lidské existence vůbec jsou naprosto neslučitelné a že jediná možnost, jak zajistit spravedlivou společnost pro indigenní populaci, je vytvořit Republiku Qullasuyu, nezávislou na bolivijském státě (Quispe 1999; Canessa 2006). „My se nepovažujeme za Bolivijsce, ale za Aymary“, tvrdí Quispe a zpochybňuje tak současné pojetí plurinacionálního státu (Entrevista a Felipe Quispe, ideólogo del EGTK. In: *Youtube* [online]. 2006 [cit. 2012-05-13] Dostupné z: <http://www.youtube.com/watch?v=pfB1m0v96OI>).

Literatura:

- AINI: 2011 – *Pueblo Guarani Itika Guasú orgulloso de conseguir un convenio de 14,8 millones de dólares con Repsol*. AINI: Agencia Intercultural de Noticias Indígenas de Bolivia. Dostupné na <http://www.aininoticias.org/2011/03/pueblo-guarani-itika-guasú-orgulloso-de-conseguir-un-convenio-de-148-millones-dolares-con-repsol/>.
- Albó, Xavier: 2009 – Larga memoria de lo étnico en Bolivia, con temporales oscilaciones. In: Crabtree, J. – Molina, G. – Whitehead, L. (ed.): *Tensiones Irresueltas: Bolivia, pasado y presente. Una publicación del Informe Nacional sobre Desarrollo Humano en Bolivia*. Plural Editores: 19–40.
- Albó, Xavier: 2008 – *Movimientos y poder indígena en Bolivia, Ecuador y Perú*. La Paz: CIPCA.
- Albro, Robert: 2006 – Bolivia's "Evo Phenomenon: From Identity to What? *Journal of Latin American Anthropology* 11: 408–428.
- Bebbington, Antony: 2009 – The New Extraction: Rewriting the Political Ecology of the Andes? *NACLA Report on the Americas* 42: 5: 13–20.
- Bebbington, Antony – Humphreys Bebbington, Denise: 2011 – An Andean Avatar: Post-Neoliberal and Neoliberal Strategies for Securing the Unobtainable. *New political Economy* 16: 1: 131–145.
- Bellamy Foster John – Magdoff Fred: 2010 – What Every Environmentalist Needs to Know About Capitalism. *Monthly Review* 61: 10: 1–30
- Borzutzky, Silvia – Zwart, Breanna: 2009 – Another Version of The Same Story: Is the 2009 Constitution Going to Make a Difference? *The Latin Americanist* 53: 5–27.
- Buben, Radek – Somogyi, Petr: 2009 – *Stručná historie států: Bolívie*. Praha: Libri.
- Calestani, Melania: 2009 – SUERTE (Luck): Spirituality and Well-Being in El Alto, Bolivia. *Applied Research in Quality of Life* 4: 47–75.
- Canessa, Andrew: 2006 – Todos somos indígenas: Towards a New Language of National Political Identity. *Bulletin of Latin American Research* 25: 241–263.
- Collings, Neva: 2009 – Environment. In: *SOWIP: State of the World's Indigenous Peoples*. Department of Economic and Social Affairs, United Nations: 84–127.
- De la Cadena, Marisol: 2010 – Indigenous Cosmopolitics in the Andes: Conceptual Reflections beyond "Politics". *Cultural Anthropology* 25: 2: 334–370.
- Dennis, Elissa: 2011 – Evo Morales' Lithium Gamble. *Dollars&Sense* 15–19.
- Farr, Alexander: 2011 – Bolivia, Batteries and Bureaucracy. *Law and Business Review of the Americas* 17: 2: 319–345.
- Farthing, Linda: 2009 – Bolivia's Dilemma: Development Confronts the Legacy of Extraction. *NACLA Report on the Americas* 42: 25–29.
- Gavaldá, Marc. La otra cara del acuerdo entre el pueblo Guarani y Repsol. *Constituyente y soberana* [online]. 2011[cit. 2011-12-22]. Dostupné z: http://www.constituyentesoberana.org/3/noticias/hidrocarburos/052011/100511_1.pdf.
- Gavaldá, Marc: 1999 – *Las manchas del petróleo boliviano: tras los pasos de REPSOL en el territorio indígena Parque Nacional Isiboro Sécure*. La Paz: FOBOMADE.
- Gobernabilidad democrática en Bolivia. Ley de derechos de la Madre Tierra*. In: [online]. 2010[cit. 2011-15-11]. Dostupné z: <http://www.gobernabilidad.org.bo/noticias/2-noticias/704-bolivia-promulga-la-ley-de-derechos-de-la-madre-tierra>.
- Goodale, Mark: 2006 – Reclaiming Modernity: Indigenous cosmopolitanism and the coming of the second revolution in Bolivia. *American ethnologist* 33: 4: 634–649.
- Goodale, Mark: 2009 – *Dilemmas of modernity: Bolivian encounters with law and liberalism*. Stanford: Stanford University Press.

- Healey, Susan: 2009 – Ethno-Ecological Identity and the Restructuring of Political Power in Bolivia. *Latin American Perspectives* 36: 83–100.
- Hindery, Derrick: 2004 – Social and Environmental Impacts of World Bank/IMF Funded Economic Restructuring in Bolivia: an Analysis of Enron and Shell’s Hydrocarbons Project. *Singapore Journal of Tropical Geography* 25: 3: 281–303.
- Hippert, Cristine: 2011– The Politics and Practices of Constructing Development Identities in Rural Bolivia. *The Journal of Latin American and Caribbean Anthropology* 16: 1: 90–113.
- Hollender, Rebecca – Shultz, Jim. Bolivia and its Lithium: Can the Gold of the 21st Century Help Lift a Nation out of poverty? *A Democracy Center Special Report* [online]. 2010[cit. 2012-01-10]. Dostupné z: <http://upsidedownworld.org/main/bolivia-archives-31/2507-bolivia-and-its-lithium-can-the-gold-of-the-21st-century-lift-a-nation-out-of-poverty>.
- Hopper, Anna: 2009 – *Recharging Bolivia: Evo Morales’ Lithium Dilemma*. Harvard International Review.
- Howard, April: 2009 – Salt of the Earth. In these times: with liberty and justice for all. Dostupné na http://www.inthesetimes.com/article/4360/salt_of_the_earth/.
- Kennemore, Amy – Weeks, Gregory: 2011 – Twenty-First Century Socialism? The Elusive Search for a Post-Neoliberal Development Model in Bolivia and Ecuador. *Bulletin of Latin American Research* 30: 3: 267–281.
- Kimerling, Judith: 2001 – The “Human Face of Petroleum”: Sustainable Development in Amazonia. *Review of European Community & International Environmental Law* 10: 1: 65–81.
- Kohl, Benjamin: 2006 – Challenge to Neoliberal Hegemony in Bolivia. *Antipode* 38: 2: 304–326.
- La Nueva Constitución Política del Estado. In: *Ministerio de Culturas* [online]. 2009 [cit. 2011-11-05]. Dostupné z: <http://www.minculturas.gob.bo/mdcb/normativa>.
- Lindisfarne, Nancy: 2010 – Cochabamba and climate anthropology. *Anthropology Today* 26: 1–3.
- Lynch, Nicolás: 2007 – What the Left Means in Latin America Now. *Constellations* 14: 3: 373–383.
- Meridian ... The Trouble with Lithium 2 Under the Microscope*. In: *Meridian International Research* [online]. 2008 [cit. 2012-01-15]. Dostupné z: http://www.meridian-int-res.com/Projects/Lithium_Microscope.pdf.
- Meyer, Anja: 2001 – International Environmental Law and Human Rights: Towards the Explicit Recognition of Traditional Knowledge. *Review of European Community & International Environmental Law* 10: 1: 37–46.
- Quispe Huanca, Felipe: 1999 – *El indio en escena*. La Paz: Ediciones Pachakuti.
- Ramírez, Susan: 2005 – *To feed and be fed: the cosmological bases of authority and identity in the Andes*. Stanford: Stanford University Press.
- Reinaga, Fausto: 2001 – *La revolución India*. El Alto: Ediciones Fundación amaútica „Fausto Reinaga“.
- Richardson, Benjamin: 2001 – Indigenous Peoples, International Law and Sustainability. *Review of European Community & International Environmental Law* 10: 1: 1–12.
- Roedl, Bohumír: 2007 – *Dějiny Peru a Bolívie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Weber, Jeffery: 2011 – *From Rebelion to reform in Bolivia: Class Struggle, Indigenous Liberation, and the Politics of Evo Morales*. Chicago: Haymarket Books.

Contact: PhDr. Jana Jetmarová, Ph.D, Fakulta filozofická Univerzity Pardubice, Katedra sociálních věd, Studentská 95, 532 10 Pardubice, Czech Republic; e-mail: jana.jetmarova@upce.cz.

PERSPEKTIVY ÁZERBÁJDŽÁNSKÉHO NACIONALISMU A SEPARATISMU V ÍRÁNU¹

EMIL SOULEIMANOV – KAMIL PIKAL

Perspectives of Azerbaijani nationalism and separatism in Iran

Abstract: Notwithstanding lack of detailed and freely accessible data, this paper examines the heavily underresearched issue of ethno-nationalism and separatism amid Iran's largest ethnic minority, Azerbaijanis, in an attempt to identify whether they may pose a threat to the territorial integrity of the Islamic Republic. Despite the fact that Azerbaijanis, a predominantly shiite community speaking a Turkic language, have historically been deeply integrated into Iranian society generating numerous *élite* members, recent decades have seen a gradual rise of nationalistic sentiments among them; sentiments that in some occasions have bordered on claims for secession. The authors claim that this process was instigated by a range of factors including the obtaining of independence by the post-Soviet Republic of Azerbaijan, introduction of Turkish and Azeri satellite TV broadcast to Iran's Azerbaijani provinces and increasing levels of economic migration from Iranian Azerbaijan to Turkey. The authors conclude by stating that as of yet, the community of Iranian Azerbaijanis is deeply divided between religiously-minded assimilationists advocating for the established status quo and ever radicalized ethno-nationalists whose aim is to at least achieve more ethno-cultural rights for themselves.

Key words: South Azerbaijan, Iran, Separatism, Ethnic minorities, Ethnic policy.

Islámská republika Írán je mnohonárodnostní země, ve které tvoří podíl etnických Peršanů přibližně polovinu celkové populace. Zbytek pak tvoří zpravidla kompaktně osídlené etnické skupiny turkického, íránského a semitského

¹ Tato publikace vznikla v rámci projektu Centrum pro výzkum kolektivní paměti (UNCE 204007), řešeného na FSV UK v Praze.

původu.² Přesné počty příslušníků těchto jednotlivých menšin, ale ani většinových Peršanů nejsou známy, neboť při sčítáních lidu se v Íránu nezjišťuje národnost obyvatel, ale pouze náboženská příslušnost.

Zdaleka nejpočetnější etnickou menšinou v Íránu jsou Ázerbájdžánci. Podle různých odhadů jich na území islámské republiky žije 12 až 22 milionů, což tvoří až čtvrtinu celkové populace Íránu. Převážná většina ázerbájdžánské populace obývá severozápadní provincie Íránu, hraničící s Tureckem, Arménií, Ázerbájdžánem a Irákem, a sice západní Ázerbájdžán (kde výrazná část obyvatelstva je tvořena Kurdy), východní Ázerbájdžán, Ardabil a Zandžán (spolu s Peršany), částečně též Gilán (spolu s Gilánci a Peršany), Hamadán a Kazvín (v obou případech spolu s Peršany). Podle některých odhadů čtvrtina až třetina obyvatelstva Teheránu je tvořena imigranty ázerbájdžánského původu a jejich potomky v první či druhé generaci (Minahan 2002: 1765–1766).

Vzhledem k jejich vysokému počtu, ale také odpovídajícímu zastoupení mezi příslušníky iránských elit je loajalita iránských Ázerbájdžánců k teheránské vládě klíčová pro zachování režimu a udržení územní integrity islámské republiky. Rostoucí nacionalistické a v krajním případě i separatistické tendence mezi ázerbájdžánskou menšinou jsou proto iránskou vládou stále častěji vyhodnocovány jako bezpečnostní hrozba, které je třeba věnovat pozornost.

Předkládaná studie byla vytvořena z větší části na základě dostupné sekundární literatury a expertních konzultací. Kapitola o současné situaci v regionu částečně vychází z terénního výzkumu Emila Souleimanova.³ Cílem stati není pouhý popis

² Mezi turkické etnické skupiny patří zejména Ázerbájdžánci, Turkmeni, Kaškájci, Afšarové a Kádžárové. Íránská etnika žijící na území islámské republiky jsou vedle dominantních Peršanů také Kurdové, Lurové, Talyšové, Gilánci, Mazandaránci, Balúčové, Paštuni a Chazarové. Národnostní menšinou semitského původu jsou početní Arabové žijící zejména na jihozápadě země u břehů Perského zálivu, primárně v provincii Chuzestán.

³ Uskutečnění etablovaného terénního výzkumu, jehož součástí by bylo značné množství strukturovaných interview, z pochopitelných důvodů není v autoritářské zemi se striktní kontrolou veřejného života ze strany bezpečnostních i výzvědných složek možné; Írán je v tomto ohledu přitom považován za jednu z nejuzavřenějších zemí jak Středního východu, tak celého světa. Bylo proto nezbytně nutné koncipovat terénní výzkum volnějším způsobem. V průběhu cca dvou týdnů pobytu bylo Emilem Souleimanovem (září 2010) osloveno na 20 etnických Ázerbájdžánců, v drtivé většině mužů ve věku 18 až 60 let, se kterými byly uskutečněny rozhovory o situaci ázerbájdžánské minority Íránu, jmenovitě o jejich etnicko-jazykových právech, vztazích s perskou většinou, iránským státem atd. Drtivá většina těchto interview se uskutečnila ve městech iránského Ázerbájdžánu, a sice v Tabrízu, Ardabilu a částečně Džolfě. (Uskutečnění těchto interview bylo umožněno skutečností, že Emil Souleimanov ovládá ázerbájdžánštinu, což navázání kontaktu usnadnilo.) Tato praktika volnějších rozhovorů místo strukturovaných interview je přitom akademickou komunitou považována za akceptovatelnou zejména v případě zemí s autoritářským zřízením (Reny 2011; Clark 2006).

stávající situace v regionu, byť i ten by byl vzhledem k nedostatečnému množství literatury k tématu nemalým přínosem. Autoři nadto usilují o identifikaci vnějších i vnitřních faktorů, které přispěly k rozmachu nacionalismu mezi příslušníky studované etnické menšiny a které mají vliv na jeho další vývoj. Podle naší hypotézy patří k nejvýraznějším faktorům zintenzivnění kontaktů příslušníků minority s Tureckou republikou, a to jak přímo prostřednictvím ekonomické migrace a turismu, tak nepřímou skrze turecká média, především televizi. Dalším významným faktorem je vznik nezávislého Ázerbájdžánu, kde rovněž došlo k prudkému rozvoji nacionalismu, který je prostřednictvím médií i osobních vazeb mezi jednotlivými aktivisty z obou zemí dále přenášen do Íránu.

Etnická a náboženská identita íránských Ázerbájdžánců

Způsob, jakým íránští Ázerbájdžánci vnímají centrální vládu a Peršany coby dominantní etnikum Íránu, úzce souvisí s tím, jak tato menšina chápe samu sebe a jakou má historickou zkušenost se soužitím s Peršany. Obzvláště důležité jsou v tomto ohledu jazyková a náboženská příslušnost Ázerbájdžánců a vývoj jejich postavení v Íránu.

Ázerbájdžánci v Íránu hovoří jazykem náležejícím do oguzské jazykové skupiny, který je až na větší množství perských a arabských lexikálních výpůjček totožný s jazykem tzv. severních (sovětských či kavkazských) Ázerbájdžánců.⁴ Velmi blízký je také jazyku, kterým se mluví v Turecku. Tyto dva jazyky (ázerbájdžánská a anatolská turečtina) jsou vzájemně srozumitelné. Mnohé menší turkické jazyky Íránu, zejména jazyky Kaškájců, Afšárů a Kádžárů, bývají stále častěji považovány za dialekty ázerbájdžánské turečtiny, a mluvčí těchto jazyků se čím dál více hlásí k ázerbájdžánské národnosti.

Znalost vlastní řeči je mezi Ázerbájdžánci, obývajícími severozápad Íránu, běžná. Výuka ázerbájdžánské turečtiny je v zemi na všech úrovních *de facto* zakázána, což protirečí samotné íránské ústavě. Zákaz probíhá na všech úrovních škol a týká se nejen výuky v turkickém jazyce, ale i výuky tohoto jazyka jako předmětu, takže např. na Tabrízské univerzitě, kde je vyučováno sedm jiných jazyků, se nesmí vyučovat rodná řeč většiny studentů (Southern Azerbaijan 2010: 4). V době nacionalistického režimu dynastie Pahlávi (1925–1979) bylo užívání turkického jazyka na veřejnosti zcela zakázáno. V následujícím období došlo k mírnému uvolnění, včetně založení ázerbájdžánské rozhlasové stanice a televize. Tato oficiální média ale vysílají v ázerbájdžánské turečtině pouze

⁴ Jazyk, kterým Ázerbájdžánci hovoří, se v Ázerbájdžánské republice běžně označuje jako ázerbájdžánština (*Azərbaycanca*). V Íránu je pro týž jazyk častěji užíváno označení „ázerbájdžánská turečtina“ (*Azərbaycan Türkçesi*). Tento termín bude užíván také v této stati.

několik hodin týdně a jazyk vysílání je navíc maximálně persifikovaný.⁵ Většina iránských Ázerbájdžánců pro písemnou komunikaci donedávna používala farsí (perštinu), neboť iránská varianta ázerbájdžánské turečtiny nebyla kodifikována. Znalost vlastní řeči mezi ázerbájdžánskými imigranty Teheránu, Kómu a dalších měst mimo severozápadní Írán se postupně vytrácí, což souvisí i s redukcí ázerbájdžánské sebeidentifikace (Minahan 2002: 1765–1766).

Drtivá většina Ázerbájdžánců se stejně jako většina ostatních obyvatel Íránu hlásí k ší'itské odnoži islámu.⁶ Ší'itská varianta islámu vedle Íránu převládá pouze v malém počtu zemí, např. v Ázerbájdžánské republice, Bahrajnu a Iráku. Ší'itská solidarita je i vzhledem k menšinovému postavení ší'itských věřících v islámském světě silnější než solidarita, kterou najdeme mezi většinovými sunnity. Jistou roli zde hrají i silné tenze, které historicky existují mezi příslušníky těchto dvou komunit, a represálie, kterým byli ší'ité tradičně vystaveni v zemích se sunnitskou dominancí, což se týká zejména Iráku, Saúdské Arábie, Osmanské říše a následně Turecka, ale také třeba Pákistánu (Zandi 2008: 71–75).

Náboženství hraje velice důležitou roli v životě patriarchálních Ázerbájdžánců severozápadního Íránu i jako prvek kolektivní identity. Skutečnost, že se Peršané a Ázerbájdžánci hlásí ke stejnému náboženství, je historicky pojila a naopak vytvářela animozitu vůči anatolským Turkům a Kurdům, kteří převážně vyznávají sunnitský islám. Navíc během mnoha osmanských invazí do Persie byly její příhraniční oblasti, kde žije většina ázerbájdžánské populace v zemi, nejvíce vystaveny útokům osmanských vojsk a nejčastěji nesly břímě ozbrojeného odporu proti sunnitským Osmanům.

Pro mnoho nábožensky založených Ázerbájdžánců je dodnes sňatek mezi osobami hovořícími tímž (turkickým) jazykem, ale náležejícími k odlišné větvi islámu (tedy ší'itské a sunnitské) zcela nemyslitelný. Oproti tomu sňatku mezi dvěma ší'ity různého etnického původu (například Peršany a Ázerbájdžánci) nic nebrání. Není proto divu, že v zemi existuje mnoho smíšených persko-ázerbájdžánských rodin. V posledních desetiletích tento trend posílily také masové migrace Ázerbájdžánců za prací a lepším životem do vnitřních oblastí Íránu (Persie). Mezi migranty do částí země s převahou etnicky perského obyvatelstva vedle možnosti uzavírat smíšené sňatky působilo také odtržení od prostředí, kde je běžně užíván turkický jazyk, a jistá etnicko-jazyková diskriminace ze strany

⁵ Jedná se o vysílání kanálu iránské státní televize Sahar 1, který je určený primárně pro diváky v severním Ázerbájdžánu, jenž usiluje o šíření iránské státní propagandy a iránské kultury. Obdobné kanály provozuje stanice Sahar také v dalších světových a regionálních jazycích. Viz *Azeri TV of Sahar Universal Network* [online].

⁶ V zemi existuje také sunnitská menšina, etnicky se skládá zejména z Kurdů, Balúčů, Turkmenů, Paštunů a části Arabů. Celkově tvoří sunnité přibližně 9% iránské populace (Hassan 2008: 3).

Peršanů. V důsledku všech těchto faktorů u ázerbájdžánských migrantů do perských měst (stejně jako u migrantů z jiných menšin) docházelo k intenzivní persifikaci (Minahan 2002: 1765–1766).

Míra asimilace či ztotožnění se s íránskou státností a jejími ideologiemi se často odráží už ve způsobu, jak se jednotliví Ázerbájdžánci v Íránu označují. Celkem se používají tři skupiny autoetnonym. Termín *Azərbaycanlı* (Ázerbájdžáнец) je politicky neutrální a poukazuje na teritoriální původ jedince. Oproti tomu užívání etnonyma *Azəri* naznačuje inklinaci k perskému nacionalismu, tzv. paníránismu, který se v Íránu etabloval během šáhova režimu a dodnes je v zemi vlivný. Podle něj jsou dnešní Ázerbájdžánci poturčenými potomky íránské etnické skupiny *Azəri*, která v regionu sídlila před příchodem turkických kmenů v 11. století. Naopak pojmenování *Türk* (Turek) či *Azərbaycan Türkləri* (ázerbájdžánští Turci) odkazuje na afiliaci s neíránskou, tureckou/turkickou identitou. I v perském prostředí se někdy pro zvýraznění neíránské identity obyvatelstva Ázerbájdžánu používá termínu *Tork* (Turek), přičemž použití tohoto termínu ze strany Peršanů má mnohdy poněkud pejorativní nádech (Asgharzadeh 2007: 7).

Ázerbájdžánci jsou jako ší‘ité tradičně plně integrováni do společenského života země. Nezanedbatelný podíl vysokých státních úředníků, duchovenstva, armádní generality, hospodářsky významných osobností či představitelů intelektuální elity tvoří Ázerbájdžánci. K nejvýznamnějším příkladům patří beze sporu nejvyšší duchovní vůdce země ajatolláh Alí Chameneí, opoziční předák a reformistický kandidát na prezidenta při loňských volbách Mír-Hosejn Musáví (mimořádně vzdálený příbuzný Chameneího, který navíc pochází ze stejné vesnice jako ajatolláh) či ministr vnitra Sadek Mahsúlí.

Podmínkou získání vysokého postavení ve společnosti je však odmítnutí turkické identity a přihlášení se k identitě íránské, resp. k myšlence íránské státnosti. Mnozí Ázerbájdžánci se proto od svého turectví, a do jisté míry též od původu z ázerbájdžánských provincií distancují, což platí zejména o příslušnících starších generací. Např. ajatolláh Chameneí jen velmi zřídka na veřejnosti hovoří ázerbájdžánskou turečtinou a říká o sobě, že je „Íránec z Mašhadu“ (Racisism ... 2009, online).

Historická zkušenost íránských Ázerbájdžánců

Datace příchodu turkických kmenů na území obou Ázerbájdžánů je dosud předmětem sporů mezi ázerbájdžánskými a perskými historiky, nicméně nejpozději se tak stalo za vlády první perské dynastie turkického původu, Ghaznovců (963–1187). Počínaje Ghaznovci měla převážná většina dynastií, které vládly Persii, silné vazby na turkické prostředí či přímo turkický původ. Za zmínku

stojí zejména safiovska dynastie (1501–1722), za jejíž vlády se Persie po letech úpadku vrátila mezi velmoci, a právě tato dynastie učinila ší'itský islám státním náboženstvím. Etnický původ Safiovců je dodnes předmětem sporů, nicméně i nejhrořlivější stoupců teorie o jejich íránském původu připouštějí, že mateřštinou nejstarších příslušníků dynastie byl turkický jazyk. Poslední turkickou dynastií v Persii byli Kádžárovci (1785–1925), kteří byli příslušníky turkické (sub)etnické skupiny Kádžárů. Ázerbájdžánská turečtina měla po větší část výše vymezeného milénia status jazyka armády a částečně také dvora. Kmeny a klany turkického původu zaujímaly přední pozice ve společenském životě země (Shaffer 2002: 16–22).

Na počátku 20. let minulého století skončila turkická dominance nad Persií s ustavením první ryze perské dynastie Pahláviůvců. V té době již silně vyvinutý perský nacionalismus nabyt statutů státní ideologie (Southern Azerbaijan 2010: 4–5). Státotvorný význam ší'itského islámu, byť zůstal i nadále státním náboženstvím, byl ze strany šáhova režimu všemožně utlumován. Důvodem byl patrně fakt, že vzhledem k početné sunnitské menšině nemohl hrát roli zastřešující kolektivní identity. Místo toho převládl paníránský nacionalismus a politika asimilace etnických minorit. Došlo dokonce i k jakési zpětné asimilaci všech zmíněných turkických dynastií, jejichž neperská identita byla tehdejší nacionalistickou historiografií důsledně popírána, což do jisté míry pokračuje dodnes.

V případě Ázerbájdžánců, kteří především byli vzhledem ke svému počtu a míře integrace do perské společnosti vnímáni jako potenciální hrozba územní integrity země, nabyt asimilační politika státu obzvláště kuriózní podoby. Režim popíral odlišnou turkickou identitu Ázerbájdžánců a místo toho se jim snažil vnútit teorii, podle níž byli lingvisticky turkizovanými příslušníky íránského etnika *Azárí*. Jak již bylo uvedeno výše, byla zakázána výuka v ázerbájdžánské turečtině, a dokonce i její užívání na veřejnosti.

Další součástí asimilační kampaně byla politika zesměšňování turkických Ázerbájdžánců. Byl vytvořen a propagován stereotyp „blbého Turka“ (*Tork-e char* – „turecký osel“ jako protikladu obrazu kultivovaného Peršana). Turecký osel se postupně stal integrální součástí íránského folkloru a od 30. let 20. století cirkuloval v podobě vtípů a objevoval se v literatuře i ve filmu. Přitom neexistují doklady o dřívějším masovém rozšíření tohoto stereotypu (Akhbari 2009: 56–57).

V těchto podmínkách začali mnozí Ázerbájdžánci svůj turkický původ skrývat, resp. negovat – zpravidla tím, že se začali hlásit k íránské identitě. Tato negace nabírala buď podobu zanedbávání svého regionálního původu a přijetí paníránismu, nebo akceptace teze o íránském původu Ázerbájdžánců. Tento

přístup platil zejména v případě představitelů společenské elity Ázerbájdžánců, ale také mas ázerbájdžánských venkovanů, kteří odešli do Teheránu a dalších iránských měst mimo historický Ázerbájdžán během industrializace v 60.–70. letech minulého století a později (Mohtadi 1986: 717–718).

Islámská revoluce (1979) do jisté míry zredukovala sílu iránského nacionalismu tím, že upevnila roli ší'itského náboženství jako přední složky kolektivní identity Íránců. Od 90. let 20. století, krátce po iránsko-irácké válce (1980–1988) se však úloha iránského (perského) nacionalismu znovu upevnila. A to mělo za následek i upevnění protiturkických nálad, namířených zejména proti ázerbájdžánské minoritě země. Vedle staršího obrazu „hloupého Turka“ se začaly objevovat další negativní stereotypy Ázerbájdžánců, zobrazovaných nově také jako vesničtí křupani bez slušného vychování, kteří jsou navíc nedůvěryhodní, lační po penězích a tíhnoucí k násilí.

Zejména ve městech, kde Peršané tvoří většinu, se proto příslušníci ázerbájdžánské komunity snaží, resp. donedávna snažili svůj ázerbájdžánský původ skrývat, aby se nestávali objektem výsměchu a diskriminace ze strany většinové populace. V etnicky smíšených ázerbájdžánsko-perských rodinách, které jsou početné zejména v iránských velkoměstech, se děti zpravidla hlásí k perské národnosti. Mnohé děti v plně ázerbájdžánských rodinách žijících mimo ázerbájdžánské provincie rodiče od narození učí pouze perštinu a vyhýbají se komunikaci v turkickém jazyce, aby se jejich potomci vyhnuli posměchu kvůli ázerbájdžánskému přízvuku či původu, resp. aby byla jejich ázerbájdžánská identita účinně skryta (Racism ... 2009, online).

Dosavadní dějinnou zkušenost iránských Ázerbájdžánců lze shrnout do konstatování, že po staletích, během nichž bylo užívání turkického jazyka znakem příslušnosti k vládnoucí třídě a pojilo se se značnou prestiží, byly během 20. století jakékoliv projevy turkické identity velmi silně a poměrně účinně potlačovány. Tento proces usnadnila také skutečnost, že na rozdíl od Arabů, Kurdů, Balúčů či některých dalších menšinových etnik v zemi Ázerbájdžánci v té době již opustili tradiční uspořádání společnosti, kdy pevné vazby uvnitř rodových (u některých skupin i kmenových) struktur výše uvedených menšinových etnik značně napomohly v udržování vlastní identity. Na druhou stranu Ázerbájdžánci neměli mnoho příležitostí vytvořit si vlastní nacionalistickou historiografii, která by napomohla k uchování vlastní identity tak, jak je tomu u většiny moderních národů. Navzdory těmto handicapům nebyla turcká identita iránských Ázerbájdžánců zcela eliminována. Spíše byla vytlačena z veřejného diskurzu do soukromí. Spolu se změnou společenského klimatu v posledních letech se opět dere na povrch, a to na iránské poměry až s překvapivou intenzitou.

Rozmach ázerbájdžánského nacionalismu v posledních letech

Přibližně od poloviny 90. let dochází k postupnému upevňování turkické identity iránských Ázerbájdžánců. Stále více Ázerbájdžánců se ke svému turkickému původu hlásí. Na rozdíl od dřívější situace již není trestné, ale ani společensky nepřijatelné v ázerbájdžánské turečtině mluvit na veřejnosti, i když to může způsobit příležitostně negativní reakce ze strany obyvatel. Tento vývoj je podmíněn několika faktory vývoje jak v celém Íránu, tak v jeho ázerbájdžánských provinciích.

Jednou z nejdůležitějších příčin nového rozmachu ázerbájdžánského nacionalismu v Íránu je bezesporu redukce sebeidentifikace s teokratickým státem a náboženstvím a posílení etnických nacionalismů na celostátní úrovni. Jak známo, Írán je z podstatné části tvořen populací v produktivním věku (kolem 2/3 celkového počtu obyvatelstva cca 73 milionů lidí tvoří mládež pod 30 let věku), která převážně usiluje o uvolnění restrikcí a společenské změny. Mnozí mladí Íránci jsou nespokojeni s restriktivním režimem duchovních, což bylo umocněno zejména během krvavých nepokojů kolem znovuzvolení Mahmúda Ahmadínežáda, ke kterému došlo v druhé polovině roku 2009. Již se neztotožňují s teokracií, resp. se s ní ztotožňují v mnohem menší míře než generace jejich rodičů (Moosavi 2007).

Napříč společností, zejména v urbánním prostředí, je rozšířena deziluze z teokratické formy vládnutí a odpor k jeho fundamentalistickým projevům. Stále častěji se ozývají přání po nastolení společenských reforem. Mnozí vzdělání Íránci se z protestu vůči režimu hlásí méně i k náboženské identitě. Naopak obdivují Západ.⁷ Totéž se týká i Ázerbájdžánců. Přirozeně oslabení sebeidentifikace s režimem a náboženstvím vede k hledání alternativní ideologie – oživení (etnického) nacionalismu, což u mnoha Ázerbájdžánců znamená nacionalismus turkický.

V případě Peršanů se pak jedná o stále rozšířenější úlohu nacionalismu perského, který se obrací k předislámské tradici staroslavných perských říší (Abdi 2001: 52) Tento vývoj je reflektován i produkcí stále většího množství filmů a beletrie glorifikujících předislámskou minulost Peršanů. Zdá se, že tento fenomén je tolerován ze strany kleriků, ba je jimi v jistém ohledu i podporován. Vzniká tak živná půda pro konflikt turkického (ázerbájdžánského) a iránského (perského) nacionalismu (Racisism ... 2009, online).

Pro výše popsaný typ mladých Íránců představuje Turecko svobodnou prozápadní a poměrně rozvinutou zemi, která je navíc politicky a vojensky mocná.

⁷ Nutno podotknout, že situace, kdy se rebelující mládež na protest proti režimu projevuje výrazně prozápadně, není v Íránu zcela novým fenoménem. Podobný vývoj bylo možné zaznamenat také v době šáhových reforem ve 30. letech 20. století.

V neposlední řadě je Turecko vnímáno jako země, která je svou kulturou, ale i fyzickým vzhledem svých obyvatel ve srovnání s Íránem „evropštější.“ Íránci si v posledních letech oblíbili také turecká přímořská letoviska. Málolterá iránská rodina patřící k městské střední třídě nenavštívila Antalyu, Antakyu či Bodrum (Íranlı turistler... 2011, online). Turkická identita, spojovaná s liberálním a vyspělým Tureckem, již není pro mnohé Íránce neprestižní. To má přirozeně částečný dopad také na vnímání svých vlastních ázerbájdžánských „Turků“.

Mnozí Íránci, zejména ázerbájdžánského původu, jezdí do Turecka za prací. Tam se seznamují s velmi silným tureckým nacionalismem a vědomím turkické solidarity, což posiluje jejich etnicko-jazykové povědomí a redukuje jistý psychologický handicap, ukotvený z šáhových dob. Významnou roli v kontextu probíhající emancipace iránských Ázerbájdžánců hraje i přijímání tureckého (a ázerbájdžánského) satelitního vysílání. Sledování tureckých televizních kanálů se v severozápadním Íránu stalo běžným v 90. letech, ačkoli použití satelitů je v zemi formálně zakázáno. Mnohé ázerbájdžánské domácnosti tak sledují turecké televizní stanice, které poskytují širší výběr pořadů, co do zajímavosti nesrovnatelný s přísně cenzurovanou iránskou televizí. Pravidelné sledování tureckého vysílání tak napomáhá upevňování povědomí o turkické sounáležitosti, ale také u jeho diváků zlepšuje jazykové dovednosti. Není bez zajímavosti, že v posledních zhruba deseti letech v jazyce iránských Ázerbájdžánců značně vzrostl počet anatolských turcismů (Alikhan 2008: 98).

Ztotožňování se s kavkazskými Ázerbájdžánci, kteří získali v roce 1991 nezávislost, je rovněž významné. Mnozí sekulárně a nacionalisticky naladěni Ázerbájdžánci vnímají s romantickým nadšením státní atributy Ázerbájdžánské republiky. Její existence pro ně slouží jako ukázka, kam až může jejich vlastní emancipace dojít, aby byl vytvořen sjednocený Ázerbájdžán „od Derbentu po Hamadán“. K emancipaci iránských Ázerbájdžánců přispívá také nacionalistická literatura a filmy ze severu. Iránští Ázerbájdžánci, kteří s těmito médii přicházejí do styku, se jejich prostřednictvím více dozvídají například o turkickém původu dynastií, které vládly Persii (Brown 2002: 68).

Vztah iránských Ázerbájdžánců k tzv. *šurávi* („Sovětům“), jak jsou severní Ázerbájdžánci dodnes mnohdy nazýváni, má i řadu negativních specifík. Rozdělení ázerbájdžánského etnického prostoru mezi Rusko a Persii v roce 1828 mělo dopad na citelnou kulturní rusifikaci severoázerbájdžánského obyvatelstva, které navíc během sovětského režimu prošlo silnou sekularizací. Oproti tomu iránští Ázerbájdžánci, jakkoliv mohou být podle iránských standardů považováni za poměrně liberální, si uchovali mnohé prvky tradičního patriarchálního života, zejména islám. Kavkazští Ázerbájdžánci jsou proto v severozápadním

Íránu známi pro zkaženost mravů, která se projevuje např. větší volností dívek a žen, spíše formální úlohou islámu v zemi, a v neposlední řadě též požíváním alkoholu.⁸

Je tedy patrné, že odlišná historická zkušenost života v carském Rusku, resp. SSSR v případě kavkazských Ázerbájdžánců a v Persii, resp. Íránu v případě jejich jižních soukmenovců vedla v obou spřízněných populacích ke zformování odlišných, v mnoha ohledech antagonistických kultur a identit. Navíc současná Ázerbájdžánská republika je v Íránu vnímána jako malý, ekonomicky, vojensky a politicky relativně slabý a zkorumpovaný stát, ovládaný autoritativně jednou rodinou, který navíc utrpěl potupu v podobě vojenské porážky (Náhorní Karabach), což není případ Íránu (Shaffer 2000: 470). Proto se poněkud paradoxně íránští Ázerbájdžánci ztotožňují více s Tureckem než s Ázerbájdžánskou republikou.

Tyto faktory způsobily, že emancipace ázerbájdžánské populace v severozápadním Íránu je od poloviny 90. let minulého století na vzestupu. Od roku 1996 se větší demonstrace v Tabrízu, Urmíji a dalších převážně ázerbájdžánských městech severozápadního Íránu konají přibližně jednou za 2–3 roky. Hlavním požadavkem demonstrantů je zřízení výuky v turkickém jazyce a uznání etnické a jazykové svébytnosti „ázerbájdžánských Turků“, jak se prezentují. Čas od času zaznívají i požadavky na zřízení kulturně-administrativní autonomie v ázerbájdžánských provinciích (Elling 2008: 486).

Kulminaci emancipačních vystoupení Ázerbájdžánců a zároveň bod obratu v tomto ohledu představují nepokoje z května a června 2006. Rozbuškou nepokojů bylo vydání státního deníku „Írán“ z 12. května 2006, který obsahoval hrubě urážlivou karikaturu Ázerbájdžánce jako hloupého a špinavého švába, a jeden článek namířený proti ázerbájdžánské menšině. Krátce po zveřejnění dehonestujících materiálů v uvedeném deníku došlo v převážně ázerbájdžánských městech severozápadního Íránu, ale i v samotném Teheránu k mnohatisícovým demonstracím iniciovaným studenty, které na několik dnů až týdnů paralyzovaly život těchto měst (Baharan 2010: 15).

Demonstranti se dokonce načas zmocnili televizního vysílače v západoázerbájdžánském městě Urmija a budovy městského magistrátu ve východoázerbájdžánském Sulduzu. Přítom jednotky místní policie a milice (*basídžů* a *pasandáránů*), složené z etnických Ázerbájdžánců, v převážně většině odmítly proti soukmenovcům zasáhnout, což je pro Írán bezprecedentní jev.

Demonstranti požadovali potrestání autorů karikatury a článku. To se sice vzápětí stalo a autoři článku a šéfredaktor deníku byli odstaveni a vydávání titulu

⁸ Osobní konzultace E. S. s obyvateli Tabrízu, září 2010.

bylo dočasně zastaveno, ale demonstrace pokračovaly dál. Zaznívaly při nich na íránské poměry hodně smělé politické slogany, např. „Jsem hrdý, že jsem Turek“, „Pryč s perským šovinismem“, „Ruce pryč od Ázerbájdžánu“, „Chceme školní výuku v turečtině“ atd. Pro potlačení demonstrací byly přivolány jednotky milice a armády z jiných oblastí Íránu, což stálo životy desítek lidí. Podle některých informací, poskytovaných zejména ázerbájdžánskými nacionalisty, přesáhl počet obětí sto lidí. Přesný počet obětí však není možné vyčíslit vzhledem k striktnímu informačnímu embargu, které bylo naloženo na události v severozápadním Íránu ze strany Teheránu (Tractor Sazi... 2010, online).

Události z roku 2006, resp. tvrdé represálie, které následovaly, posloužily pro upevnění turkického ázerbájdžánského nacionalismu a posílení nevraživosti vůči radikálně teokratickému režimu. Tato nevraživost našla své další výrazné projevy např. během evidentně zfalšovaných prezidentských voleb v roce 2009, kdy se severozápad Íránu postavil na stranu místního rodáka a reformisty Musáviho, což stálo životy několika demonstrujících Ázerbájdžánců. Odpor k vládnoucímu režimu zčásti může íránské Ázerbájdžánce spojovat s ostatními opozičními proudy, ale přesto zde existují určité bariéry, neboť nemalá část perské protirežimní opozice teokratickou vládu kritizuje z pozic perského nacionalismu, který je k turkickému nacionalismu stejně antagonistický jako současný režim.

Ideologický rozkol uvnitř ázerbájdžánské populace Íránu

V současné době procházejí íránští Ázerbájdžánce znatelným rozkolem. Nábožensky založení konzervativní příslušníci zejména starší generace se primárně identifikují se svými souvěrci. Ší'itský islám ztotožňují s myšlenkou íránské státnosti a zaujímají skeptický až antagonistický postoj vůči projevům ázerbájdžánského nacionalismu. K anatolským Turkům se staví zpravidla negativně jakožto k nevěřícím (sunnitům) a ke kavkazským Ázerbájdžáncům jako k „porušitelům“. Znatelnou roli v jejich sebeidentifikaci hrají rovněž desetiletí íránského nacionalismu, podle něhož Ázerbájdžánce jsou íránskému původu a „barbarský“ turkický původ se považuje za neprestižní. V prostředí takto smýšlejících jedinců nezdědka zaznívá teze o tom, že by se měla Ázerbájdžánská republika připojit k Íránu, resp. íránskému Ázerbájdžánu, neboť „jsme všichni ší'ité“ a kavkazský Ázerbájdžán historicky vždy patřil Persii (Cornell 2004, online).

Naopak mezi sekulárně naladěnými Ázerbájdžánce, zejména mezi mládeží, klesá význam ší'itského náboženství coby pilíře jejich identity. Hlásí se spíše ke svému turkickému původu i turkickému ázerbájdžánskému nacionalismu. Ten je vzdaluje od myšlenky íránské státnosti a naopak psychologicky sblízuje s příslušníky turkických komunit Íránu, ale i Ázerbájdžánskou republikou

a Tureckem, se kterými se chtějí sjednotit. Etnické napětí a emancipační zápal, který v posledních letech sílí v severozápadním Íránu, přispívají k jisté polarizaci íránské společnosti podle etnicko-jazykového principu. Vzhledem k odporu vůči restriktivnímu teokratickému režimu, který je mezi relativně liberální ázerbájdžánskou mládeží tradičně silný, lze očekávat posílení této tendence.

Aktuální situace v íránském Ázerbájdžánu

Od počátku nového století se přes všechny restriktce ze strany íránských úřadů téměř pravidelně uskutečňují masové pochody Ázerbájdžánců k národním symbolům – hoře Savalan a pevnosti Bazz, na kterých nezřídka zaznívají i separatistická hesla, objevuje se panturkistická symbolika a ilegální vlajka tzv. jižního Ázerbájdžánu, která má podobnou strukturu jako vlajka Ázerbájdžánské republiky.⁹

Vzhledem k faktickému zákazu sdružování za účelem etnicko-emancipačních aktivit Ázerbájdžánců, stejně jako jiných etnicko-jazykových komunit, hraje v současné době úlohu vlajkové lodí emancipačního hnutí íránských Ázerbájdžánců sportovní či fotbalový nacionalismus, ztělesněný v podobě fotbalového klubu z Tabrízu, historického střediska tzv. jižního Ázerbájdžánu. Klub Tractor (též Teraktur, Tiraktur) Sazi, založený roku 1970 při tabrízské továrně na výrobu traktorů, se v posledních letech dostal do nejvyšší fotbalové ligy Íránu a již stačil prolomit řadu celoíránských rekordů.

Dříve pouze dva největší fotbalové kluby Íránu, oba z Teheránu (Esteglál a Persepolis), byly schopny zajistit na výjezdních utkáních větší množství fanoušků než domácí mužstvo – fanoušci Tractoru však co do počtu již téměř převyšují domácí fanoušky i na utkáních výše uvedených dvou fotbalových klubů v samotném Teheránu, což zajišťují v neposlední řadě fanoušci ázerbájdžánského původu, žijící v Teheránu a okolních obcích. Na jakémkoliv utkání Tractor Sazi stabilně chodí přes 60 000 fanoušků, což je íránský rekord.

Tak vysoká míra podpory Tractoru je podmíněna politizovaností jeho fanoušků, kteří v průběhu téměř každého utkání, stejně jako před a po něm artikulují požadavky na zřízení výuky a televizního vysílání v rodném ázerbájdžánském jazyce. Mnohatisícové davy fanoušků používají panturkistické symboly a otevřeně vykřikují panturkistická hesla, např. „Tabríz, Baku, Ankara, naše cesta vede jinam, než cesta Peršanů“, „Ázerbájdžán je náš, Afghánistán je váš“, „Každý má právo studovat ve vlastní řeči“, „Pryč s perským fašismem“, „Ať žije svobodný Ázerbájdžán“, „Do háje s tím, kdo nás nemá rád“ nebo „Jsme hrdí, že jsme Turci“.

⁹ Pro vyobrazení jihoázerbájdžánské vlajky viz Güney Azerbaijan 2006, online.

Na zápasech Tractoru s fotbalovými kluby pocházejícími s Persie zaznívají z obou stran nenávislné i dehonestující slogany s etnicko-nacionalistickým podtextem. Peršané zpravidla skandují „*tork-e char*“ čili turecký osel, na to jim Ázerbájdžánci v posledních měsících stále častěji opětvují „*fars-e majmún*“ čili perská opice, což ústí v krvavé střety, při kterých policie zpravidla podporuje perskou stranu (Tohidi 2006, online). Polarizace společnosti podle etnických a jazykových kritérií se tak nadále stupňuje, stejně jako nacionalistické napětí mezi perskou a ázerbájdžánskou mládeží. Tato polarizace má částečný dopad i na příslušníky jiných méně početných turkických komunit Íránu, které se hlásí k turkické identitě silněji než předtím.

Kromě stále častějších střetů fotbalových fanoušků ázerbájdžánského a perského původu se v Tabrízu, Urmije, Maraze, Sulduzu, Ardabílu a řadě jiných měst íránského Ázerbájdžánu začaly objevovat anonymní plakáty volající po výuce v turkickém jazyce, stejně jako vlajky Ázerbájdžánu a Turecka, vztyčované přes noc na viditelných místech a ihned strhávané policisty a jednotkami milice.

Podle informací z regionu, potvrzenými íránskými vládními činiteli a akademiky, vznikají v řadách příznivců fotbalového klubu Tractor Sazi separatistické buňky, což vede k politizaci jejich požadavků. Zpravidla se tyto buňky scházejí v Nachičevanu, (severo)ázerbájdžánské exklávě, se kterou občané Íránu nemají vízovou povinnost. Tractor Sazi se jakožto sportovní klub s letitou tradicí dá jen obtížně zrušit, proto se teheránská vláda podle dostupných informací rozhodla pro infiltraci agentů do jeho sítě a stíhání politicky nejangažovanějších fanoušků (Souleimanov 2010, online).

V íránském Ázerbájdžánu je v případě jakýchkoliv náznaků protistátní činnosti uplatňován obávaný represivní aparát, opírající se o rozvinutou agenturní síť. Aktivisté etnicko-jazykových práv ázerbájdžánské komunity jsou při zadržení policií běžně týráni, objevují se také informace o jejich znásilňování. Řada íránsko-ázerbájdžánských aktivistů byla v posledních letech odsouzena a tito lidé rozšířili již tak vysoký počet politických vězňů v islámské republice. Vzhledem k absenci oficiálních údajů o národnosti vězňů a faktu, že mnozí aktivisté jsou odsuzováni za nepolitické trestné činy typu výtržnictví, nelze jejich přesný počet určit. Většina z nich je odsouzena spíše k lehčím trestům v řádu měsíců. Přesto existují i aktivisté, kterým se dostalo vyšších trestů, např. novinář Sa‘íd Matinpúr byl v roce 2008 odsouzen k osmi letům vězení (Said Matinpour 2011, online). Mírové demonstrace na podporu výuky v rodné řeči, např. ta, která proběhla v Tabrízu dne 1. srpna 2010 a které se zúčastnilo 2 000–3 000 lidí, jsou potlačovány za použití násilí. Na tabrízské státní univerzitě, mezi jejímiž studenty jsou velmi početné buňky ázerbájdžánských nacionalistických hnutí, se pravidelně uskutečňují razie.¹⁰

¹⁰ Osobní konzultace E. S. s výzkumníky na teheránské univerzitě s vazbami na vládu, září 2010.

V samotném Íránu existuje na aktivity tohoto druhu naprosté informační embargo ze strany státu a v důsledku toho má majoritní perská populace jen omezené povědomí o situaci v regionu a o jeho specifikách. Takovou neznalost někdy projevují i vrcholní státní představitelé, což lze dokumentovat na takřka humorném incidentu z jara 2006. Prezident Mahmúd Ahmadínežád byl tehdy na oficiální návštěvě v Tabrízu, jejíž součástí byla i přednáška na tamní univerzitě. Ázerbájdžánští studenti státníka provokativně vítali tradičním pozdravem panturkistických radikálů, známým jako „vlčí hlava“ (*kurtbaşı*). Ahmadínežád toto gesto pokládal za místní pozdrav a bez znalosti jeho politických konotací jej opětoval. Fotografie prezidenta bezděčně užívajícího pozdrav organizace, kterou jeho režim tvrdě potírá, dodnes kolují na internetu (AlefNoon 2007, online).

V září 2010 uskutečnil Emil Souleimanov v íránském Ázerbájdžánu omezený terénní výzkum. Jeho závěry jsou na íránské poměry více než překvapující. Např. v Tabrízu se téměř otevřeně mluví o potřebě federalizace Íránu a vytvoření ázerbájdžánské autonomie, čas od času zaznívají i hesla o nutnosti odtržení Ázerbájdžánu od Íránu. Vezmeme-li v úvahu ustálenou tezi o plné integraci Ázerbájdžánců do íránské společnosti a permanentní hrozbu represálií, lze předpokládat, že nálady jsou vyostřené. Na rozdíl od situace před 20 lety, kdy stěží bylo možné v Tabrízu slyšet turkickou řeč, nebo před 10 lety, kdy turkicky na veřejnosti mluvila stěží polovina obyvatel, nyní se všichni na veřejnosti baví ázerbájdžánsky, poslouchá se výhradně ázerbájdžánská a turecká hudba atd.

Podle některých informací, které se nepodařilo ověřit z nezávislých zdrojů, docházelo na jaře 2009 k výbuchům u policejních stanic v řadě míst západního Ázerbájdžánu, což mají mít na svědomí ázerbájdžánští separatisté. Podle některých informací se jedná o společné aktivity ázerbájdžánských separatistů s kurdskými, kteří mají v tomto regionu dlouhou tradici ozbrojeného odboje. K podobným incidentům, byť ojedinělým, docházelo v roce 1996 ve stejné části íránského Ázerbájdžánu; ty se však vládě v Teheránu podařilo zadusit v zárodku i vzhledem k omezené podpoře, již se ázerbájdžánským separatistům od soukmenovců dostávalo.¹¹

Zdá se tedy, že v současné době probíhá emancipační fáze ázerbájdžánského nacionalismu s paralelním vznikem i rozvojem ozbrojených složek odboje. Už vzhledem k náročnosti nacionalistických kampaní, a to jak po materiální stránce, tak z hlediska průpravy aktivistů podobných hnutí, je zjevné, že nacionalistická uskupení íránských Ázerbájdžánců musí mít širokou podporu. Vzhledem k represivní povaze íránského režimu si nelze představit, že by podobná hnutí mohla fungovat bez podpory ze zahraničí, ať už by ji poskytovaly cizí vlády, nebo diasporní komunity.

¹¹ Osobní konzultace E. S. s výzkumníky na teheránské univerzitě s vazbami na vládu, září 2010.

Důsledná analýza nacionalistických hnutí íránských Ázerbájdžánců se proto nemůže vyhnout alespoň stručné charakteristice zahraničních vlivů působících na vývoj těchto skupin. Je ovšem třeba dodat, že právě problematika zahraničních vlivů na studovanou problematiku patří k oblastem, kde je výzkum patrně nejobtížnější. V samotném Íránu zdroje k tomuto tématu zcela chybí, neboť režim se snaží informace tohoto charakteru z bezpečnostních důvodů zcela potlačovat. Stejně tak členové ázerbájdžánských nacionalistických uskupení v Íránu o případné zahraniční podpoře hovoří velmi neradi, neboť se chtějí vyhnout možným obviněním ze špionáže apod. Níže uvedený nástin proto vychází převážně z kusých informací dostupných v zemích, které jihoázerbájdžánská nacionalistická uskupení podporují či v minulosti podporovaly.

Mezinárodní souvislosti ázerbájdžánského nacionalismu v Íránu

Z nejpodstatnějších zahraničních faktorů ovlivňujících postavení ázerbájdžánských nacionalistů v islámské republice jmenujme vliv Spojených států, Ázerbájdžánské republiky a Turecka. Navíc do této kategorie lze zařadit též zahraničněpolitické zájmy teheránské vlády a jejich případné dopady na severozápadní provincie země.

Podle dostupných informací usiloval Washington ještě v letech 2003–2004 o iniciaci ázerbájdžánského separatismu v Íránu. Vzhledem k tehdejšímu relativně slabému etnickému sebeuvědomění Ázerbájdžánců a jejich apolitičnosti se tento záměr nepodařilo uskutečnit.¹² Vůdce SANAM (South Azerbaijan National Awakening Movement)¹³ dr. Mahmudəli Çöhrəqanlı (persky Čohragání) byl v té době přijímán na nejvyšší úrovni ve Washingtonu (v roce 2003 a následně též v roce 2004).

Vzhledem k naznačenému neúspěchu amerických snah o aktivaci separatismu na severozápadě Íránu se mnohé nepokoje z roku 2006 jak v USA, tak v Íránu jeví jako značně překvapivé. Ačkoliv vláda v Teheránu tradičně obviňovala strůjce nepořádků z vazeb na USA a Izrael, skutečnost, že západní média téměř nevěnovala prostor událostem v severozápadním Íránu, stejně jako řada dalších faktorů nasvědčovala tomu, že Američané k nim žádný vztah neměli.¹⁴

¹² Osobní konzultace E. S. s nejmenovaným úředníkem CIA ve Washingtonu v dubnu 2007.

¹³ Tato organizace, známá též pod turkickou zkratkou GAMOH (*Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı*) založená roku 1995, má hlavní sídlo v Baku a usiluje o kulturně-jazykové zrovnoprávnění Ázerbájdžánců v Íránu, zřízení autonomie ve federalizovaném Íránu a podle některých informací i secesi od Íránu. V Íránu je zakázána. Viz *Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı* [online].

¹⁴ Osobní konzultace E. S. s Frederickem Starrem a Tourajem Atabakim ve Washingtonu v dubnu 2007.

Nepopíratelný vliv na rozmach ázerbájdžánského nacionalismu v Íránu měl kontakt s nacionalisty ze severního Ázerbájdžánu. Jaký vliv na jeho vývoj má samotná ázerbájdžánská vláda, je dosud poněkud nejasné. Podle některých informací je fotbalový klub Tractor Sazi finančně podporován z Baku. Jinak se ovšem postsovětský Ázerbájdžán všemožně snaží distancovat od dění v íránském Ázerbájdžánu a oficiálně žádnou podporu separatistických hnutí nepřiznává. Přesto vláda v Baku sídlo SANAM navzdory všem protestům Teheránu na svém území nezrušila (Brown 2004: 592–595). Není bez zajímavosti, že ázerbájdžánští nacionalisté od počátku 90. let o severozápadu Íránu referují výhradně jako o Jižním Ázerbájdžánu (*Cənubi Azərbaycan*), což je pojem v Íránu zakázaný. Usilují o sjednocení obou Ázerbájdžánů a tím o vytvoření mocné regionální země.¹⁵ Je sporné, jestliže se vláda v Baku odhodlá k tomu, aby – při podpoře USA, Izraele či jiných západních zemí, ale bez bezpečnostních záruk z jejich strany – podporovala separatismus Ázerbájdžánců v severozápadním Íránu, neboť si musí být vědoma nesmírné citlivosti Teheránu v této věci (Atabaki 2005: 43).

Jihoázerbájdžánská karta se však Baku může hodit pro vyvíjení byť omezeného diplomatického nátlaku na Írán, a to nejméně ze dvou důvodů. Prvním může být požadavek, aby islámská republika zaujala vůči Baku vstřícnější stanovisko kolem otázky řešení náhorně-karabašského konfliktu. Přítomnost stále nacionalističtější ázerbájdžánské komunity v Íránu může způsobit, že se Írán bude v případném obnoveném sporu o Náhorní Karabach chovat s ohledem na tužby svého ázerbájdžánského obyvatelstva. Druhým důvodem by mohla být případná eskalace sporů o dosud nevytyčené vzájemné hranice na Kaspickém moři (Morozova 2005: 119).

Podněcování kurdsko-ázerbájdžánských tenzí je integrální součástí politiky Teheránu zejména v západním Ázerbájdžánu, kde existuje početná kurdská komunita. Zejména v 90. letech minulého století usazoval islamistický režim Kurdy ve vesnicích na jih od řeky Arax, podél které probíhá státní hranice s Ázerbájdžánem a Arménií, aby vytvořil jakési nárazníkové pásmo. Vládě se tehdy podařilo vytvořit značné napětí mezi místními ázerbájdžánskými obyvateli a nově příchozími Kurdy. Snaha Teheránu poštvávat proti sobě kurdské a ázerbájdžánské komunity této provincie tedy byla částečně úspěšná a zapříčinila jisté zhoršení vzájemných vztahů, ale doposud nevyústila ve vážnější střet. Podle posledních informací z regionu navíc mezi předáky obou komunit, usilujících

¹⁵ Na druhou stranu je třeba dodat, že ze strany některých íránských kleriků naopak zaznívají výzvy k připojení Severního Ázerbájdžánu k islámské republice, a to na základě sdílené ší'itské identity. Podobně se několikrát vyjádřil např. tabrizský ajatolláh Mohsín Šabestání (Hicks 1997, online).

o podobné reformy (výuku v kurdštině a ázerbájdžánské turečtině, zřízení etnicko-administrativních autonomií atd.), existuje významná shoda (Khorshidi – Fee – Soltani 2010: 273).

Důležitým regionálním hráčem je Turecko. Dnešní vřelé vztahy mezi umírněně islamistickou vládou v Ankaře a íránskou teokracií jsou podmíněny mj. snahou Turecka udržet normální vztahy s Íránem, důležitým ekonomickým partnerem a významným regionálním hráčem. Ačkoli se však oficiálně Ankara vyjadřuje ve prospěch Íránu pokud se týče rozhovorů o uvalení sankcí na islámskou republiku, případné získání nukleární bomby Teheránem by vedlo k citelnému oslabení bezpečnosti Turecké republiky. Ostatně v dosavadní historii turecko-íránských vztahů období nepřátelství výrazně převažují nad periodami, kdy byly vzájemné oficiální styky korektní nebo dokonce vřelé. V minulosti např. Íránci podporovali tureckou odnož Hizballáhu, což způsobilo znatelné ochlazení ve vztazích mezi regionálními mocnostmi v 90. letech. Turci se navíc obávají, že Teherán by mohl v budoucnu znovu podporovat separatismus iráckých (a tureckých) Kurdů, jak již v minulosti činil (například za irácko-íránské války) (Davutoğlu 2008: 426–436).

Existence separatistického hnutí Ázerbájdžánců v Íránu by se Turecku proto hodila. Nicméně absentují informace z nezávislých zdrojů, jež by ukazovaly, že Ankara skutečně aktivně podněcuje separatismus iráckých Ázerbájdžánců. Podle některých odborníků, kteří mají blízko k americké vládě, je to však částečně vysvětlitelné zastaralou, ale v Turecku stále poměrně rozšířenou představou o iránském cítění ázerbájdžánské komunity islámské republiky.¹⁶

Závěr

Je zřejmé, že v současné době probíhá emancipační fáze ázerbájdžánského nacionalismu s paralelním vznikem i rozvojem ozbrojených složek odboje, což je však vzhledem k mocné úloze restriktivního aparátu Íránu velmi obtížně proveditelné. Pravdou je, že v případě posílení separatismu Ázerbájdžánců by byla hrozba pro teritoriální integritu Íránu nesrovnatelně větší než v případě již činných Kurdů, Balúčů nebo částečně též chúzestánských Arabů. Ázerbájdžánci totiž představují největší etnickou menšinu země a na rozdíl od marginálních (sunnitských) Kurdů, Balúčů i Arabů hrají mnozí představitelé této menšiny přední role ve společenském životě Íránu, v neposlední řadě díky svému vysokému vlivu v oddílech milice, v armádě, policii a státním aparátu. Navíc samotné území iránského Ázerbájdžánu je pro zemi strategicky nesmírně důležité,

¹⁶ Konzultace E. S. se Svante Cornellem v říjnu 2010.

a to jednak kvůli významné zemědělské produkci v regionu a jednak kvůli své poloze, kdy právě ázerbájdžánskými provinciemi prochází významné exportní trasy směrem do Turecka a západní Evropy. Vliv jejich etnicko-separatistických aspirací zejména na jiné (menší) turkické národy Íránu, např. východomazandáránské a chorásánské Turkmeny, čítající na 1,5 milionu lidí a osídlené u hranic s Turkmenistánem, by rovněž nebyl zanedbatelný. Pokud by tedy loajalita Ázerbájdžánců myšlenke íránské státnosti vzala za své, mělo by to dramatický dopad na podobu íránské státnosti.

Květen 2012

Literatura:

- Abdi, Kamyar: 2001 – Nationalism, Politics, and the Development of Archeology in Iran. *American Journal of Archeology* 2001: 51–76.
- Akhbari, Mohammed: 2009 – A Geopolitical Analysis of Ethnicity in Iran, with an Emphasis on Challenges and Opportunities. *Geopolitics Quarterly* 5: 3: 45–69.
- Alikhan, Fardin: 2008 – The Politics of Satellite Television in Iran. In: Semati, Mehdi (ed.): *Media, Culture and Society in Iran*. New York : Routledge: 94–110.
- Asgharzadeh, Alireza: 2007 – In Search of a Global Soul. Azerbaijan and the Challenge of Multiple Identities. *Middle East Review of International Affairs* 11: 4: 7–18.
- Atabaki, Touraj: 2005 – Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges. *Iranian Studies* 38: 22–44.
- Baharan, Bijan: 2010 – *The hidden side of Iran. Discrimination against ethnic and religious minorities*. Paris: International Federation for Human Rights.
- Brown, Cameron: 2002 – Observations from Azerbaijan. *Middle East Review of International Affairs* 6: 4: 66–74.
- Brown, Cameron: 2004 – Wanting to Have Their Cake and Their Neighbour's Too. Azerbaijani attitudes towards Karabakh and Iranian Azernaijan. *The Middle East Journal* 58: 576–596.
- Clark, Janine A.: 2006 – Field Research Methods in the Middle East. *Political Science and Politics* 39: 3: 417–424.
- Davutoğlu, Ahmet: 2008 – *Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Elling, Rasmus C.: 2008 – State of Mind, State of Order. Reaction to the Ethnic Unrest in the Islamic Republic of Iran. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 8: 481–501.
- Hassan, Hussein. *Iran: Ethnic and Religious Minorities*. Washington D. C.: Congressional Research Service, 2008. 14 s.
- Khorshidi, M. – Fee, L. Y. – Soltani, F.: 2010 – Ethnic Secessionism in Iran. Accusation or Fact? *Journal of Politics and Law* 3: 2: 269–276.
- Minahan, James: 2002 – *Encyclopedia of the Stateless Nations*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Mohtadi, Hamid: 1986 – Rural Stratification, Rural to Urban Migration, and Urban Inequality : Evidence from Iran. *World Development* 14: 713–725.
- Moosavi, Nastaran: 2007 – Secularism in Iran. In: Kosmin, B. – Keysar, A. (eds.): *Secularism and Secularity. Contemporary International Perspectives*. Hartford: ISSSC: 143–145.

- Morozova, Irina: 2005 – Contemporary Azerbaijani Historiography on the Problem of “Southern Azerbaijan” after World War II. *Iran and the Caucasus* 9: 85–120.
- Reny, Marie-Eve: 2011 – Authoritarianism as a Research Constraint for Political Scientists in the Field? The Case of China *Comparative Democratization Newsletter* 9: 2: 2, 14–16.
- Shaffer, Brenda: 2000 – The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran. *Nationalities Papers* 28: 449–477.
- Shaffer, Brenda: 2002 – *Borders and Brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge: MIT Press.
- Southern Azerbaijan*. 2010 – The Hague: UNPO.
- Zandi, Davoud G: 2008 – Conceptualization of Islamic Solidarity in Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran. *The Iranian Journal of International Affairs* 20: 69–91.

Internetové zdroje:

- AlefNoon ... *Picasa Web Albums* [online]. 5.2.2007 [cit. 2011-07-31]. AlefNoon, Photo 21. Dostupné z: <http://picasaweb.google.com/alefnoonphoto/AlefNoon#5028156005409439138>.
- Azeri TV ... *Sahar* [online]. 2011 [cit. 2011-03-31]. Azeri TV of Sahar Universal Network. Dostupné z: http://www.sahartv.ir/en/index.php?option=com_content&view=article&id=574&Itemid=53
- Cornell, Svante E. *Azeri.dk* [online]. 22.11.2004 [cit. 2011-08-01]. Iranian Azerbaijan: A Brewing Hotspot. Dostupné z: http://www.azeri.dk/en/articles/Iranian_azerbaijan.html.
- Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkəti* [online]. 31.3.2003 [cit. 2011-03-31]. Dostupné z: <http://www.gamoh.biz/default.asp>.
- Güney Azerbaycan ... *Tarihte ve Günümüzde Türk Bayrakları* [online]. 20.11.2006 [cit. 2011-07-31]. Güney Azerbaycan. Dostupné z: <http://turkbayraklari.blogcu.com/guney-azerbaycan/705509>.
- Hicks, Elahé. *Amnesty International* [online]. 1997 [cit. 2011-04-01]. Iran’s Religious and Ethnic Minorities: Discrimination in Law and Practice. Dostupné z: <http://www.hrw.org/legacy/reports/1997/iran/>.
- Íranlı turistler ... *Hürriyet* [online]. 22.2.2011 [cit. 2011-07-31]. Íranlı turistler Türkiye’ye geliyor. Dostupné z: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/17087969.asp>.
- Racism ... *Association for Defense of Azerbaijani Political Prisoners in Iran* [online]. 9.10.2009 [cit. 2011-03-31]. Racism in contemporary Iran: an interview with Alireza Asgharzadeh. Dostupné z: http://adapp.info/en/index.php?option=com_content&view=article&id=192:profile-dr-alireza-asgharzadeh&catid=32:adapp-exposes&Itemid=47.
- Said Matinpour. *Association for Defense of Azerbaijani Political Prisoners in Iran* [online]. 28.2.2011 [cit. 2011-07-31]. Said Matinpour. Dostupné z: http://adapp.info/en/index.php?option=com_content&view=article&id=464:saeed-matinpour&catid=32:adapp-exposes&Itemid=47.
- Souleimanov, Emil. *Central Asia-Caucasus Institute Analyst* [online]. 27.10.2010 [cit. 2011-08-01]. Iranian Azerbaijan: The Brewing Hotspot of Future Separatism? Dostupné z: <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5432/print>.
- Tohidi, Neyereh. *OpenDemocracy.net* [online]. 28.6.2006 [cit. 2011-04-01]. Iran: regionalism, ethnicity and democracy. Dostupné z: http://www.opendemocracy.net/democracy-irandemocracy/regionalism_3695.jsp.
- Tractor Sazi ... *Havádarán Tirachtúr Ázerbájdžán* [online]. 13.12.2010 [cit. 2011-08-31]. Tractor Sazi football club and racism in Iran. Dostupné z: <http://tractorfans.blogspot.com/1389/09/22/post-4/>.

Contact: PhDr. Emil Souleimanov, Ph.D., Katedra ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií FSV UK v Praze, U Kříže 661/8, Praha 5, Czech Republic, e-mail: arslanlik@yahoo.com; Mgr. Kamil Pikal, Katedra ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií FSV UK v Praze, U Kříže 661/8, Praha 5, Czech Republic, e-mail: kamilpikal@post.cz.

Barbora Gergelová – Jaroslav Otčenášek:
**Tradiční řemeslná výroba
a zemědělské práce
v Čechách, na Moravě a ve Slezsku –
vědecká kritická edice CD-Rom.**

*Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. Praha 2011,
elektronický dokument 1,6 GB. Vydáno za podpory
GA ČR, č. grantu 404/09/1329. SW a zpracování
AiP Beroun, s. r. o.*

Tradiční řemeslná výroba a zemědělské práce v Čechách, na Moravě a ve Slezsku navazuje na dva předcházející CD-R věnované lidovému stavitelství (2001) a vesnickému interiéru (2006), které doplňuje a rozšiřuje o další úhel pohledu

na realitu venkova 40. až 80. let 20. století. Vznikající tematická řada CD-R prezentující bohaté fotografické fondy Etnologického ústavu navazuje na dlouhodobou koncepci ústavu v oblasti výzkumu a uchování tradiční hmotné a duchovní kultury a její proměny v 20. století.

Výchozími podklady pro zpracování projektu jsou dokumentační a fotografické fondy uložené v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i. K těmto pramenům jsou zpracovány odborné popisy jednotlivých fotografií s lokalizací, časovým zařazením a odkazem na mapu a heslář krajových nebo profesních výrazů. Celý soubor je doplněn doprovodnou vědeckou studií o tradiční řemeslné a zemědělské výrobě se seznamem doporučené literatury. K edici je připojena mapa s vyznačením lokalit, kde se nacházejí lidoví výrobci, držitelé titulu Nositel tradice lidových řemesel 2001–2010. Další mapa dokumentuje lidovou řemeslnou výrobu v letech 1952–1989. (Zpracováno ze záznamů z terénních výzkumů Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV.)

Cena s DPH 230 Kč

ZEMŘELA OLGA SKALNÍKOVÁ
(11. KVĚTNA 1922 – 1. BŘEZNA 2012)

PhDr. Olgu Skalníkovou, CSc. jsem poznala v polovině 80. let minulého století, kdy jako důchodkyně spolupracovala s Ústavem pro etnografii a folkloristiku ČSAV v oddělení dělnické etnografie pod vedením Mirjam Moravcové. Zaujala mne bystrými postřehy, uměřeným vystupováním i elegancí. Můj první dojem vyvrátě osobnosti se v dalších letech prohluboval a změnil v úctu. Ne vždy jsme se shodly: Olga trvala na principu politické angažovanosti vědy, v posledním období života však korigovala svůj kdysi odmítavý postoj k tzv. buržoazní vědě a přiznávala jí zásluhy.

Postupné utváření badatelského profilu Olgy Skalníkové i její lidský osud do značné míry kopírují vývoj etnologie u nás ve 2. polovině 20. století se všemi jeho peripetemi a ilustrují poměry v ÚEF ČSAV, kde realizovala svou profesní kariéru. V určitých aspektech to byla právě ona, kdo koncepčními i manažerskými schopnostmi vývoj oboru utvářel. Uveďme zde především montánní etnografii a dělnickou etnografii vůbec, již spolupomáhala vymezit metodologicky i po stránce konkrétních výzkumných metod. Její koncepce kolektivních a komplexních výzkumů zaslouží pozornost dodnes.

Strmě vzestupná kariéra O. Skalníkové vrcholila ve 2. polovině 60. let, nicméně cestu k ní můžeme sledovat již od studijních roků. Ke studiu dvojboru československé dějiny–národopis na filozofické fakultě Karlovy univerzity v letech

1947–1952 nastoupila v atmosféře obecné poválečné euforie s několikaletým odstupem od maturity na reálném gymnáziu v Praze, a to jako vdaná žena a matka syna Petra; dceru a mladšího syna přivedla na svět během studií. S třemi malými dětmi ukončila studium v řádném termínu, navíc stihla v průběhu studia realizovat řadu politických aktivit. Nejen rodinný původ (otec Karel Draž, účetní ČKD Sokolovo, i manžel Milan Skalník byli členy KSČ), ale bezpochyby i vlastní přesvědčení o nutnosti revolučních změn přivedly Olgu do středu marxistického kroužku studujících národopisu. Ze zpětného pohledu byl kroužek mladých marxistů při národopisném semináři startovním místem pro celou řadu pracovníků, kteří v následujících desetiletích po roce 1948 ovládli výuku i výzkum v oboru. Z rukou prof. Karla Chotka převzala O. Skalníková už v roce 1951 časopis *Český lid* a redigovala jej po dalších dvanáct let.

Z prostředí marxistického kroužku vzešla konečně i její specializace na hornickou etnografii. Když z podnětu ÚV KSČ chystaly státní úřady široce zaměřenou akci *700 let československého hornictví*, podíleli se na její přípravě archivním výzkumem také studenti historie, především ze semináře prof. Václava Husy. Ke spolupráci byli vyzváni rovněž studenti národopisu (možná právě prostřednictvím O. Skalníkové, která v Husově semináři studovala) a v roce 1949 provedli plošný výzkum v revírech Ostrava, Most, Kladno a Příbram. Dělnická, resp. hornická etnografie v té době neměla pevné vymezení, studenti tápali jak v předmětu výzkumu,

tak v hodnotících kritériích jednotlivých fenoménů. Schůdnou cestu představoval písňový folklor, a tak sborník *Lidové písně hornické* (Praha 1950) zůstal ve své době jediným viditelným výsledkem. Do etnografie však vnesla tato akce nové téma a vytvořily se vazby výzkumníků na příslušný terén, které došly zúročení později.

Rigorózní práce Olgy Skalníkové *Život a sociální poměry horníků na Příbramsku ve 2. polovině 19. století*, obhájená v roce 1953, byla v tomto kontextu zásadním počinem, jakýmsi předznamenáním nové výzkumné specializace. Ve srovnání s kolegy vyslanými do uhelných revířů s bohatými tradicemi tzv. třídních bojů vnímala jako určitý handicap, že rudné dolování na Příbramsku bylo již věcí minulosti, nevzpamatovalo se z obrovského důlního neštěstí v roce 1892 a k výrazným projevům sociálních nepokojů tu nedošlo. Proti tězím o „apolitičnosti a třídní vlačnosti příbramských horníků“ argumentovala vlivem blízkého poutního místa Svaté Hory na hornickou kulturu a hypotézou, že kapitalismus zde nestačil přerůst do imperialismu. Podstatu „vykořisťování“ tu shledala v tom, že horníci „žili a museli žít tím určitým způsobem“. Složky tohoto života, sledované kulturní prvky a sama struktura práce jsou předobrazem metodického přístupu budoucí montánní etnografie.

Jako interdisciplinární práce nese rigorózní O. Skalníkové stopy školení národopisného i historického, což oba oponenti (doc. D. Stránská a prof. V. Husa) s opatrností konstatují jako „příslib dalšího badatelského úsilí“. Do jaké šíře se toto úsilí rozvine a jakých výsledků dosáhne v příštích letech, netušil ani jeden z nich. Po úspěšném završení kolektivního výzkumu, který badatelka iniciovala

na Kladensku (monografie *Kladensko. Život a kultura lidu průmyslové oblasti*. Praha 1959), zpracovala projekt komplexního studia ostravské důlní oblasti a publikovala desítky studií sledujících život a kulturu horníků (hornické kolonie, hornický kroj, montánní mapy, hornické muzejnictví, rodinný a každodenní život horníků aj.). Svou práci podřizovala dobovému paradigmatu, které stavělo na třídních bojích jako na hybateli pokroku. Slovy O. Skalníkové – výzkumem hornické problematiky „jsme povinni dělnické třídě, která vede náš národ a stát ke šťastné budoucnosti“. Což nijak nesnižuje hodnotu jejího poznání, uloženou v publikacích.

Montánní etnografie zůstala hlavní, ale nikoliv jedinou tematikou jejího bádání. Podílela se na výzkumu českých vesnic v rumunském Banátu, na projektu monografie *Lidová kultura* v 60. letech a na projektu výzkumu dělnické Prahy v letech sedmdesátých. Získala ve své době výjimečnou možnost kontaktů se zahraničním bádáním při ročním pobytu v Bruselu 1958–1959 (M. Skalník tam byl přidělen jako zaměstnanec Československých aerolinií) a během studijního pobytu v Ghaně a Guinei počátkem 60. let. Koncem 60. let disponovala již řadou mezinárodních vědeckých kontaktů, v letech 1960–1972 zastupovala československou etnografii ve stálé radě UIASE (Mezinárodní unie antropologických a etnologických věd). Zajímavě vzpomínala na VII. kongres této organizace, který proběhl po srpnu 1968 v Japonsku a kam vezla text prohlášení ČSAV proti sovětské okupaci. Přelom 60. a 70. let představuje vrchol profesní kariéry O. Skalníkové. Po řadě vystoupení na mezinárodních konferencích se pokoušela formulovat teoretická východiska

oboru a postihnout obecnější podstatu společenských procesů.

Jako cílevědomá žena s organizačním talentem zastávala Olga Skalníková řadu profesních i politických funkcí. Na národopisném pracovišti ČSAV působila od samého jeho založení v roce 1952 (Kabinet pro etnografii ČSAV, od 1. 1. 1954 Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV). V letech 1963–1967 byla vědeckou tajemnicí ústavu, v letech 1969–1972 dočasně ředitelkou a zástupkyní ředitele, vedla oddělení současné etnografie. Rovněž v závodní organizaci KSČ patřila do nejužšího vedení, a to i za dočasné liberalizace společnosti ve 2. polovině 60. let. Úsilí reformních komunistů právě v ÚEF našlo větší odezvu než ve většině dalších akademických ústavů a vyústilo v několika veřejných protestech adresovaných ústředním stranickým orgánům. Tím těžší byl však dopad stranických prověrek a následných кадровých opatření, když KSČ nasadila tvrdý normalizační kurz. Mezi těmi, kteří měli ústav opustit, byla i O. Skalníková. V červnu 1972 jí oznámil doc. A. Robek, pověřený vedením ústavu, že „podle výsledků nomenklaturního hodnocení“ nebude prodloužena její pracovní smlouva. V té době jí zbývaly čtyři roky k dosažení důchodového věku. Jak vyplývá z ústavní dokumentace, zasadil se A. Robek osobně o to, aby po tuto dobu mohla v ústavu pracovat ve své specializaci, ač se sníženým platem. Učinil tak přes nesouhlas stranického výboru vedeného H. Hynkovou.

Po odchodu do důchodu rozvinula Olga Skalníková další období svého odborného života. V muzeu v Jilovém a v Národním technickém muzeu v Praze aplikovala poznatky montánní etnografie, na krátkodobé smlouvy vypomáhala i v ÚEF.

Vděčím Olze za to, že byla ochotna spolupracovat na hodnocení oboru, do něhož jsme se pustili na prahu třetího tisíciletí. S nadhledem a po zkušenostech s někdejší hyperkritičností své generace přitom moudře ulamovala ostny příliš rigidní kritice.

Lydia Petráňová (EÚ AV ČR, v. v. i.)

ZEMŘELA DAGMAR KLÍMOVÁ (2. ÚNORA 1926 – 2. BŘEZNA 2012)

Na začátku března se v nemocnici v Kutné Hoře v tichosti uzavřel dlouhý a plodný život PhDr. Dagmar Klímové, CSc., osobnosti, která – i když ve své kariéře prožila nepříznivá období provázená pocitem zneuznání – spoluvytvářela svým dílem badatelský profil Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (nyní Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.) a reprezentovala výsledky české slovesné folkloristiky v zahraničí. Někdy zvláštním způsobem: v době její politické diskriminace byla hesla v kompendiu *Enzyklopädie des Märchens* publikována pod jménem jejího muže, asyrologa Josefa Klímy. Pražská rodačka, která byla nerozlučně spjata s regionem Hornácko, patřila ke generaci folkloristů, kteří díky šíři a hloubce svého vzdělání pokryli ve svém oboru mimořádné pole působnosti. O tematické šíři bádání D. Klímové, její recenzní činnosti i popularizačním úsilí vypovídá její personální bibliografie, jež obsahuje 413 položek (*Dagmar Klímová. Bibliografická příloha Národopisné revue* č. 21. Sest. J. Pospíšilová a H. Beránková, Strážnice 2007) a kniha *To všechno jsem*

ja. Ohlédnutí při příležitosti osmdesátin folkloristky Dagmar Klímové (ed. Eva Koudelková, Liberec 2006). Tento sborník výjimečným způsobem odráží pohled badatelky na vlastní dílo a život a odhaluje i její kreslířské nadání a schopnost dobře fotografovat.

D. Klímová vystudovala reálné gymnázium v Praze, její touha studovat na výtvarné škole naplněna nebyla, ale v roce 1950 absolvovala filozofickou fakultu Karlovy univerzity (čeština–dějepis, později národopis a slovanská filologie) a hned poté působila ve Státním ústavu pro lidovou píseň v Praze. Tomuto ústavu, který se v průběhu dalšího půlstoletí transformoval v pracoviště dnešního Etnologického ústavu AV ČR, zůstala věrná a nepřerušila s ním styky ani po svém odchodu do penze v roce 1983. Mohli jsme se s ní setkat například na konferenci Česká etnologie 2000 ve vile Lanna, v následujících letech nám bylo potěšením naslouchat jejím originálním a vtípným „přednáškám“ v soukromí jejího bytu na Královských Vinohradech a připomenutí si zaslouží jejich 120 hesel tvořících významný podíl Národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska (Praha 2007).

Doménou D. Klímové, která na počátku své kariéry publikovala pod dívčím jménem Rychnová, bylo studium pověstí, také pohádek a anekdot, ale neopomenula věnovat pozornost i dalším současným formám orálního podání. Zabývala se svěbytnou oblastí balad a pověstí s tureckou tematikou, s nimiž se setkala při svých výzkumech na Horňácku na konci 50. let 20. století. V 80. letech, kdy publikační podmínky nebyly v českých zemích pro D. Klímovou příznivé, uplatnila svoje referáty

a texty na Slovensku, zejména na stránkách Slovenského národopisu.

Velkou část svého osobního fondu předala D. Klímová v roce 2007 do dokumentačních sbírek EÚ AV ČR – pracoviště Brno. Z materiálů, které badatelka do Brna nechala převézt, z rukopisných terénních záznamů zhodnocovaných postupujícím časem, vane nejen zanikající svět „jejího“ Horňácka, ale také její osobnost, vědomosti, emocionální náboj a inspirace.

Jana Pospíšilová (EÚ AV ČR, v. v. i.)

ČESKÁ NÁRODOPISNÁ SPOLEČNOST ČLENEM PORADNÍHO ORGÁNU ÚMLUVY O ZACHOVÁNÍ NEMATERIÁLNÍHO KULTURNÍHO DĚDICTVÍ UNESCO

V roce 2010 byla Česká národopisná společnost oslovena mezivládním výborem Úmluvy o zachování nemateriálního kulturního dědictví UNESCO, aby jako akreditovaná organizace zasedla v roce 2011 spolu s dalšími nevládními institucemi a nezávislými experty v oboru etnologie a kulturní antropologie v poradním orgánu mezivládního výboru této Úmluvy. Úkolem poradního orgánu bylo prozkoumat žádosti o zapsání jevů nehmotné kultury do jednotlivých seznamů UNESCO. Jednalo se o seznam nemateriálního kulturního dědictví vyžadujícího urgentní ochranu, registr osvědčených praktik (programy, projekty a aktivity na zachování nemateriálního kulturního dědictví) a žádosti o mezinárodní finanční pomoc vyšší než 25 000 dolarů. Poradní orgán měl poskytnout mezivládnímu výboru své odborné

názory, na jejichž základě výbor rozhodl o zapsání jednotlivých jevů či poskytnutí finanční podpory.

Poradní orgán posuzoval nominace téměř ze všech kontinentů, přičemž největší zastoupení měla Asie a Jižní Amerika. Naopak nejméně nominací předložila Afrika. Škála jevů nominovaných do seznamu urgentní ochrany byla velice pestrá, jmenovat můžeme například masajské přechodové rituály z Keni, rituály k udržení kosmického a společenského pořádku domorodých obyvatel Amazonie, mongolskou kaligrafii či uctívání posvátných míst, velké zastoupení mělo také epické vyprávění a hudba. Čína nominovala hezhenské tradiční vyprávění *Yimakan*, Mauretánie epický zpěv *T'heydinn*, Írán dramatické umění zvané *Naqqali*. Zastoupena byla také tradiční řemesla, například stavba íránských lodí zvaných *Lenj* nebo *Al Sadu* – tradiční beduínská tkalcovská technika ze Spojených arabských emirátů. Ve většině případů se jednalo o jevy tradiční nehmotné kultury, které jsou vážně ohroženy; některé mají již jen malou hrstku nositelů, jiné mají nositelů dostatek, ale ohrožují je jiné faktory, jako jsou zásadní změny vnitřního obsahu i vnější formy následkem socio-kulturních změn nebo historických událostí.

Ačkoliv se členové poradního orgánu shodli na tom, že všechny předložené elementy zasluhují náležitou ochranu a patří k výjimečným jevům tradiční kultury svých etnik, do urgentního seznamu jich byla zapsána jen necelá polovina. Nejsložitějším úkolem bylo posoudit aktivní zapojení komunit a nositelů do záchovných opatření a do přípravy samotných žádostí o zápis. Řada nominací ztroskotala také na nedostatečně zpracovaném plánu záchovných opatření a vinou špatně

nastavených priorit a rozpočtů. V několika případech poradní orgán zapochyboval nad naléhavostí zápisu daných jevů do seznamu urgentní ochrany a doporučil je spíše k zápisu do reprezentativního seznamu.

Návrhy do registru osvědčených praktik, jichž bylo celkem dvanáct, podalo šest zemí. Nejvíce projektů nominovalo Španělsko a Brazílie. Španělsko uspělo například s programem revitalizace tradiční výroby vápna v andaluském městě Moron de la Frontera, kde byly původní vápencové doly a dílny na zpracování vápence přeměněny v živé muzeum s obnovenou výrobou, jejíž produkce sice nemůže zejména po ekonomické stránce konkurovat tovární výrobě, ale zato nalézá odbyv v oblasti restaurování historických budov. Tento příklad dokonale reprezentuje cíle registru, a to podělit se o zkušenosti a know-how úspěšného způsobu udržování či revitalizace prvků nehmotné kultury. Spojuje v sobě aspekt zachování hmotných i nehmotných jevů tradiční kultury, jejich předávání dalším generacím, vzdělávání veřejnosti, zapojení místní komunity do těchto procesů a udržitelný ekonomický rozvoj lokality. Velmi zajímavý projekt na udržování tradičních her ve Flandrech předložila Belgie. Z našeho kulturního prostoru jako jedině podalo svůj návrh Maďarsko; úspěšně nominovalo novodobý fenomén, který změnil podobu předávání lidového tance nejen v Maďarsku, ale také na Slovensku a v dalších zemích, Táncház – taneční dům.

Co se týká finanční podpory, byly podány pouze čtyři návrhy. O finanční pomoc požádalo Mongolsko, Uruguay, Uganda, společnou žádost podaly Bolívie, Chile a Peru. Jednalo se o dokumentaci, inventarizaci, revitalizaci a udržování různých

aspektů nehmotného dědictví těchto zemí. Závěrečné zprávy a stanoviska poradního orgánu jsou dostupné na webové stránce <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00362>. Všechny projednávané nominace jsou rovněž dostupné z této stránky pod příslušnými odkazy, stejně jako přehled zápisů do všech seznamů (červeně vyznačený odkaz „Inscriptions“).

Úmluva z roku 2003 je poměrně mladá a mezivládní výbor spolu se sekretariátem stále hledají optimální mechanismus pro posuzování jak výše zmíněných žádostí, tak nominací do reprezentativního seznamu nehmotného kulturního dědictví lidstva, v němž figurují také čtyři české statky – verbuňk, masopustní obchůzky na Hlinecku, sokolnictví a jízda králů. Poradní orgán byl vloni svolán poprvé. V předešlých cyklech posuzoval žádosti o zápis do reprezentativního seznamu tzv. subsidiární orgán, který zasedl také v loňském roce, zatímco každá z ostatních žádostí byla podrobena analýze pouze dvou nezávislých expertů. Poradní orgán se oproti tomu skládá z dvanácti členů – šesti nevládních organizací a šesti individuálních odborníků, kteří se prostřednictvím společných jednání a diskuse snaží dojít ke konsenzu. Tím se zvyšuje objektivita jejich společných doporučení.

Členství v poradním orgánu se řídí principem rovnoměrného geografického zastoupení. Vedle České národopisné společnosti v něm vloni zasedli Pablo Carpintero (Španělsko), Rusudan Tsurtsumia (Gruzie), Guillermo Sequera (Paraguay, na jaře odstoupil a hodnocení nedokončil), Adí Meretui Ratunabuabua (Fiji), Claudine-Augée Angoue (Gabon), Abderrahman Ayoub (Tunis), Maison des cultures du

monde (Francie, zástupce Pierre Bois), Fundación Erigaie (Kolumbie, zástupkyně Monika Therrien – reportérka poradního orgánu), Craft Revival Trust (Indie, zástupkyně Ritu Sethi – předsedkyně poradního orgánu), African Cultural Regeneration Institute – ACRI (Kenya, zástupce Francis X. Gichuru) a Association Cont'Act pour l'éducation et les cultures (Maroko, zástupkyně Najima Thay Thay Rhozali).

V rámci České národopisné společnosti bylo ustaveno kolegium hodnotitelů, jehož členy se stali Helena Beránková (Etnografický ústav, Moravské zemské muzeum), Jan Blahůšek (Národní ústav lidové kultury), Klára Brožovičová (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita), Daniel Drápala (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita), Hana Dvořáková (Etnografický ústav, Moravské zemské muzeum), Petr Janeček (Národní muzeum), Jitka Matuzsková (Národní památkový ústav), Martina Pavlicová (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita), Eva Románková (koordinátorka, zástupkyně v poradním orgánu, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm), Daniela Stavělová (Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.), Jana Tichá (Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm) a Jana Virágová (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita). Členové kolegia hodnotili celkem 42 nominací, práci si rozdělili dle svých specializací a časových možností. Každá nominace byla posuzována ve světle Úmluvy podle kritérií zápisu/udělení finanční podpory uvedených v prováděcích směrnících.

Poradní orgán se sešel celkem třikrát, poprvé v lednu v centrále UNESCO

v Paříži. Na tomto dvoudenním školení se členové seznámili s pracovními metodami a časovým rozvrhem. Následovalo několik měsíců samostatné práce, kdy hodnotitelé komunikovali s UNESCO skrze speciální webovou aplikaci, jež obsahovala veškerou nominační dokumentaci a členové poradního orgánu zde také odevzdávali svá vyjádření. Na druhém týdenním jednání na začátku července procházel poradní orgán jednotlivé nominace/žádosti jednu po druhé a na základě velmi otevřené diskuse se snažil dojít ke konsenzu. Názory odborníků s různými zkušenostmi a kulturním zázemím se často lišily. V několika případech předložil poradní orgán mezivládnímu výboru k posouzení dvě alternativy – doporučující i zamítavou. Poslední setkání proběhlo v listopadu během osmidenního jednání mezivládního výboru na indonéském ostrově Bali. Členové poradního orgánu byli pozváni, aby přednesli a obhajovali svá stanoviska a byli mezivládnímu výboru a sekretariátu k dispozici pro případné konzultace. Mezivládní výbor ve většině případů přijal doporučení poradního orgánu, ve sporných případech rozhodl ve prospěch nominovaných jevů, ve třech případech se doporučením poradního orgánu neřídil. Diskuse ohledně těchto tří rozhodnutí byla velmi vyostřená a bude mít zřejmě vliv na rozhodovací procesy v dalších letech i na samotné rozdělení kompetencí mezi mezivládním výbo-rem a skupinami odborníků – subsidiárním a poradním orgánem.

Prestižní členství České národopisné společnosti v poradním orgánu Úmluvy o zachování nemateriálního kulturního dědictví UNESCO otevřelo této profesní organizaci nové dveře a umožnilo jejím členům aktivně se zapojit do světové diskuse

o optimálních formách ochrany nehmotného kulturního dědictví. Čeští odborníci tak získali nové zkušenosti a poznání jak z hlediska rozmanitosti kulturních projevů nominovaných na světové seznamy, tak co se týká pochopení samotné filozofie Úmluvy, kterou se při ochraně statků nemateriální kultury řídí také Česká republika. Česká národopisná společnost se v Indonésii také zapojila do fóra akreditovaných nevládních organizací a navázala četné kontakty s dalšími oborovými institucemi z různých zemí světa.

V loňském roce učinila Česká národopisná společnost ještě jeden krok v oblasti mezinárodní spolupráce. Stala se členem mezinárodní organizace ICCN – Inter-City Intangible Cultural Cooperation Network se sídlem v jihokorejském městě Gangneung. ICCN sdružuje starosty a místní samosprávy z nejrůznějších zemí celého světa a stejně jako Česká národopisná společnost má být v letošním roce akreditována v rámci UNESCO. Střední Evropu zastupují obec Vlčnov, slovenský mikroregion Čachtice-Kopanice a město Pecs v Maďarsku. Česká národopisná společnost se spolu s dalšími sedmi nevládními organizacemi řadí k přidruženým členům ICCN. Cílem tohoto sdružení je aktivně podporovat mezinárodní spolupráci a výměnu zkušeností na poli ochrany nehmotného kulturního dědictví, a to především na místní a regionální úrovni. Pro členy České národopisné společnosti z členství v ICCN vyplývá možnost účastnit se každoročních společných konferencí, seminářů a dlouhodobějších zahraničních stáží, které jsou prozatím dotované jihokorejskou stranou.

Eva Románková (VMP Rožnov p. Radhoštěm)

OSLAVY 90. VÝROČÍ VYSOKOŠKOLSKÉ VÝUKY ETNOLOGIE (NÁRODOPISU) NA UNIVERZITĚ KOMENSKÉHO V BRATISLAVĚ

V roce 1919 byla v Bratislavě založena Univerzita Komenského. Protože byl na bratislavské filozofické fakultě jako profesor obecného národopisu jmenován Karel Chotek, stal se národopis poprvé u nás akreditovaným oborem na vysoké škole, i když v počátcích studovaný v kombinaci s jinými společenskovědními disciplínami nebo s geografii.

Uvedené výročí bylo v Bratislavě důvodem k řadě vzpomínkových a bilančních akcí. V návaznosti na konkrétní situaci oboru národopis připravila Katedra etnologie a kulturní antropologie tyto oslavy na dny 16. a 17. února 2012 a pozvala na ně nejen aktivní a bývalé pedagogy, studenty a absolventy, ale i řadu hostů domácích a zahraničních. Program oslav, který koncipoval přípravný výbor v čele s Martou Botíkovou a Hanou Hlôškovou, sestával z řady odborných, společenských a kulturních akcí.

Odbornou akcí byla celoslovenská přehlídka vítězů studentské vědecko-odborné činnosti (SVOČ) kateder etnologie a antropologie (Bratislava, Nitra, Trnava). Více než deset referujících prezentovalo výsledky svých výzkumů zaměřených zejména na aktuální společenská témata (rodinné vztahy, sociální kapitál, identita, Romové, mentální obrazy). I když přehlídka neměla soutěžní charakter, své osobní vyhodnocení sdělil přítomným Mojmir Benža (Ústav etnologie SAV), když jako nejlepší ocenil vystoupení studentky Univerzity Konštantína Filozofa z Nitry Ivany Michalcové. Zaujalo ho zejména to, že vedle teoretické

platformy byla prezentována také přesvědčivá materiálová báze výzkumu.

Odpolední program vyplnila vernisáž výstavy ve foyeru hlavní budovy Univerzity Komenského na Šafárikově náměstí, která mapovala aktivity oboru během uplynulých devadesát let. Výstavu zahájila profesorka M. Botíková, vedoucí katedry, a vedle slov o přípravě výstavy a její koncepci se zmínila o základních historických meznících, které výuku národopisu/etnografie/etnologie v Bratislavě provázely od Chotkovy národopisné éry až po současnou orientaci na slovenskou a evropskou etnologii a kulturní antropologii.

Obdobný společenský rozměr měl kulturní program, který se večer uskutečnil na počest výročí katedry v divadelním sále Slovenského ľudového umeleckého kolektívu (SLUK) v Rusovcích. Ve volně koncipovaném pořadu, který konferoval a vtipnými sentencemi prokládal Juraj Hamar, umělecký vedoucí SLUKu, se jednak představili bývalí absolventi katedry, aktivní nositelé folklorních tradic (Maroš Červenák, Mária Straková ad.), jednak mohli účastníci poznat i netradiční přístupy k folklornímu materiálu, pracující s nadsázkou a bořící konvenční obrazy a národní stereotypy.

Oficiální část oslav se uskutečnila v Moyzesově síni v pátek 17. února za přítomnosti děkana Filozofické fakulty Jaroslava Šušola, současných i bývalých pedagogů, absolventů, domácích i zahraničních hostů. Slavnostní zasedání moderovali Hana Hlôšková a Juraj Janto, hudební produkce byla dílem absolventa etnologie Pavla Berezy. Vedoucí Katedry etnologie a kulturní antropologie Marta Botíková v úvodním proslovu zhodnotila vývoj pracoviště a jeho podíl na formování

oboru v bývalém Československu a v samostatné Slovenské republice, když bylo opuštěno paradigma etnografie a folkloristiky a nahrazeno konceptem etnologie a od roku 2003 také kulturní antropologie. Její výklad doplnili svými projevy vybraní hosté z řad spolupracujících institucí zahraničních i domácích. Ze zahraničních to byli zástupci univerzitních pracovišť z Brna (Miroslav Válka), Opole (Tereza Smolińska), Krakova (Marcin Brocki), Budapešti (Anna Divičanová) a Szegedu (Gábor Barna), za Výzkumný ústav Slováků v Maďarsku promluvila Anna Kováčsová, z domácích institucí pronesla pozdravnou gratulaci Gabriela Kiliánová, ředitelka Ústavu etnologie SAV, Mária Halmová, ředitelka Etnografického muzea SNM v Martině, a Margita Jágerová, vedoucí Katedry etnologie a etnomuzikologie FF UKF v Nitře.

Součástí slavnostního shromáždění bylo oficiální předání pamětní medaile Filozofické fakulty Univerzity Komenského, udělené in memoriam doc. Ladislavu Mlynkovi, předčasně zemřelému členu pedagogického sboru bratislavské katedry, který garantoval také obor muzeologie. Medaili z rukou děkana převzala manželka Mária Mlynková.

Slavnost v Moyzesově síni uzavřela prezentace posledního ročníku ústavního periodika *Ethnologia Slovaca et Slavica* (34, 2011). Publikace, redakčně připravená Magdalénou Paríkovou v anglicko-slovenské verzi, sumarizuje devadesátiletou historii výuky oboru na Komenského univerzitě. Vedle dějin katedry a její vědecko-pedagogické charakteristiky jsou pomocí medailonů přiblíženi bývalí vyučující i současný pedagogický sbor. Samostatná kapitola je věnována mezinárodním

studentským seminářům Seminarium Ethnologicum a Kabinetu etnologie, o jejichž konstituování a profilu pohovořil prof. Ján Podolák. Přehled diplomových, rigorózních a dizertačních prací uveřejněný na závěr publikace názorně demonstruje vývoj oboru na bratislavské katedře. Další osud periodika spočívá v rukou nové redaktorky H. Hlôškové.

Odpolední program oslav vyplnila návštěva Schaubmarova mlýna v Pezinku, kde je umístěna sbírka insitního umění Slovenské národní galerie. Průvodkyní expozicí byla Katarína Čierna, pracovnice SNG. Výjezdní část oslav byla zakončena v Malokarpatském muzeu tamtéž, kde se účastníkům dostalo zasvěceného výkladu od pracovníků muzea etnografky Evy Ševčíkové a historika Martina Hrubaly.

Slovenským kolegům z Katedry etnologie a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě nezbyvá než pográtulovat k jubileu jejich pracoviště a přát si, aby současný pedagogický sbor pokračoval v úspěšné výchově slovenských etnologů a kulturních antropologů a v přátelských kontaktech s kolegy na pravém břehu řeky Moravy.

Miroslav Válka (FF MU)

MEZINÁRODNÍ MÍTINK ETNOFOLKU V BRATISLAVĚ, 19.–20. 4. 2012

Rozsáhlý mezinárodní grantový projekt skrývající se pod složitým názvem *Preservation and Enhancement of Folk Culture Heritage in Central Europe*, zkráceně ETNOFOLK (Central Europe Programme, č. 3CE296P4) financovaný ze strukturálních

fondů Evropské unie, který je realizován v letech 2011–2014 vědeckými institucemi zemí střední Evropy (Česko, Slovensko, Slovinsko, Rakousko a Maďarsko), měl již třetí mítink, tentokrát v Bratislavě, kde jej organizoval Ústav etnologie SAV – jeden z projektových partnerů. Setkání bylo dvoudenní a zúčastnili se ho všichni partneři, zástupci pořádající organizace a média. Na programu prvního dne, po uvítacích proslovech ředitelky pořádající instituce G. Kiliánové a manažera projektu (project manager) J. Otčenáška, bylo především hodnocení druhého pololetí fungování projektu. Vystoupení postupně prezentovala jednotlivé „pracovní balíčky“ (work package), do nichž je realizace projektu rozdělena, a vyjadřovala se k plnění plánovaných akcí a případným problémům a zpožděním. Úvodní přehled vedení projektu a zásadních úprav, změn a chystaných hlavních činností provedl představitel vedoucího partnera (lead partner) J. Otčenášek z Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i. Následovalo vyhodnocení druhého „balíčku“, zaměřeného na komunikaci a znalostní inovace, zástupcem Ústavu etnologie SAV (projektový partner č. 2) D. Raticou, doplněný informacemi o chystaných etnologických dokumentárních filmech (J. Otčenášek). Patrně nejrozsáhlejší úsek hodnocení představují „balíčky“ 3 (metadata) a 4 (portal development). Třetí vede technický partner grantu – firma AiP Beroun, jejíž zástupce T. Psohlavec aktivity třetího „balíčku“ také vyhodnotil. Ve svých vystoupeních se k němu vrátili i pracovníci EÚ AV ČR Barbora Gergelová a Ondřej Hartvich, kteří prezentovali konkrétní ústavní data (fotografie, filmy, audio nahrávky ad.), jež budou součástí webového portálu – hlavního výstupu grantového projektu. Dále stanovili minimální

datový vklad všech partnerů a otevřeli diskusi o návrhu definitivní třídící struktury dat. Vyhodnocení čtvrtého „balíčku“, který společně vedou AiP Beroun a EÚ AV ČR, provedl opět T. Psohlavec ve spolupráci s J. Jonášem, zástupcem ústavu. V rámci této prezentace mělo premiéru nové logo projektu, ujasnily se role jednotlivých tvůrců a budoucích uživatelů portálu apod. Pátý „balíček“, jenž je zaměřen na využití kulturního dědictví a vede jej Univerzita Mateje Bela z Banské Bystrice (projektový partner č. 3), zastupovala A. Bitušiková. Seznámila účastníky s postupem plnění stanovených úkolů, především s analýzou národních právních norem a předpisů, které s touto oblastí souvisejí – mohlo by být užitečné je návrhově zlepšit či rozšířit. Pozdě odpoledne vystoupil administrativní manažer projektu J. Keller, který zhodnotil jeho celkové fungování především v druhém pololetí a upozornil na některá zpoždění a nejasnosti, které mezi partnery vznikly. Závěr prvního dne jednání byl vyhrazen zasedání Steering Committee.

Druhý den mítinku byl vyhrazen zasvěcení bratislavských partnerů do výměnného formátu dat (Etnofolk Exchange Format), na jehož základě bude vystavěno celé hladké fungování webového portálu ETNOFOLK. Podobné školení pracovníků, kteří budou mít za úkol vkládání a přípravu dat, probíhá ve všech partnerských organizacích. Akce se jako školitelé účastnili zástupci AiP a EÚ AV ČR.

Bratislavský ústav zvládl organizaci mítinku velmi dobře, atmosféra celého jednání byla více než přátelská a grant je na dobré cestě k úspěšnému dokončení. Jak se zdá, finálnímu spuštění webového portálu v dubnu 2014 zatím nic nebrání.

Jaroslav Otčenášek (EÚ AV ČR, v. v. i.)

MEZINÁRODNÍ STUDENTSKÁ KONFERENCE (RE)SEARCHING EUROPE: NARRATING THE PAST, MAKING THE PRESENT AND IMAGINING THE FUTURE. 26.–29. 4. 2012 ISTANBUL

V roce 2003 vznikla z iniciativy několika univerzitních pracovišť v jihovýchodní Evropě síť kooperujících institucí, pokoušejících se již řadu let organizovaně utvářet platformu společných setkávání a diskusí na poli etnologie, sociální a kulturní antropologie, folkloristiky a *Balkan/South-Eastern studies*. Vzniknuvší *Border Crossings Network* má za úkol podpořit vzájemnou spolupráci zapojených univerzitních pracovišť, včetně zajištění studentských výměnných pobytů a organizace společných výzkumných projektů zaměřených na region Balkánu. Mezi tradiční akce organizované touto sítí patří pravidelný workshop v rámci letní školy v řeckém městě Konitsa a přípravy mezinárodních konferencí.

Letos se v Istanbulu konala jubilejní, již 10. „border crossings“ konference. Ohlédneme-li se za předchozími, zjistíme, že šlo o další krok v nastoupeném trendu zvyšování počtu účastníků (přes 100 vystupujících) i zapojených institucí (14). Vznikla tak již velmi významná institucionální základna, umožňující zejména mladším, v akademickém prostředí ještě neetablovaným badatelům navázat formou síťování mezinárodní spolupráci. Vedle InASEA (The International Association for Southeast European Anthropology) je to další z možných organizačně-institucionálních alternativ v tomto regionu, do které se mohou zapojit i střeoevropští sociální badatelé.

Koncepce letošní konference, konané na půdě Yeditepe University v Istanbulu, reagovala na aktuální výzvy ekonomického a sociálního vývoje v Evropě. Ústředním tématem hned několika panelů (vedle diskusí vedených mimo ně) byla jednoznačně debata nad ekonomickou „krizí“, a to v měřítku lokálním, národním i globálním. Sociální antropologové a etnologové tak ve svých prezentacích povětšinou sledovali spíše aktuální společenské procesy a tematiku, než aby se ohlíželi do vzdálené minulosti. Nutno říci, že téma „krize“ se hned od začátku stalo leitmotivem tohoto třídenního setkání: konferenci zahájili hlavní organizátorka prof. Hande Birkalan Gedik, prof. Vassilis Nitsiakos a rektor hostující university Narcanen Baç, a již rektorova úvodní slova byla přerušena řečníky z řad účastníků, kteří se ohrazovali proti vysokým konferenčním poplatkům. Argumentovali skutečností, že právě „krize“ a její ekonomicko-sociální dopady jsou tím, co tvoří rámec konference, a o hlavní námět k mnohým po-panelovým diskusím tak bylo postaráno.

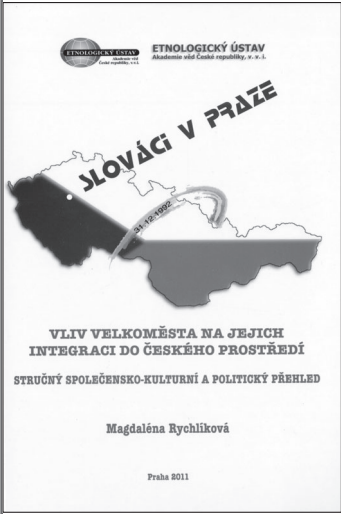
Pro velmi vysoký počet účastníků byl program rozdělen do tří paralelně probíhajících panelů a dvou dnů. Zahajovací panely byly ve znamení příspěvků teoretických a metodologických. Zaměřovaly se na samotný etnografický výzkum, včetně základních otázek spojených s postavením badatelovy osobnosti v terénu. Reflexivní příspěvky pak vhodně doplňovaly prezentace badatelů, kteří výzkumný problém nazírali optikou sebe-sama jakožto hlavního zkoumaného předmětu výzkumu. V tomto smyslu zajímavý příspěvek, ve kterém sledovala fenomén života na pomezí mezi několika možnými skupinovými identifikacemi, přednesla např. Arezu Rezaian

(Panteion University of Athens). Z pozice iránské migrantky žijící již dvě desítky let v Řecku prezentovala vlastní zážitky a vzpomínky spojené s postupnou společenskou integrací a prožívanými podobami přináležení. Tato nativní perspektiva přímé aktérky studovaného fenoménu migrace byla vítaným odbočením z jinak ryze analyticky zaměřených příspěvků badatelů stojících svým statutem vně sledovaného problému. O další zajímavá témata nebyla nouze. Milena Golubović (University of Belgrade) se zabývala problematikou otázek Vlachů ve světle vztahů mezi Srbskem, Rumunskem a Evropskou unií, kdy si všimla především jejího politického pozadí. Prezentovala aspekty, které vysvětlují, proč vlastně tato otázka (*Kdože to jsou ti Vlaši?*) existuje a co stojí za tím, že se v politických diskusích vynořila a pevně zabydlela; na tomto teoretickém základě pak mohla sledovat druhy mechanismů

legitimizujících její existenci. Příspěvek Georgii Sarikoudí (Aristotele University of Thessaloniki) byl pro českého posluchače zajímavý tím, že se badatelka ve svém výzkumu zaměřila na řeckou menšinu v Československu a její osobitou cestu ke kritice někdejšího režimu. Podle Sarikoudí byl nejvýznamnějším projevem této kritiky humor, znevažující v nesčetných anekdotách politické představitele komunistického aparátu.

Konference *(Re)Searching Europe* otevřela mnoho debat vztahujících se k problémům současnosti. Ukázala, že etnologové, sociální antropologové, historici i folkloristé mohou v souvislosti se studiem aktuálních sociálních a kulturních proměn nejednou pozitivně přispět svým reflexivním pohledem do debaty nad dalším směřováním Evropy.

Michal Pavlásek (FF MU, EÚ AV ČR, v. v. i.)

Magdaléna Rychlíková:
Slováci v Praze. Vliv velkoměsta na jejich integraci do českého prostředí. Stručný společensko-kulturní a politický přehled.
Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. Praha 2011. 113 s., jmenný rejstřík, anglické resumé.
Vyšlo v rámci výzkumného záměru AV0Z90580513 Za podpory grantu SUS DIV World, CIT3-CT-2005-513438
Kniha popisuje vývoj slovenské komunity v Praze od 19. století do současnosti. Podává přehled pražských slovenských organizací jak občanských, tak náboženských. Důraz je položen na vývoj slovenské komunity po rozdělení Československa koncem roku 1992. Práce vysvětluje specifickou situaci Slováků v Praze v porovnání s ostatními menšinami.
Cena s DPH: 228 Kč
ISBN 978-80-87112-55-7
Objednávky knih vyřizuje: gergelova@eu.cas.cz

Stanislav Komárek, OCHLUPENÍ BLIŽNÍ. ZVÍŘATA V KULTURNÍCH KONTEXTECH. Academia, Praha 2011, 280 s.–

Etnologie a další společenské vědy přicházejí se zvířaty do styku jak v rovině kulturních reprezentací studovaných etnik, tak v rovině akademické debaty o vztahu zvířecího a lidského: etnobiologie a antropologie přírody jsou pilně se rozvíjející oblasti antropologického výzkumu. Knihu filozofujícího a antropologizujícího biologa Stanislava Komárka o „zvířatech v kulturních kontextech“ je tak třeba nepochybně uvítat.

Komárek nepředkládá ani biologicko-antropologickou studii na úzce vymezené téma, ani přehledové kompendium etnobiologického vědění. Komárkova kniha je souborem rozmanitých (a rozmarných) esejů, jež spojuje společný zájem o to, jak člověk – anebo daná společnost a kultura – vnímá a (vy/zne)užívá zvířata. Kniha nabízí „panoramatický“ pohled, těkající po jedinečných zajímavostech a bizarnostech, stejně jako po klíčových teoretických otázkách.

Nad jednotlivostmi, postupujícími od totemismu po koridu, od vegetarianismu po velkochovatelství, od zoofilie po sadomasochismus či od magie po vědu, vznáší se jakýsi hypertext o povaze lidského vztahování se ke zvířatům, charakterizovaný hlubokou ambivalencí, přitažlivostí i odpudivostí, láskou i nenávisť, opatrovnictvím i násilím – fascinací, která je tu „fobii“, tu „filií“, a nejlépe obojím naráz. Zda je zvíře pro člověka „hovadem“, nebo „bližním“, odvíjí se

od vratkosti lidského prožívání, stejně jako od kulturní klasifikace či náboženské a vědecké kategorizace. „To, čím vlastně zvíře pro člověka je, se může neobyčejně výrazně lišit v různých časech a kulturách i mezi lidskými jednotlivci, řada tendencí je však univerzální či se alespoň táhne napříč širokým spektrem různých typů společenství.“ (s. 11) Lévi-Straussovské diktum, že zvířata jsou nejen „dobrá k jídlu“, nýbrž také „dobrá k myšlení“, je zde nejen bezezbytku naplněno, ale nabývá i nových rozměrů.

První dvě kapitoly tvoří myšlenkovou osu, která protíná celou knihu: konstituují archetypální základy vnímání živého světa a boží umělou dichotomií člověk–zvíře. Kapitola třetí je letným náhledem do etnozologie samé, zkoumajíc vztah ke zvířatům v různých kulturách, zvláště v té antické, křesťanské, židovské, islámské, čínské a indické (v posledním případě s příspěvním absolventky etnologie Hany Novákové). Kapitoly o domestikaci a oběti stojí – ať už náhodou, nebo z intence autora – v samém (meta)fyzickém středu knihy. Hlubinně psychologické provázání člověka a zvířete se manifestuje dílem ve fenoménu domestikace a šlechtění (dialektický vztah moci mezi lidmi a zvířaty je snad nejlépe předveden na příkladu psa – viz box Vlci), dílem ve fenoménu oběti, jdoucím v psychosomatické rovině věci „až na kost“ (v tomto případě spíše až na maso a krev). Kapitoly šestá a sedmá se věnují užítku/studiu/opatrování/ochraně zvířat, konkrétně muzejnictví, zoologickému zahradnictví, ochranářství, myslivosti, medicíně apod.

V osmé kapitole Komárek uzavírá: „Čím jsou nám tedy zvířata? V podstatě zrcadlem, v němž vždy hledáme a nalezneme to, co tam z těch či oněch důvodů nalézt chceme a co si podle svého vnitřního vyladění umíme vždy vyložit ve prospěch myšlenkové koncepce, jíž jsme se z nějaké nezbadatelné příčiny rozhodli věřit.“ (s. 255) Konečně, zvířata jsou zrcadlem našeho (ne)lidství, instrumentem naší identifikace a odhrazení se od bytostně jiného. Postulující kritéria jako rozum, duše, vědomí, svoboda, jazyk, užití nástrojů, pojmové myšlení, morální uvědomění apod., definují se lidé vůči zvířatům (která danou vlastnost mít „principiálně“ nemohou) vždy tak, aby „se opět restituovala původní dichotomická idyla“ (s. 36) a utvrdilo se patřičné sociální a mocenské rozřazení (k lidské polarizaci světa viz též box Zvířata blízka versus zvířata vzdálená).

I extrémně relativistická věda se pak paradoxně k podobnému vyhraničování vrací, chce-li se zbavit jakékoli antropomorfnosti a antropocentričnosti. Věda však je, píše Komárek, vždy antropomorfní a antropocentrická a v určité míře taková být nutně musí, neboť je lidským dílem – jde jen o onu míru (viz box Problém antropomorfismu – jsme či nejme jako oni?). Stejný problém, na který Komárek upozorňuje v rovině člověk–zvíře, ovšem nacházíme i v rovině kultura naše – kultura cizí: také etnologie je (a musí být) do určité míry etnomorfní a etnocentrická, jinak je mezikulturní porozumění a srovnání nemožné, podobně jako v prvním případě srovnání lidí a zvířat. Jinak řečeno, to, že kultury (či živé bytosti obecně) nejsou identické, neznamená, že jsou „bytostně“ jiné.

Nemusíme s Komárkem plně sdílet jeho jungiánskou víru ve vrozené kolektivní

rastry percepce světa anebo jeho portmannistické přesvědčení o korelaci zjevu a niternosti (srovnávání jevů dle toho, jak z odstupu vypadají, bez ohledu na to, co pro dané lidi znamenají, je pro jednoho „biologickou redukcí“, pro jiného „filozofickým holismem“); ocenit bychom ovšem měli Komárkovu širší záběru a vědomostí, jeho originální vhled do problematiky, schopnost zasazovat věci do nových kontextů, propojovat zdánlivě nepropojitelné, srovnávat zdánlivě nesrovnatelné. Podobně jako jiné autorovy knihy zvláště pak *Příroda a kultura: svět jevů a svět interpretací* (Academia, Praha 2008) a *Spasení těla: moc, nemoc a psychosomatika* (Mladá fronta, Praha 2005) je i tato četbou navýsost inspirativní. Antropologické práce autorů, jako jsou Tim Ingold, Brent Berlin, Eduardo Viveiros de Castro či Philippe Descola, zřejmě ještě dlouho oko českého čtenáře nepotěší; kniha Stanislava Komárka je česky – a (alespoň zatím) pouze česky – a byla by velká škoda ji minout.

Jan Kapusta (FF UK Praha)

Radmila Lorencová, SPIRITUALITA UŽIVATELŮ ALKOHOLU A MARIHUANY. *Dauphin, Praha 2011, 139 s.*–

Zajímavě pojatá kniha Radmily Lorencové nazvaná „Spiritualita uživatelů alkoholu a marihuany“ je výstupem jejího vlastního tříletého výzkumu. Výstižně se snaží neznámý autor na zadní straně knihy charakterizovat dílo: *...V této knize autorka nahlíží na chování uživatelů marihuany a alkoholu jako na rituál ... Pomocí aplikace teorií kulturního antropologa Victora*

Turnera a psychologa Roye Bameistera a na základě vlastního dotazníkového šetření odhaluje motivy užívání a vliv těchto látek na dosahování spirituálních a mystických prožitků...

Otázkou, která mě napadala při četbě, je autonomie antropologie/etnologie. Autorka se sice inspiruje u věhlasného britského kulturního antropologa Victora W. Turnera a jeho konceptualizace přechodového rituálu, jehož důkladné analýze věnuje celé úvodní pojednání (kapitola „Teoretická východiska výzkumu“, s. 11–53), avšak valnou část věnuje sociologickému rozboru, ba co více, vychází z dotazníku se sociologicky orientovanými otázkami a dospívá k jeho sociologickému vyhodnocení („Metodika výzkumu“, s. 55–69; „Obraz uživatele alkoholu a marihuany“, s. 61–88; „Spiritualita a mysticismus uživatelů alkoholu a marihuany“, s. 89–112, sem také zapadá charakter přílohy nazvané „Charakteristika respondentů dotazníkového šetření“, s. 130–131). Teprve v závěru se pokouší o návrat k turnerovsky pojatému rituálu („Závěrečná shrnutí“, s. 113–123). Tolik ke stručné (snad) autoprezentaci (viz první odstavec) a ke struktuře knihy (odstavec druhý).

Jaký je teoreticko-antropologický „background“, co zajímá Radmilu Lorencovou u klasika antropologie V. W. Turnera? Na straně druhé, jak a k čemu slouží sociologický výzkum pojednávající o užívání omamných látek? U Turnera nachází autorka dva důležité fenomény nutné k uchopení samotného užívání: konceptualizaci přechodového rituálu, zvláště liminální fázi rituálu, odlišitelnou od liminoidní, jako snad hlavní a nejdůležitější složku jejího počínání. Vymezuje také onu komunitu, užívající omamné

látky ve světle turnerovské „communitas“, ovšem plně související s přechodovým rituálem užívání omamných látek. Není divu, vždyť sám Turner se inspiruje hnutím hippies (také s. 18), které mělo k užívání omamných látek velice blízko: *V naší práci se budeme nadále zabývat communitas ve smyslu spontánní communitas, jakožto jediné, která vystupuje mimo běžnou strukturu...* (s. 21) Termín implikující komunitu oproštěnou od sociální struktury, komunitu jednoduše řečeno „spontánního sdružení“. Autorka však jde dále, i když v turnerovské rovině: vidění rozdílnosti mezi religiózním, mystickým a spirituálním. A právě takové rozlišení jí umožňuje spíše sociologický výzkum, který je pro její antropologickou snahu dobrým východiskem. Je mu věnováno poměrně dost prostoru – příkladem může být sociální charakter respondentů (v tomto ohledu užívá antropologie spíše označení informátor) či tabulka v příloze publikace. Neodpustí si totiž neustále zabíhání k sociologickému vyhodnocování dat, jako je věková struktura jedinců, výše a obor vzdělání jedinců, pohlaví, dichotomie vesnického–městského života. Vedle rozsáhlé sociologické analýzy klade autorka důraz na antropologické vyhodnocení dotazníkového šetření, a i když méně se sociologickým nádechem, blíží se antropologické analýze samotného konkrétního rituálu uživatelů omamných látek s jejími party, konceptualizace termínu liminoidní v kontextu liminální a hledání hranic mezi vírou–mysticitou–spiritualitou, a – samozřejmě – analýza její participace v liminoidní části rituálu. Spojením antropologie a sociologie bychom tak mohli vidět práci jako „sociologicko-antropologickou“. Opět se vrací ono dilema

autonomie antropologie/etnologie současné doby. K mému tázání po autonomii přispívá také samotná přítomnost konceptualizace omamných látek. Autorka hledá „členství“ alkoholu – opírajíc se o soudobou psychiatrickou a psychologickou literaturu –, jehož umístění ve skupině omamných látek není pro ni tak samozřejmé.

Poslední poznámka se týká formální stránky publikace. Velké množství poznámek pod čarou znepráhledňuje některé pasáže, neboť čtenáře nutí neustále odbíhat od samotného textu anebo jednoduše poznámky nečíst. Část zajímavých informací v důsledku toho ztrácí svou vypovídací hodnotu.

Zuzana Korecká (FF UK Praha)

Zdeněk Lipský – Markéta Šantrůčková – Martin Weber a kolektiv, VÝVOJ KRAJINY NOVODVORSKA A ŽEHUŠICKA VE STŘEDNÍCH ČECHÁCH. Univerzita Karlova v Praze, Karolinum 2011, 201 s.–

Kolektivní dílo vycházející z pilotního projektu k implementaci Evropské úmluvy o krajině představuje čtenářům změny v krajině a jejím využití ve středočeské oblasti Žehušicka a Novodvorská od pravěku do období po roce 1989.

Autoři v úvodní části vymezují studovaný region a popisují využití materiálu. Primární prameny tvoří samozřejmě mapové podklady (1.–3. vojenské mapování, jednotlivé mapy a plány z archivu velkostatků, plány krajinářských úprav, historické letecké snímky) doplněné písemným materiálem (hospodářské zprávy ze

šlechtických archivů, popisy panství, historické katastry) a ikonografickými díly, hojně prezentovanými uvnitř knihy. Nastínění vývoje krajiny v pravěku předchází stručné seznámení s rostlinným pokryvem Polabí od pozdního glaciálu dodnes. Kapitola o středověku ukazuje na výhody zvoleného území, neboť jde o velmi exponovanou archeologickou oblast; již v 9.–10. století zde stála dvě hradiště – Malín a Hrádek na místě dnešní Čáslavi, územím procházely zemské stezky (libická a haberská), svůj vliv na zakládání nových osad výrazně projevil první cisterciácký klášter v Sedlci, založený v 1. polovině 12. století. Nastupující vnitřní kolonizace, vznik stříbrných dolů v Kutné Hoře, zkáza kláštera za husitství a následný přesun majetku – to vše patří mezi důležité činitele, jejichž vliv na krajinu nebyl zanedbatelný.

Více konkrétních poznatků o lokalitě přirozeně přináší díky dochovaným archivním pramenům mladší doba. Na přelomu 16. a 17. století vznikají z královských zástav dvě samostatná panství a zde se ukazuje, že velmi záleželo na pohnutkách jejich majitelů, jak budou svůj majetek spravovat. Nejvýhodněji se na konci 16. věku jevílo dvorové hospodaření, jehož výrobky putovaly na trh; z podobných důvodů vznikaly nové ovčiny, rybníky a bažantnice. Nutná revitalizace po třicetileté válce odhalila výrazné osobnosti. V Žehušicích jí byl Michal Osvald I. Thun-Hohenstein, na novodvorském panství Bernard Věžník, který ve velkém zakládal sady, vinice, jelení oboru a bažantnici. Barokní éru doprovázely stavby zámeckých sídel, v Nových Dvorech vznikl komplex kultivované krajiny s alejemi. Právě zobrazení okolí tohoto sídla na malbě neznámého autora

z období Bernarda Věžníka (1651–1714) tvoří lákavou obálku publikace, ač je popisem bohužel uveden až uvnitř textu, nikoli např. v autorské tiráži. Stěžejní téma konce 18. a počátku 19. století tvoří hospodaření rodiny Chotků a vznik zámku Kačina na Novodvorskú. Jeho zakladateli, Janu Rudolfovi, se autoři věnují velmi podrobně. Změny ve vývoji krajiny přinesla 2. polovina 19. století (budování cukrovarů, pěstování cukrovky, naopak mizí víno a chmel), neméně výrazně se do tváře oblasti zapsala prvorepubliková pozemková reforma, kolektivizace, ale i polistopadové restituční a otázky nad chátrajícími objekty JZD.

Klíčovou kapitolou je vlastní zhodnocení a procentuální vyjádření změn v zastoupení jednotlivých krajinných prvků pomocí GIS, včetně úskalí, jež doprovází převod dat z archivních map. Zajímavou sondou je výzkum změn vodní složky krajiny, ze kterého mimo jiné vyplývá, že zachovalé hráze po dávno neexistujících rybnících jsou v současnosti důležitými prvky biologické diverzity a ekologické stability. Jistým překvapením ve studii k tématu krajiny může být rodokmen Věžníků, Chotků a Thunů. Jednoznačným kladem je úspěšné propojení obecných vývojových tendencí a fakt vztahujících se přímo k dané oblasti, interdisciplinární kolektiv autorů (byť o nich chybí alespoň základní informace) a doplňující texty mimo hlavní linii studie. Vlastní podrobnější zkoumání bohatě zastoupených map a plánů omezuje jinak uživatelsky přívětivý formát knihy. Publikace ukazuje na výhody spolupráce odborníků různých oborů bez nutné fragmentace společných výsledků a na další možnosti výzkumu vývoje kulturní krajiny.

Veronika Kucrová (FF UK, Praha)

Jaroslav David, SMRDOV, BREŽNĚVES A RYCHLONOŽKOVA ULICE. KAPITOLY Z MODERNÍ ČESKÉ TOPONYMIE. *Academia, Praha 2011. 333 s.–*

Před nedávnem jsem na stránkách tohoto časopisu referoval o knize Jaroslava Davida a Pavla Rouse *Neviditelní svědkové minulosti. Místní a pomístní jména na Vysočině* (Academia, 2006). Ve své recenzi jsem se pokusil poukázat na význam toponym pro etnologii či kulturní antropologii zejména s ohledem na často citovanou a provokativní práci Keitha Basso *Wisdom Sits in Places. Landscape and Language Among the Western Apache* (University of New Mexico Press, Albuquerque, NM 1996). V ní Basso chápe toponyma jako příběhy, skrze které se amorfni prostor přetváří v srozumitelná místa tvořící náš domov. Dříve recenzovaná kniha se zabývala především historickými místními a pomístními názvy v krajině Vysočiny. Z hlediska antropologie je tedy důležitá zejména jako historická sonda do myšlení a života lidí, kteří ony názvy vytvořili. Jen okrajově se věnovala nově vznikajícím a v běžném životě užívaným toponymům. Tuto mezeru se Jaroslav David pokusil částečně napravit ve své nejnovější knize.

Stejně jako předešlá kniha je ukotvena především v současné toponomastické teorii a analyzuje proměny české toponymické soustavy v průběhu 20. století se zvláštním přihlédnutím k honorifikačním jménům. Autor v jednotlivých kapitolách sleduje, jak se honorifikační motiv projevil v tvoření nových názvů a přejmenování názvů stávajících v souvislosti s významnými předěly v novodobé historii českých zemí – po vyhlášení samostatnosti v roce 1918, přes nacistickou okupaci až

po změny po roce 1948 v souvislosti s nástupem komunistů k moci. Velmi zajímavá je případová studie soutěže na pojmenování Havířova, která odhaluje nejen zákonitosti české toponymie, ale také z dnešního pohledu těžce pochopitelné nadšení pro budování socialismu. Zvláštní kapitoly jsou pak věnovány významu honorifikačního motivu v české urbanonymii a také reklamní funkci místních názvů.

Ačkoliv je kniha velmi zajímavá sama o sobě a nepochybně vyvolá četné reakce mezi jazykovědci, opět se domnívám, že má řadu přesahů k etnologii a antropologii. Jedním z nejvýznamnějších a zároveň nejvarovnějších zjištění knihy je, že přejmenovávání po roce 1918 a zejména po 2. světové válce nejvíce postihlo německá místní a pomístní jména. Tzv. degermanizace byla neuvěřitelně důsledná a ve značné míře naprosto přemazala historickou paměť toponym na značné části našeho území. České země tak byly „vyčištěny“ nejen fyzicky, ale i toponymicky. Jelikož soudobá teorie etnicity a nacionalismu je především příspěvkem antropologů (Barth, Gellner, Smith, Anderson, Geertz, Eriksen aj.), Davidova studie vybízí k zamyslení, zda by se také antropologové zabývající se etnicitou a nacionalismem neměli blíže zabývat toponymy jako nástroji vymezení etnických či národních hranic. Mnoho z oněch degermanizačních přejmenování totiž vůbec nevěšlo shora, nýbrž bylo výsledkem soustředěného tlaku místních obyvatel či nově příchozích. Ministerstvo vnitra – jak autor opakovaně dokládá přepisy rozhodnutí – naopak působilo jako konzervativní síla, která degermanizaci mnohdy bránila (a zabránila). Degermanizační snahy zdola vlastně dokládají význam toponym v interpretaci

světa a jednoznačně upozorňují na potřebu jejich systematictějšího studia v kontextu etnologie či antropologie.

Výše jsem zmínil, že recenzovaná kniha částečně zaplňuje některé mezery dřívější publikace. Nepochybně významně obohacuje a rozšiřuje naše znalosti oficiální toponymie 20. století a mechanismů (úředních, politických) jejího utváření. Poukazuje na význam honorifikace jako hlavního motivu tvorby nových místních jmen. Na místo intimní tradiční toponymie přichází v průběhu 20. století, a to nejen v českých zemích, v jistém smyslu sterilní politická krajina, v níž jména míst postrádají jakoukoliv souvislost s charakterem, významem či historií místa. Održení jména od místa, s nímž se pojí, umožnilo všem politickým režimům 20. století snadno manipulovat s toponymickou soustavou a využívat ji ke svému upevňování a legitimizaci. Platí to rovněž pro tzv. sametovou revoluci v roce 1989 a následně hromadné přejmenovávání nyní již ideologicky „zastaralých“ názvů názvy novými, ideologicky vhodnými. Nejen totalitní režimy, ale i režimy demokratické totiž využívají (či spíše zneužívají) toponymii ke své legitimizaci. Těto zatím poslední vlně přejmenovávání se autor bohužel věnuje jen letmo, což představuje jistou mezeru, kterou snad vyplní v některé ze svých příštích publikací.

Další mezeru, a zároveň velkou příležitost pro antropologii spatřuji v absenci studií, které by analyzovaly žitou toponymii, tj. toponymii každodenního života, užívanou různými vrstvami společnosti. Domnívám se, že její analýza a konfrontace s oficiální toponymii by nepochybně přinesla ještě hlubší porozumění významu toponym v utváření sociálního světa a mohla by rovněž odhalit toponymickou

kontradiskurzy, kterými se obyčejní lidé brání ideologickým a mocenským projektům vládnoucích režimů, ať už jsou totalitní, či demokratické.

Přemysl Mácha (OU, Ostrava)

LIDOVÁ ARCHITEKTURA NA ÚZEMÍ MAS POŠUMAVÍ (*vedoucí redaktor Luboš Smolík*). *Vydala Místní akční skupina Pošumaví, z. s. p. o., Švihov [2011], 159 s.*–

Po sborníku Lidová architektura Klatovska z roku 1990 a třetím svazku Encyklopedie českých vesnic od Jana Pešty se objevuje další knižní počín věnující se lidové architektuře v jihozápadních Čechách. Recenzované dílo je jedním z výstupů projektu „Místní dědictví – bohatství, na které zapomínáme“. Projekt byl veden ve spolupráci s MAS Brána do Českého ráje a jeho výsledkem jsou dvě publikace a internetová databáze přístupná na stránkách www.mistnidedictviposumavi.cz a www.mistnidedictviceskyraj.cz.

Kniha představuje 50 lokalit – nemovitých památek – na území Místní akční skupiny Pošumaví. Její působnost je dána hranicemi katastrů zúčastněných obcí, hlavními centry jsou: Kdyně, Švihov, Klatovy, Měčín, Plánice, Kasejovice, Horažďovice, Hartmanice. Právě již v a priori vymezeném území vidím jeden z nedostatků knihy; toto území nemá historickou, geografickou ani etnografickou jednotu. Tento problém by se dal odstranit vnitřním členěním knihy, ovšem jednotlivé lokality jsou řazeny abecedně, takže mlýn ve Vracovu se ocitá vedle horského domu ve Zvikově apod. Ostatně samotný výběh padesáti staveb není v textu zdůvodněn,

výrazně převažují hesla ze Švihovska. Každé jednotlivé památce – a je dobře, že se nejedná jen o chalupy, ale též o sýpky, kaple a boží muka – jsou věnovány přibližně 2 strany českého textu a 1 strana s anglickým a německým resumé. To vše je doplněno několika současnými i historickými fotografiemi.

Snahou autorů bylo, aby si široká veřejnost uvědomila hodnotu lidové architektury a vzala si z ní inspiraci a ponaučení. Nejedná se tedy primárně o odbornou práci. Text je ale přesto věnován spíše odborníkům, a to především svou popisností a nezáživným zpracováním. Škoda, dal se vyzdvihnout příběh jednotlivé stavby, zmínka o jejich majitelích apod. Popisy se týkají především exteriéru staveb, autoři se asi báli „vstoupit“ dovnitř, a ochudili se tím nepochoybně o možnost získat zajímavou fotografickou dokumentaci (a ubylo by i nepřesností v popisu). Logicky bezradné je datování každého objektu; kromě odvolávání se na dendrochronologický rozbor by bylo vhodné hledat informace též v archivních materiálech, zvláště když se na monografii podílel sedmičlenný kolektiv. Datace by se tak dala zpřesnit a rovněž by odpadla některá nesmyslná tvrzení (např. rychta v Nezdicích na Šumavě).

Grafická stránka knihy je zdařilá, škoda je, že se některé pohledy na budovy často opakují (Chlístov, s. 38, či Ostřetice, s. 86). Oživením by byly půdorysné plány, často zmiňované mapy stabilního katastru či letecké snímky. Vytknout je nutné absenci datace u současných, ale především historických snímků a místa jejich uložení.

Největší minus knihy, která chce popularizovat lidovou architekturu, nepředstavuje její obsah ani podoba, ale skutečnost, že titul

je neprodejný, neobjevil se na pultech žádného knihkupectví. Výtisk získali jen majitelé jednotlivých památek a představitelé příslušných obcí. To bohužel snižuje i hodnotu odvedené práce autorského kolektivu: dílo upadne v zapomnění či se ocitne jen v zaprášených policích odborných institucí.

Je škoda, že si kniha nenašla své publikum a že se obsahově více nevyhranila, takto se pohybuje mezi nástřelovým katalogem jihozápadočeské lidové architektury, jehož význam tkví především v zaznamenání současného stavu, a populárně naučnou knihou počítající s poučeným čtenářem.

Jiří Novák (FF UK, Praha)

Zdeněk Uherek, ČEŠI V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ. ANTROPOLOGICKÉ POHLEDY NA SPOLEČENSKÝ ŽIVOT ČESKÉ MENŠINY V ZAHRANIČÍ. Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2011, 230 s.–

Území Bosny a Hercegoviny (BaH; rozlohou odpovídající zhruba Slovensku) začalo být více zmiňováno v Čechách v souvislosti s válkou v bývalé Jugoslávii v letech 1991–1996. Tehdy do Československa, resp. České republiky utíkali z válek zmítaných oblastí i uprchlíci českého původu, jejichž předkové se tam vystěhovali z českých zemí většinou koncem 19. a na začátku 20. století. To byly první kontakty s potomky vystěhovalců do Bosny a Hercegoviny, které autor uvedené publikace navázal v Čechách, a pak po dobu 15 let pobýval opakovaně u Čechů v různých městech a vesnicích Bosny a Hercegoviny.

V průběhu dlouhodobého autorova zájmu o problematiku života krajanů v Bosně

a Hercegovině, vedle dalších aktivit, vzniklo několik dílčích článků a nyní jedinečná publikace, ve které se autor zaměřil na společenský život zkoumané komunity. Kniha se však neomezuje pouze na kulturně-spoolečenské aktivity krajanů. Autor je uvádí v širokém kontextu dějinného vývoje zkoumaného území. Podává stručný nástin od předkřesťanského období do roku 1878 jako mezníku, v němž se Bosna a Hercegovina (BaH) vysvobodila z osmanské nadvlády. Od tohoto roku bylo území spravováno rakousko-uherskou správou a v roce 1908 došlo k anexi BaH Rakousko-Uherskem, čímž se české země a BaH ocitly v jednom soustátí. Vedle základních údajů o hlavních vystěhovaleckých vlnách z českých zemí do různých států světa Z. Uherek vhodně uvedl také přehled migračních teorií.

Stěhovat se na území, které bylo po několika staletí pod osmanskou nadvládou, jistě vzbuzovalo obavy. Proto autora zaujaly otázky, jaké byly dostupné informace a představy o Turcích a o osmanské říši v českých zemích, než došlo k početnějšímu výskytu Čechů v Bosně a Hercegovině. Před rokem 1878 byl výskyt Čechů na tomto území zcela výjimečný, ale během válečných operací se tam dostalo několik dalších Čechů – vojáků císařské armády. Po roce 1878 se naskytl možnost podnikání v Bosně a Hercegovině a také možnost získat půdu. Jak uvádí autor, pro Čechy v BaH bylo charakteristické především městské osídlení, rozptýlené mezi místními obyvateli (muslimy, Srby a Chorvaty) i četnými přistěhovalci různých národností z různých oblastí Rakousko-Uherska, ale také mimo ně. Zemědělské osídlení vznikalo v rámci cílené kolonizační akce v letech 1890–1905; podíleli se na ní především Češi, kteří původně migrovali do Volyňské gubernie v carském Rusku a pod nátlakem přijetí

pravoslaví se odstěhovali do severních oblastí BaH. Zatímco čeští etnografové věnovali pozornost českému venkovskému osídlení již v 60. letech minulého století, městské osídlení zůstávalo zcela neprozkoumané. Proto oceňuji autorovu snahu zaměřit se především na toto obyvatelstvo. Průběh výzkumu nebyl snadný nejen z důvodu rozptýleného osídlení potomků českých vystěhovalců v městském prostoru, ale také v podmínkách poválečného stavu země, která se jen obtížně vzpamatovávala z válečných událostí.

Autor sledoval danou problematiku zejména v Sarajevu, Tuzle a Zenici a pro srovnání také v několika vesnických lokalitách, resp. malých městech v Republice srbské (v Mačině Brdu, Nové Vsi, Banja Luce a v Prijedoru). Na základě získaných poznatků formuloval rozdíly ve fungování krajanských spolků ve víceméně anonymním městském prostředí a ve vesnicích s těsnějšími příbuzenskými a sousedskými vazbami. Terénní výzkum, který prováděl těsně po ukončení válečných událostí, umožnil mu také bez časové prodlevy sledovat formování situační etnicity ve vypjatých životních situacích, komplikované navíc rozdílnou místní religiozitou (hlavně islám, pravoslaví a katolictví).

Knihy je koncipována chronologicky, sleduje problematiku v časových úsecích – zakládání spolků, jejich kulminaci v aktivitách, oslabování akceschopnosti, zánik i obnovu po skončení války.

Při studiu krajanské problematiky se badatelé velmi často setkávají s problémem zjistit počet příslušníků určité národnosti. Autor uvádí dostupné oficiální údaje o počtech Čechů v BaH i jejich odhady a také upozorňuje na problémy jejich kvantifikace, zejména v novějším období se zvyšujícím se počtem národnostně smíšených

sňatků v multietnickém prostředí. Patrně nejpřesnější údaje pocházejí ze sčítání lidu z roku 1910, kdy osob českého původu bylo 7 095; další údaje jsou i za kraje. Z tohoto období se zachoval i soupis Čechů v Sarajevu, vypracovaný členem České besedy, s uvedením jejich profese a počtů národnostně smíšených sňatků podle národnosti manželského partnera.

Autor pracoval s různými zdroji informací. Na základě odborné literatury, místní krajanské produkce, archivních pramenů, dochované spolkové písemné a fotografické dokumentace a svědectví samotných Čechů se mu podařilo shromáždit velké množství cílených informací a vyvodit z nich validní závěry přehledně formulované na s. 200–201 (např. situačnost etnicity, vliv městského prostředí na menšinový život, úloha národních idejí a náboženství při formování spolkových aktivit, podmínky, za kterých se oživuje spolkový život v relativně asimilovaném prostředí).

Do knihy jsou zařazeny i četné citace respondentů, které ji velmi oživují. Přinášejí čtenáři autentické zážitky a zkušenosti přímých účastníků jak spolkového života, tak také válečných událostí, během nichž se někdy ocitali v bezprostředním ohrožení života a v nedostatku základních životních potřeb. Jsou zde i zajímavé fotografie a bohatá bibliografie vztahující se k dané problematice.

Škoda, že autor nezařadil do publikace také mapku Bosny a Hercegoviny pro lepší představu nyní rozděleného státu na federaci muslimů a Chorvatů a Republiku srbskou na severu země a okolních nových států po rozpadu bývalé Jugoslávie v roce 1991.

Patrně nedopatřením nebyla zařazena příloha (inzerovaná na s. 40), která měla obsahovat seznam osobností, mezi nimiž

jsou významní čeští umělci, vědci, politici atd., kteří se zapsali do dějin BaH a přispěli ke zvýšení kreditu českých zemí, jak se o tom autor zmiňuje na s. 152. Právě oni působili zejména v městském prostředí a podíleli se i na spolkovém životě. Alespoň část z nich čtenář najde v publikaci vydané Etnologickým ústavem AV ČR (Zdeněk Uherek a kol.: *Češi v Bosně a Hercegovině*. Praha 2000).

V průběhu dlouhodobých výzkumů autor získal mnoho dalších materiálů, které, jak napsal v úvodu, bude tematicky zpracovávat a dále publikovat, čímž poznatky o této krajanské menšině ještě více obohatí.

Recenzovaná kniha je napsána přehledně a čtivě, přináší řadu nových poznatků v kontextu konkrétních dějinných událostí. Je značným přínosem v oblasti studia migrační a krajanské problematiky a jistě zaujme jak odborníky, tak i širší veřejnost.

Nad'a Valášková (EÚ AV ČR, v. v. i.)

Josef Koudelka, CIKÁNI. Nakladatelství Torst, Praha 2011, 192 s., 109 reprodukcí, doslov Will Guy.–

První vydání Koudelkových *Cikánů* v České republice z roku 2011 je upravenou a rozšířenou verzí původní makey knihy připravené Josefem Koudelkou a knižním grafikem Milanem Kopřivou k publikování již v roce 1968. Kniha měla původně spatřit světlo světa v roce 1970. Josef Koudelka však v tomto roce z politických důvodů opustil Československo (v očích režimu ho zdiskreditovaly fotografie sovětské invaze ze srpna roku 1968) a vydání knihy bylo zakázáno. Na českou

verzi publikace s doslovem britského sociologa Willa Guye jsme si museli počkat dlouhých jednačtyřicet let. Jde o výpravnou publikaci velkorysého formátu, která rozhodně nepatří k nejlacinějším. Výběr i nové uspořádání fotografií jsou do posledního detailu promyšlené: obohacenou verzí knihy *Cikáni* tvoří 109 fotografií pořízených v tehdejším Československu (v Čechách, na Moravě, na Slovensku), v Rumunsku, Maďarsku, Francii a Španělsku v letech 1962–1971. České romisty bude jistě zajímat fakt, že nejvíce snímků bylo pořízeno na Slovensku. Pro úplnost je třeba dodat, že první Koudelkova zahraniční monografie o Cikánech obsahovala pouze 60 černobílých fotografií. Na českém rozšířeném vydání si světově proslulý autor dal hodně záležet. Nelze přehlédnout, že původní název publikace z roku 1970 nechal autor nezměněn. V jednom z rozhovorů toto rozhodnutí zdůvodnil tím, že v 60. letech termín Romové ještě nebyl všeobecně znám ani rozšířen, a proto chce i pro současnou podobu knihy zachovat retro styl 60. let včetně pojmenování. Není bez zajímavosti, že ve všech sedmi světových vydáních byly Koudelkovy cikánské fotografie publikovány pod exoetnonymním názvem *Cikáni*, pouze německé nakladatelství trvalo na politicky korektním endoetnonymním názvu *Romové*.

Josef Koudelka je jedním z prvních, kteří od počátku 60. let objevovali romské téma pro českou fotografii. V následujících letech se zobrazování Romů stalo spolu s tématem poutí a sociálních ústavů jedním z nejexponovanějších témat české dokumentární humanisticky orientované fotografie, a o to se velkou měrou zasloužil právě Koudelka. Na rozdíl od romistky Evy Davidové, která začala amatérsky

mapovat život československých Romů ve fotografii již od roku 1954 a k fotografii přistupovala především z odborného etnografického hlediska, Koudelka při fotografování Romů těžil především ze svých zkušeností profesionálního divadelního fotografa. Uměl snímat i ve ztížených světelných podmínkách cikánských polozemnic či tmavých chatrčí, kterých byly romské osady na slovenské Spiši tehdy plné. Oproti ostatním autorům, kteří pomocí fotografie především dokumentovali život Romů, jsou Koudelkovy snímky více osobní vizí autora. Je dobře známe, že do terénu chodil především s uměleckými ambicemi. Mnohé ze záběrů byly inscenovány tak jako s herci na divadle. Pro Koudelku jsou v terénu aranžované fotografie charakteristické. Zajímavé je, že někdy vznikaly na objednávku samotných Romů. Do 60. let minulého století Romové totiž znali pouze starobyklý styl fotografií od ateliérových fotografů, kterými si doma zdobili interiér. Stejný žánr, totiž klasické portrétní foto, požadovali od Koudelky jako dárek za ochotu ke spolupráci při fotografování. Romové nerozuměli žánru moderní fotografie, protože neodpovídal jejich tehdejšímu ustálenému vkusu. To přimělo Koudelku k práci s modelem, resp. k aranžované fotografii, a v důsledku toho, jak zmiňují odborníci, i k nesmírné pročištěnosti výrazu a monumentalitě formy obrazu. Hotové portrétní fotografie mu posloužily jako návratná vstupenka do terénu a otevřely cestu k dalšímu fotografování.

Na rozdíl od Josefa Chuchmy a některých teoretiků fotografie se domnívám, že Koudelkovy snímky jsou nejen uměleckými díly se silným emocionálním a exotickým nábojem, ale je pro ně charakteristická

obsahová mnohovýznamovost, a mají tudíž i značnou odborně vypovídající hodnotu. Vedle osudových okamžiků každodenního cikánského života se Koudelkovi podařilo zachytit i unikátní chvíle spadající do rodinného a obřadního výročního cyklu, zajímavé nejen fotogeničností hlavních aktérů z estetického hlediska, ale i dokumentační hodnotou. V rámci každodennosti je například nezapomenutelný širokouhlý záběr mladého romského delikventa s rukama v poutech, na jehož zatčení zpovzdálí hledí sročená slovenská vesnice včetně příslušníků tehdejší Státní národní bezpečnosti (foto č. 33). Jde o uhrančivé zachycení střetu dvou světů, i když není jasné, ve kterém z nich se mladík vlastně provinil. Poněkud šokující svědectví přináší snímek č. 68, jenž není obrazem navozujícím povznášející umělecký zážitek – zachycuje ubitého či snad uškrceného psa uvázaného u stromu v lese. Fotografie nejsou opatřeny popisky – v úvodním seznamu je uveden pouze rok a země pořízení –, proto se můžeme pouze domnívat, že se jedná o důkaz kynofagie, která byla a stále je mezi obyvateli některých východoslovenských romských osad běžná. Původní maketa knihy zcela jistě tento snímek neobsahovala: fotky prošly selekcí, protože Koudelka – podle svých vlastních slov – nechtěl fotografiemi v tehdejším socialistickém režimu Romům přitížit. Zmíněná fotografie by svým kulturně kontroverzním obsahem tehdy jistě způsobila pozdvižení. Snímků zaznamenávajících rodinné a obřadní události je v publikaci celá řada a mohly by ilustrovat leckterou etnologickou příručku s romskou tematikou. Vedle tradičních námětů jako partnerství, svatba, štěstí z mateřství, děti, rodinný život, zármutek nad smrtí, vartování, pohřeb či projevy víry

můžeme na fotografiích sledovat typickou osadní architekturu, výzdobu interiérů, archaické způsoby stolování, tradiční oděvní součástky, obživu romských muzikantů i prvky kočovného způsobu života. Záleží na tom, jakým způsobem na fotografie nahlížíme – podle zvoleného úhlu pohledu z nich můžeme vyčíst celou řadu odborných poznatků. Publikace bude cenným obohacením pro každou společenskovední knihovnu. A to nejenom pro pozoruhodný obrazový materiál, ale i pro uveřejnění rozsáhlého závěrečného textu z pera britského sociologa Willa Guye. První doprovodný text napsal Will Guy na žádost Koudelky již k prvnímu zahraničnímu vydání knihy *Cikáni* v roce 1975, které vyšlo zároveň ve Francii (*Gitans: La fin du Voyage*) i v USA (*Gypsies*). Doslov pro nové české vydání sociolog Guy aktualizoval, zvláště vzhledem ke zkušenostem, které v posledních letech získal při výzkumech romské tematiky pro Radu Evropy a mezinárodní nevládní organizace. V úvodu textu nejprve stručně shrnul pradávno pouť Romů z jejich indické pravlasti do Evropy a zmínil odlišné přístupy v míře jejich přijímání, odmítání či pronásledování v různých částech Evropy. Další část doslovu se zaměřuje na vývoj politického přístupu k Romům žijícím na historických územích bývalého Československa. Poslední část studie se věnuje politickým opatřením komunistických vlád ve vztahu k romským skupinám u nás po roce 1948. Will Guy kriticky zhodnotil všechny přelomové kampaně, které měly za cíl asimilaci Romů v Československu: ať již šlo o násilné usazování kočovných Romů v roce 1958, politiku přesídlení a rozptýlení Romů z roku 1965 či zákaz činnosti Svazu Cikánů-Romů v 1. polovině 70. let.

Čerpal ze zkušeností vlastního terénního výzkumu, který realizoval v bývalém Československu v 70. letech za účelem dokončení své doktorské práce, zaměřené na asimilační politiku ve vztahu k romské menšině. V další části doslovu věnoval zvláštní pozornost rozboru jednoho z textů Charty 77, který vyšel v roce 1979 a věnoval se romské otázce. Jako jeden z mála si povšiml prognostických úvah zveřejněných v dokumentu, týkajících se dalšího osudu romské menšiny u nás, které došly svého pesimistického naplnění až po převratu v roce 1989. Willu Guyovi se také podařilo zasadit do nových historických souvislostí polistopadové období vývoje romské menšiny u nás i v ostatní Evropě, a to zvláště s ohledem na státy střední a východní Evropy nově přistoupivší k Evropské unii v letech 2004–2007, a následné migrační tendence Romů z těchto chudších regionů. V úplném závěru zdůraznil všechna rizika plynoucí ze současného společenského vývoje, kdy další vylučování Romů na okraj společnosti znamená vznik nových ohnisek ostrého společenského konfliktu. Studie není opatřena poznámkovým aparátem ani seznamem literatury.

Výjimečný nakladatelský počín je cenným příspěvkem k hlubšímu poznání života romských menšin v několika evropských zemích. Mnozí bychom jistě uvítali, kdyby autorův archiv vydal i další cenná svědectví – za jakých okolností fotografie v terénu vznikaly, jaké příhody se k nim váží, zda jsou uchovány nahrávky romských písní, které autor v té době pořizoval, atd. Otázkou však je, zda něco takového můžeme po ikoně světové fotografie požadovat, a tak asi zůstane jen u zbožného přání.

Renata Weinerová (EÚ AV ČR, v. v. i.)